Додому нема вороття

Роман Андріяшик

РОМАН

I

Півтораста пар коліс рубали гірське сутлиння. Коли дорога спиналася на перевал, колеса ледве крутилися і скрипіли на всю околицю. Відтак нова западина, липка зеленувата глина, важко відсапуються коні.

На підводах їхали в святковій гуцульській ноші: закосичені пір'їнами кресані, гаптовані кептарі, вогнисті гачі, лисніючі у відсвітах вологи постоли.

— Рубайте гілля! — знову закричали в тумані, що хмарою завис над урвищем.

Зацюкали топірці. Я ступив у темний заморосений ялівчак і взяв перед себе оберемок гілля.

— Осьде кидай! — гримнули над головою.

Я пошпурив гілля в баюру і одійшов на узбіччя. Гамір і двигіт уздовж шляху осівся, немовби мало щось важливе відбутися, та, тільки стрельнули батоги, обоз заторохтів далі.

— Ну, здохляки!

— А тебе хто прикував? Підсоби!

Цей роман вперше було оцифровано бібліотекою УкрЛіб. Будь ласка, при використанні матеріалів сайту вказуйте посилання на першоджерело http://www.ukrlib.com.ua

Я наліг на затильник, думаючи: "Якби мало щось статися, розмовляли б пошепки".

— Вйо! Вйо, вже недалеко!

"Говорили б тихо, — додав я собі і тут же зауважив гугнявим Крицяковим голосом: — Ти небезпечно прямолінійний, парубче".

— Боги-пани-добродії! — десь поруч, у тумані вилаявся Данило Крицяк.

— Стариня! — покликав я.

Крицяк не озвався. Тоді я випередив підводу. Данило, здавалося, плив у тумані, тягнучи за собою пужално.

— Треба було вивчитися на пароха, — мовив я.—Душ-пастирі почувають себе на фронті ліпше, ніж генерали.

— Атож.— Крицяк або таки не встиг стримати посмішку, або вона мені привиділася: крива, лінива, втомлена слугувати на побігцях. — Атож, — потвердив Крицяк, і я зрозумів, що почав не з того.

Гидка Криця ко в а посмішка запала мені в пам'ять того дня, коли ховали маму. На обійсті було повно людей, усі чогось нетерпляче чекали, а коли з хати винесли труну і жінки вибухнули ревом: "На кого лишаєш сиротину!" — до мене протовпився Данило,

смикнув за чуба і осміхнувся. Я метнувся пріч, та, доки протискувався до труни, віко прибили. Я заплакав, силкувався нагадати собі мамине лице, та перед очима, як тінь на осонні, колихалася крива Крицякова посмішка. Вона дратує мене й досі.

— Дайте вогню, стариня! — сказав я, відчувши, що ненавиджу і себе, й Данила.

Крицяк простягнув люльку. Я помітив, що його руки тремтять. Запалюючи самокрутку, я спідлоба поглядав на свого покровителя.

— Ніяка дорога, — проказав Данило, одвертаючись.

— А дорога з дому завше ніяка,— мовив я в тон йому. — Навіть коли в полонину йшли — і то або мрячить, або туман полоще.

Крицяк кивнув. На його бровах зібралися крапельки вологи. Він примружився, ніби про щось міркуючи.

— Боїтеся — запитав я: мені скортіло познущатися з цього самошанованого хирляка.

Данило хмикнув. Я чекав, що він скаже: "Який-бо ти прямолінійний, парубче!" В його устах це означало: "Треба бути обачливим, хитрим, підступним. Треба бути облесливим. Треба..." Не раз за словом "прямолінійний" мені вчувалася велика промова про те, яким треба бути, аби жити й жити непогано. Одначе Крицяк не наважувався її виголосити, а тепер навіть не назвав мене "прямолінійним". Його обвислі щоки були фіолетові, й мене майже ушпилив жаль, бо колись я намагався полюбити його як батька. Коли Данило бував у доброму гуморі, я подовгу вдивлявся в його обличчя і мені ставало затишно. Але, коли згадував його сина Трояна, бачив такі ж холодні зеленкуваті очі, пожадливий рот, повсякчасну готовність розпустити язика чи зціпити кулаки і мене охоплювала відраза.

— Боїтеся! — посміхнувся я.

На Крицякові губи набігла виснажена од вжитку посмішка.

— Вйо, здохляки! — замахнувся батогом. — Вйо! Дорога з дому завше ніяка!

Під липкою опинкою хмар на кроснах порогів шкварчав Черемош. Млосно рипіли вози. Валка то зупинялася, й ми закидали ковдобини, то рушала з місця, і ми розбігалися до мокрих сидінь. А тут роєм обліплювали гадки, впивалися в мозок, краяли серце... Мені здавалося, що кожний з нас уже робив крок, аби порозумітися з сусідом. Одначе ніби чорти неоо перелетіли: ми стали іншими людьми.

Крицяк безперестанку курив і лиш раз оглянувся. Гандрабатий, мов журавель, він ішов урівень з кінськими головами твердою сягнистою ступою, тягнучи пужално.

"Одоробло! — подумав я. — Олена десь голосить, товче головою".

Я любив, коли вона стане навпроти, склавши докупи носки румунок, і пнеться вгору, мов хоче переконатися, що її слова затримуються в твоїх зіницях. Вона балакуча. Оповідає весело, захлинаючись дрібненьким смішком. Я її ніколи й не слухав: вцілуюся зором в її очі й думаю: "Якби мені така жінка!" Якось пригорнув Олену й поцілував в уста. Вона аж немовби з тіла почала виходити, але я лишив її розгублену й недобру посеред обійстя, мов стояла там не дев'ятнадцятилітня красуня, а засушена черниця.

Видно, мене таки наламали до культури, бо жоден гуцул так би не вчинив. Ми, як

каже Крицяк, "вийшли на кш історії"", та далі в горах менше дівчат, ніж хлопців, і сватають у пелюшках, і, як у давнину, коли ти сирота чи нема кого засватати, мусиш дівчину чи молодицю красти на рівнині або в сусідньому хуторі. Уздовж потоків нерідко можна подибати легеня, який немовби щось загубив. Вибереться дівчина по ягоди, аж гульк: "Беру тебе за жінку". Якщо леґінь не припав дівчині до вподоби, над потоком починається бесіда здалека. Дівчина при тому миє ноги, а він поправляє обладунки, поки не зведе рушницю на беркута. Дівчина мовчить — птах падає їй до ніг. Тепер залишається скрикнути, мовляв, серце обливається кров'ю од жалю, і цього вже досить для життя, розлучатися просто гріх. Не пощастить викрасти дівчину в сусідньому селі — треба їхати в діл. Останні п'ятдесят років "мудрого" цісарського владарювання знамениті тим, що гори знову переповнилися втікачами. "Зрадник цезаря" будує над скитом колибу, старає кожухи, корову, коня, тоді скаче в діл вистежувати наречену. На цей випадок цісарських приписів нема. Бранку треба перекинути впоперек сідла — і в гори. Три доби попостить узаперті — серце розм'якне. Але, поки той "зрадник" чи місцевий паруоійко спроможеться на хату та на живність, приголубити чужу жінку — не злочин. Отож я, мабуть, перший наламався до культури, бо не шкодую, що не розважився з Крицяковою Оленою.

Данило взяв Олену в Путилі на ярмарку. А замолоду його спіткала невдача. Це був найздібніший у Роздучі парубок: коваль, стельмах, різьбяр, лимар, гончар. Його хапали зусібіч, бо, хоч і полюбляв гроші, залишався справжнім майстром, умів себе прихвалити, люди були задоволені його роботою.

Крицяк не мав часу на мандри в діл і сподівався здобути собі пару старим випробуваним способом. Якось натрапив на слід голошинської русалки. Схопив за руку: "Будеш мені за жінку!" Дівчина, як належить, сіла над струмком, опустила у воду ноги, одначе й бровою не повела, коли пролунав постріл і в смеречині прошуміло тіло підбитого беркута. Небавом туди примчав брат тої дівчини і мовив: Пожалій сумну скелю". Не второпавши нічого, Данило зиркнув на дівчину і аж зітхнув, така була вродлива. "Не матимеш розради, — попередив леґінь. — Моя сестра глуха й німа . Дівчина ще мить дивилася на струмок, не тямлячи, що стрілась з власною долею, тоді звелася і, не глянувши на хлопців, зникла між деревами.

Опісля Крицяк працював дні і ночі, загараздував і повінчався з удовицею, яка привела йому Трояна. Дарина вмерла, коли ми з Трояном навчалися у Сучаві "часослова, риторики і церковної історії від початків християнства за Євзебієм і скороченої теології Платона...". Поховавши жінку, Крицяк кинув зарібок і весь хист став укладати в осідок. Коли ми з Трояном приїхали на канікули, хата виглядала мов казковий палац: все у візерунках, виточене, вигаптуване, розмальоване, оздоблене міддю, кольоровим склом і фарбованою соломкою. Данило дозволив нам вволю надивитися на ту красу і сказав: "А жити будете в зимарці за ґруником . Більше того багатства ми не побачили: якийсь віденський музей за великі гроші відкупив у Крицяка осідок і вивіз до останньої скіпки. Данило став найзаможнішим ґаздою в Розлучі. Прикупив полонини, витесав скромну хатчину в узворі, а невдовзі за кілька ринських

взяв у Путилі від п'яного батька чотирнадцятилітню Олену і почав навчати її, як жити на бобах і молоці.

Після маминої смерті я ріс трохи в Крицяків, утікав до дяка, до бокораша Максима Третяка, потому Крицяки мене знову прийняли, бо Третяк подався на роботу до Австрії. До Данила я вернувся ще при Дарині, коли мені сповнилося одинадцять років. Пас товар. Вліті Троян за недоумкуватість скнів над підручниками, і я біля нього опанував усю премудрість початкової школи. У Сучаві Троянові стало ще важче, під час канікул я його потроху підганяв у науках. Забачивши це, Данило мало не вигнав мене з осідку, та, розміркувавши, восени одвіз нас обох до Сучави.

Я потрапив у рабство. Скільки таланів у Данила, стільки ж безталання в його сина. До того ж Троян був неймовірно ледачий. Я чистив йому одяг, ходив за нього складати "часослова і скорочену теологію", освідчувався од його імені дівчатам, а найгірше — він мене примушував вступати в поєдинки з румунськими школярами. Від батечка нін успадкував лишень скнарість. Мені щоночі снилося, як я добираю ключа до скриньки з продуктами. Якби не одна пригода, Троян заморив би мене голодом.

Якось я об'ївся нестиглими борівками. Упав, корчить мене різь у шлунку, прошу в Бога смерті. Всевишній справді змилосердився, садовина хлипиула цівкою назад. Нагодився Троян, проте здалека не второпав, що зі мною, а коли наблизився, я затер усі сліди, бо не хотів перед ним принижуватися. "Ти що робиш?" — вражено спитав Троян. "Нічого". — "Брешеш! Я забожився. "Брешеш!" — з жахом пробурмотів Троян і додав, що все добре видів: я проковтнув гадюку. Того дня Оксен Супора сподобався б Данилові Крицяку, бо не був "прямолінійним". Я "зізнався": "Так, Трояне, але нікому — ні словечка. Так, у мені сидить змій-ненажера, коли зголодніє — намагається вилізти крізь рот. Мені треба багато їсти..." Ми з Трояном спали на спільній лежанці. Він став білий від страху. Відтоді уривав од власного рота, аби з мене не вийшов змій.

На останньому курсі Троянові, либонь, допомагав святий Іван Сучавськии. "Через ті школи, — сказав Данило,— я голий перед цісарем і перед тобою. Зоставайся дома". Троян ніби й зрадів. Ще б пак! Я не буду його більше бентежити своєю гадюкою. Ми з Данилом відвезли його до Сучави, і дорогою Данило замріяно говорив нам про Русь від Карпат до Камчатки, про сміливу боротьбу "твердих" з обмеженими консерваторами, та жодного слова не мовив про те, що в моїй долі наступає "крутий перелом". Коли верталися, було сказане недоказане: "А книжки, заслані під бандеролем професором Драгомановим, яко неодвітнії для приміщення бібліотеки, спалено". Можливо, цим Данило натякав, що, стаючи до батога, я не маю за чим шкодувати... Через рік Трояна відрядили до Віденського університету студіювати філософію. Тепер він уже має в тому університеті посаду: професор Троян Крицяк, лідер і провідник буковинських твердих", книжок під бандеролем не засилає...

— Вйо, здохляки! Вйо з рідної землі! Щастя, що не вмієте балакати, бо мусили б навчитися німецької, румунської, польської, турецької! Вйо за цісаря! Вйо на війну! Най буде війна, чорт забирай! Вйо!..

Кобила в мене дурна, а Ломикаменя виплекав з лошати, тямущий гуцульський

коник.

— Вйо, Ломикаменю! Тяжко вгнатися за Крицяковими багацькими? Вйо! Всі рівні лише перед лицем смерті, і той мудрий, хто хвалить себе з могили. Вйо за цісаря!..

Почув би Крицяк — не минув би нагоди накинутися: "Але ж ти злий, парубче!" Може, й справді я злий? Я відчуваю, що мене обійдено, хоч маю все, що мають інші, а коли бачу в когось більше, в мені прокидається підозріння... Таки злий! Живих готовий різати, а на мертвих заробляти, як піп чи професор. Мене десь обійдено і, як дурня, кинуто в потік, з якого нема виходу. Недарма Крицяк радив: "Візьмеш себе в руки — стане легше. Життя людині дається для того, щоб вона навчилася перемагати себе". Потому він зробив старечу гримасу і сказав, що кожному з нас слід би вигадати про себе якусь героїчну історію, щоб оживати в цій історії, коли долають втома, розчарування і незлагоди. Ось він умостився на підводі і, задерши носа, смакує якусь героїчну історію, оживає... Осідлав крилатого коня, озброївся двосічним мечем, громить габсбурзький генералітет. Покажи їм, стариня, де раки зимують! Адже ж викурили з теплого гніздечка. Покажи їм! Ади, перехопив на плече бичисько, як карабін. Воїн цісаря!.. Він комусь намилить потилицю, пани-боги-добродії...

Я смикнув віжки.

— Вйо, Ломикаменю!

Коненята рвонулися вперед, випереджаючи Крицякового воза. Данило заволав:

— Ти здурів! Чи батога просиш?

(Мабуть, не встиг зануритися в героїчну історію).

— Чого наїжджаєш?

— Фронт приснився.

— Коли в тебе глузд за розум завертає...— сплюнув. У голові обозу Іван Кошута, розлуцького ватага син, затяг:

Ой покропіть доріженьку, Щоби не курилась, Перекажіть до дівчини, Аби не журилась.

Перекажіть до дівчини, Аби не чекала, Як зблиснула шабля гостра, Голівка упала.

У гущі мряки, мов у нечуваному світі, де ніщо не пропадає, млосно ридало: упала, упала, голівка упала, голівка упала.

Крицяк зіскочив з воза. Я теж не всидів.

— Заждіть, стариня, — вчепився йому в рукав. — А може, я того німака, що нас провадить, кину в Черемош та й повернемо додому? Чуєте, Крицяк?

Данило всміхнувся куцим обрубком своєї слухняної посмішки і пробурмотів:

— Бойчак загилив кизяк, вліпив кизяком — ґудз під оком.

— Я не жартую, стариня! Ви мене знаєте.

— А знаю! — знову той самий обрубок посмішки.— Спочатку налякай, тоді покажи ведмежий барліг.

— Що ж? Лякати і ви вмієте,— мовив я. "Ти вмієш наводити страх! Де ще ходили чутки про мобілізацію, а ти трубив селом, панікував..." — Ви п'ятий рік торочите про війну, Крицяк,— сказав я з люттю, ніби Данило був винний, що нас гнали на фронт.

— Я передчував і готував люд...— Він судорожним рухом поправив кресаню і зітхнув.

"Не терплю, коли гірняк вимацує себе перед світом, як мавпа в дзеркалі".

— Кому від того легше? Може, вам легше, Крицяк? — Він не відповів, і я майже переконався в своєму припущенні.— Вам, Крицяк, таки легше!

І Данило зміряв мене довгим пронизливим поглядом.

— Ти чого розійшовся? Чого?

— Бо у вас від страху губи зсиніли. А коли б вам громада звеліла вбити німака?

Йому, видно, увірвався терпець. Нервово смикнувши вус, гаркнув:

— То бий орчиком суку! Чого чекаєш?

Я зірвав з орчика шлею. "Нема! Нема в горах добрих леґенів. Перевішали. Витлумили. Лишилося таке, що само дає собі руки скрутити. Мертві нейтрали! Лицарі страху! Воюєте, поринувши у вигадані історії..."

— Аби тебе світ не знав! — просичав наді мною Крицяк.— Не вмієш жити в пошані — за мак-зерно пропадеш!

— Авжеж! — прошипів я. — Краще здохнути в сукняному мундирі. Іван Кошута каже, що будуть годувати мамалиґою з бринзою, аби швидше рани гоїлися.

Крицяк вирвав з моїх рук орчик, прив'язав шлею і підштовхнув мене до воза.

— Дурне ти телятко, Ксеню. Велике, навіть трохи розсудливе, але не може, щоб не побрикатись.

Отаким робом він завжди мене гамував. Якби він крикнув, я і його оперезав би батогом, і німака б скупав у Черемоші. "Дурне ти телятко, Ксеню!.." — лисячим хвостом притулилося до моїх вух, бо сказав те самоповажаний, шанований людьми і від природи делікатний гірняк. Попустивши віжки, я ліг на возі. У вухах мені лящали Крицякові слова. Коли минула злість, задрімав і почув голос пароха: "За корону! За великого Франца-Иосифа!" За ним говорив німець, який нас провадив до Вижниці. "Усі найбільші витвори мистецтва — німецькі. Найсильніші гімнасти — німецькі. Найбільші винаходи і найвидатніші вчені — німецькі. Найкраща промисловість — германська. Найкмітливіші робітники — німці. Де в світі організованість і порядок кращі, ніж у Німеччині?!" Гуцулам на чолі з Трояном Крицяком (лідером нової орієнтації) зосталося лишень прилаштуватися до цього славного племені й жити як у Бога за пазухою. "То чому нас, німців, — провадив далі жовнір, — прагнуть позбавити місця під сонцем? Кайзер і цісар люблять вас, пани гуцули, як рідних дітей, і впевнені, що ви горою станете за честь трону". — "Бідовенькі ж ви мої!" — прошепотів Іван Кошута. Парох став читати: "Сергій Верешко, Іван Кошута, Данило Крицяк, Оксен Супора, Максим Третяк, Василь Чигрин..." Усього сорок чоловік. Парох перехрестився і гукнув: "За корону! а великого Франца-Иосифа!" У цю мить німак озирнувся на пасма гір, немов злякався, що кайзер, якого дурний гуцульський попик забув упом'янути, пустить на село блискавицю.

— Ксеню! Чуєш, Ксеню! — термосив мене Данило. Я розплющив очі й передражнив німця:

— Усі найвидатніші в історії подвиги — прусські...

— Тьху!

— Боги-пани-добродії, — надточив я.

— Тьху! — мов під'юджував Крицяк і зблід, сатаніючи.

— Нас комісують, стариня, — сказав я, сідаючи. "Еге ж, відпустять, — й самому скортіло повірити, одначе щось заперечувало: — Не спокусися! Дати зневіреному чоловікові трохи правди — і він глибше влізе в ярмо". І все-таки вголос я додав: — Розпустять, навіть на світ не встигнемо глянути.

— На що там дивитися!

— Тато раз на віку спускався в діл.

— А дідо чого зслиз з рівнини?

— Бо спалив графову скирту.

— Завиграшку?

— За кривду... А німцева шинеля якраз на мене! І карабін придасться: моя рушниця б'є, як розсохла сикавка.

— Вио, здохляки! — хтось попереду підганяв коней, Крицяк аж скривився од пецесердя. Либонь, дорога стала пекти. Ще раз сплюнув и подався геть, а я подумав: "Вернешся, ще не так припече!"

Тужливо, майже жіночим голосом Іван Кошута виводив:

Ой на горі два дубочки, Явір зелененький, Покидає Яровицю Леґінь молоденький.

— Втечу я з фронту, — мовив я собі так, як колись хлопчаком говорив: "А я ще тебе ошукаю, Трояне!"

Крицяк справді вернувся.

— Ксеню, може б, дременути в ліс? — зацьковано блимнув очима.

— Обом?

— Можна б і посполом...

— А якщо облави?

— То зітни його з коня! — В Крицякових очах набухли злі сльози. Він поквапливо затуркотів: — Але вночі, аби ніхто не здогадався. Вночі в ріку метнеш. Чи зітни і заховай... Вночі...

Ми заніміли один перед одним, мовби намагалися второпати, на що ще здатні, коли й далі бути одвертими. Нараз Крицякові очі подобрішали.

— Цього місяця Олена буде родити,— коротко схлипнув.

Смеркалося. Уздовж обозу запалили смолоскипи.

— можна сказати, що німак задрімав у сідлі й звалився в пропасть,— невпевнено міркував Крицяк.

— Будь-що можна сказати.

— Пильнуй, щоб не стрельнув. Бо коні рвонуть з дороги.

— Не встигне.

— Забери папери, в них ми всі записані.

— Один тевтон — на сорок опришків! — пробурмотів я, застібаючи кептар.

— Що вдієш!

— У нього приємне обличчя. Теж лишив десь жінку, діток... Може, тільки оглушити?..

— То дивися сам.— Мабуть, Крицяк відчув тривогу, вилаявся.

— У кого ви перейняли цих "богів-панів"? — засміявся я, внутрішньо одганяючи думку про німця й майже силоміць виволікаючи перед очі Сергія Верешка.

Сергій теж вчився в Сучаві. Австрійці на всі заставки германізували "славів", румуни сооі розперезалися. На своїй мові не можна було слова сказати. Хлопці стали популяризувати українські лайки. Всіх охопила пошесть лихослів'я. Верешко блазнював: "Коли чуємо від вродливої жінки "Поцілуй мене в гузицю!.." — то що в цьому поганого,— мало не виспівував він крізь регіт. — Вродливу молодицю я поцілую і в колінце, і в реберце..."

— У кого перейняв? — весело перепитав Крицяк. — Чи пригадаю! Десь малим підхопив. Ох, товкли за це. І не відвик... Дідо дубасив.

— Карабін собі візьму, — сказав я.

— Наооїв має обмаль.

— Почуваються як дома. Крицяк нервово сіпнув плечем.

— Звикли ми до нагаїв хлопче. Коли приблукав отой Айвас, показує папери...— Крицяк зробив паузу і далі повів мову розважливо, наче йшлося про вимерлий балаган. — Показує папери... Генцар — мій. Максимець — мій. Яровиця —моя. л, каже, купив у трону... Тепер буду вам здавати в оренду. А хто до тартака — тому готові гроші. На паперах — цісарські печатки. З Айвасом гурт озброєних гультіпак. Скільки літ!.. Звикнися до послуху.

Ми порівнялися з водоспадом. Черемош несамовито рвав скелі. Крицякові коні смикнулися до прямовисної обвалини над шляхом. Данило побіг до воза, намотав на руку віжки.

— Ну, буланий. Ти чого?!

Мене обсипало бризками. Під колесами захлюпотіла вода.

— Отут би й скупати німака,— сказав Крицяк, вернувшись.

Я не озвався.

— Ой, скільки тут бокорашів загинуло! Швиргоне дарабою з водоспаду... Дорога й далі понад прірву.

Я витер спітнілі долоні.

— Ні про що не думай,— порадив Крицяк, підпроваджуючи мене уздовж валки.

Я випередив кілька возів. Піт заливав очі. "Убив! Убив!" — вибамкувало в голові. Обіймав параліч...

Діло було так: або ми на волі, а німакові капець, або німак доведе нас до нашої могили, але і його не мине фронтова куля. Я не вагався б, якби побалакав з кимось іншим. Крицяк перестав для мене бути порадником. Ще вчора він ходив з осідку до осідку: "Буде така війна, що в Празі лишиться три чоловіки, у Відні — п'ять, а з таких хуторів, як наш, не зостанеться й сліду". "Син неба", що будував Китайський мур, мабуть, приписував собі менше заслуг. Данило "готував" людей до несподіванки. А

тепер, бач, посилає зітяти солдата, щоб дременути в хащі.

Пересиливши себе, я зробив кілька кроків. Та на шляху вже щось скоїлося. Підводи наїжджали одна на одну, долинав приглушений гомін. Я з кимось зіткнувся у темряві.

— Хто?

— Супора.

— Випрягай, Ксеню, — впізнав я Верешка. — Комісія!.. Словом "комісія", лиш змінюючи інтонацію, Сергій висловлював що завгодно. Тепер воно означало: "Ми гуцули, найчудовіший щеп людського роду". Берешко плеснув мене долонею по плечу.

— Повертай дишло! — Провів мене до кінця обозу. — Ото мій старий втішиться! Коли вже точно було знати, що нас заберуть на фронт, бідакові щось помикитилося. Бубонить про свої рани, про Італію, кожного стрічного питає: "Скажи, добродію, що маю робити з ногами? Так мені, ніби їх кулями відбило". Посеред ночі стогне: "Коли б гори росли, як діти. Якби вони так повиростали, щоб сюди ніякий дідько не видряпався!" А що, Ксеню, якби гори справді росли?

Мені не повертався язик запитати, де німець. Верешко взяв у когось смолоскип. Сергій був на голову нижчий за мене, трохи довгов'язий, з плямкою вусиків під орлиним носом. Щоб виглядати старшим, носив довге, як у літніх гуцулів, волосся. Він намагався бути ощадливим в рухах, спокійним, та аж мінився — так нуртувала в ньому невитрачена енергія. Ідучи, він бубонів про се про те, а мені те було чогось не до нутра. Я думав, що цей парубок здатний пошкилювати з невинної дитини, і тиснув його до возів, аби він або лишився, або пішов попереду мене.

Врешті-решт він згубився. Мене палила гадка: "Що вчинили з солдатом?" кому ще, крім нас з Крицяком, це спало на розум, як домовлялися, кому доручити вбивство?

Удосвіта на торохтіння возів з хутора повибігало все живе. Бігли з верхових осідків, з далеких зимарок і царин, де прогулювали товар, з прикритих стрішкуватими ровами лісу поточин. Крицякова Олена примчалася з дітлахами, заховала на чоловікових грудях близькі, ще сонні очі.

— Вернулися! Господарики наші!..

Вона полюбляла чепуритися в моїй присутності. Я дивився на неї, вона те знала і довго, з якоюсь насолодою заплітала і вкладала коси, приміряла намисто, розгладжувала зморшки вишиваної сорочки. Для мене вона була занадто владною і самовпевненою. І тепер я опустив очі. Вона обхопила свого хирлявого пророка і месію обома руками з такою жагою, що й він зніяковів, одначе мовив:

— По війні!

Через опуклий Оленин живіт він дотягнувся до її щоки і чогось, мов свідка, узяв мене за руку, наче збирався похвалити: "Ось кому дякуй, його заслуга". Ще раз цмокнувши Олену, запросив мене до господи:

— Поспимо, доки Олена наготує книшів. Ходи, дома тобі нескоро запануть.

Пустили коней на царинку й вилізли на горище. На обійсті попискували дітиська, під головою шемрали бобові стручки. Я думав про німця.

— Спите, стариня?

Данило тільки дужче захропів.

Я сповз із горища й крізь непричинені двері зазирнув до хати. Олена підкидала в макітрі книші, пахло щавником. Оленине лице пашіло великими, як кетяги калини, рум'янцями, губи були розтулені, як у шістнадцятилітньої манірниці. Глипнувши на опуклий живіт, я відступив до виходу, думаючи: "Сам міг підстерегти на призьбі. Може б, не так одиноко було. Все-таки..."

Коли я уздрів Олену вперше, то зрозумів, що віднині чогось повік шукатиму і не знайду. Вдень і вночі перед очима стояло її повне, трохи засмучене лице з великими дичавими очима, і у виразі обличчя було щось трагічне, що викликало болісне співчуття, як материна зажура. Невзабарі, приборкавши набагато старшого Данила, Олена повеселішала, стала найбалакучішою в селі жінкою, але я завжди бачу її такою, як першого разу.

Тепер нам по двадцять два. Я відчуваю, як безповоротно минає кожен мій день, кожна мить.

— Не спиться? — Олена стала біля мене з відрами.

— Нема кому приспати, Олено. — Я осміхнувся.— Дай сюди відра. Може, над потоком якась пригорне.

— А видиш! — Вона опустила очі. — Казала ж...

— Що казала? — Я знову осміхнувся. Якось хлопці присилували Крицяка поставити сулію сливовиці за двійко нащадків, інакше, зважаючи на Оленину огрядність, прилюдно звинуватять його в многожонстві. Вміють сміятися, кляті гуцули.

— Иой, молоко збігає! — Олена зняла з плити ринку і мент стояла до мене плечима.

— Нічого ти не тямиш, сестрице, — пробурмотів я.

— А хто ходив довкола, як коза на кілку? — кинула Олена сердито й голосно. Я переступив з ноги на ногу, показав пальцем на горище, де спав Данило. — Ходив? — ще голосніше запитала Олена.

— Оддалеки,— відказав я сміючись.

— Мене, Ксеню, не один жадав.

— І я, грішний.

— Ні тобі землі, ні неба, — мовила вона пригнічено.— Не один хотів...

— Хіба коник з'їздився?

— Був мед, та гості випили.

— Ще розів'ється квітка, Олено.

Вона метнула на мене швидкий, зляканий погляд й відійшла в глиб хатчини. Коли я брав воду в потоці, побачив її на обійсті. Стояла в задумі, опершись на воринння, дивилася в мій бік, потім несподівано бігцем пустилася на течеру.

"Вклонися на зріст, та питайся розуму,— мовив я собі. Але серце чогось стискалося дужче й дужче. — Що з тобою, Олено? Світ чогось спливає нам, як весняний буркач: без стриму і обачності, і ми чуємо, як б'ється у конвульсіях його дике, розбурхане серце".

Я запріг коней і поїхав до себе на осідок. В уяві знову замаячив німець.

"Найсильніші гімнасти — німецькі. Найкраща промисловість — германська..." Він мав просте, нелукаве обличчя. Мабуть, був порядною людиною. Очевидно, це спорт: хвалити те, чого нема. Самоповага, самозвинувачення, самовикриття... А може, лиш оця бридота і дозволяє людині іронізувати зі світу і з себе і тим самим відчувати, що не все втрачено і вона, людина, ще має обличчя, душу, розум. Бо поза цим вона або слугує, або обслуговує! Як той казав: на роботу ходжу кохатися, додому вертаюся працювати?..

Несамохіть я розміркував, що в горах сталась підлість. Чесні та сердечні гуцули, такі чесні та щирі, що вже ними послуговується найпаскудніша покруч, ніби з переїду збаламутилися і сотнею пар рук розділили між собою куце солдатське життя того німака, аби всі завинили, бо у змові— всі підлягають кримінал і ніхто не посміє видати таємницю.

В хаті не сиділо ся. Можливо, якби вона була розмальована і оздоблена, як та, яку купив у Крицяка для віденського музею австрійський вишколений москвофіл, я лежав би собі мовчки на лаві та й шукав у лініях візерунків якихось натяків на повороти людської долі, як робить ворожка, читаючи з долоні.

Батько тесав хату, турбуючись тільки про те, щоб було просторо дітям, зручно господині. Тут нема прикрас. Нема навіть вишитого рушника. І в мене таке відчуття, що сюди повинен хтось прийти і все змінити. Я люблю гори і не довіряю цивілізованому світові. Сам по собі я чогось навчився, твердо знаю, що й без академій можна чогось осягнути, але стараюся нічому не давати спуску, як справжній гуцул, і того, хто повинен до мене прийти, чекаю не з рівнини. "Діл,— каже старий Кошута, наш примхливий ватаг, який не любить суперечливих визначень,— то пекло. Там — знищення. Там усе так переплуталося, що нема виходу, а історію творять війнами. Там колись тирани замикалися в монастирських келіях, а тепер закопуються в підземелля, і навіть коли вмирають, цього роками ніхто не знає і всі скоряються мертвому". Старий Кошута має свої причини ненавидіти рівнину. А я настільки люблю гори, що мені не кортить бути причетним до справ у долі. Видно, це через Максима Третяка. В нас, любить повторювати він, не зобачиш кланової зневаги. В нас і дик не втратив серця. Максима довкруж величають сепаратистом. Мені здається, він зважає на це так само, як Верешко на жіночу лайку.

Все-таки самому в хаті маркітно. Не знаєш, до чого причепитися. Коли б не ця катавасія з мобілізацією, заробляв би в полонині на хліб. А так — що робити? Навіщо?

Я йшов облазами до водоспаду. На дорозі — ні душі. Черемош за ніч виповнився дощовими струмками, подекуди розлився. На водоспаді ріка стікала широким мутним сувоєм, який, розмотуючись, ніс у долину гуки сотень і тисяч флояр. Високий, зарослий смереками берег набігав з одного боку до самої ріки, а з другого — то ховалася під кручами, то визирала вузенька доріжка, на якій учора мелькнула смерть.

Я вже було ступив на неї, коли з-за гори показалося відділення кіннотників. Через кілометр дорога, минаючи Гребенище, поверне на південь, у пустку, серед якої над Яловичорою і Саратою губиться кілька хуторів, у тому числі й наш Розлуч. Вершники

прямували туди, їхали поволі, біля водоспаду стримали коней, походили уздовж кручі і підтюпцем подалися далі.

Я нарубав смерекового гілля, половину спалив на мураві, засипав попелище глицею, рештою віття вкрився. Заснув би швидко, коли б не солдати, що проїхали поруч. "В селі будуть опівночі, — прикинув я. — А завтра надвечір отут проведуть рекрутів..."

Зійшов місяць. Гори зітхали на холоді, шлапав, осуваючись у наповнені таловоддям яри, зернистий провесняний сніг. У цю пору в долах цвітуть сади. А в гори весна придибує пізніше. Я уявляв собі рівнину з розповідей, мабуть, ахав би там з подиву, як ахають у нас рівняни. Якось я бачив на Перекалабі кількох старих гуцулів, що вели на повідках коней, а в сідлах погуцкувалися пани й панянки. Через півроку вчителів синок привіз книжку, написану тими гостями. Коли їдеш верхи, гори вельми привабливі. Не дивно, що гуцули в книжці були змальовані милими варварами, які лиш те й роблять, що вигукують "Мой бри!' і Оле!", а про Стіжок, Яровицю, Козарку, Жупана сказано, що то такі собі чарівні горби, звідки не хочеться злазити.

Вітер доніс шум водоспаду, а мені в дрімоті здалося, що на плиті збігає молоко. Навіть запахло пареним молоком. Я розплющив очі. Крізь глицю пробивалося місячне сяйво. Я подумав, що живиця в місячному сяйві мусила б пахнути молоком. Ще трохи, і я вигадав би себе в такій героїчній історії, де під стравами вгинаються дубові столи, та вчасно згадав, що гірняки не скаржаться на долю.

На світанні, наловивши дрижаків, поклацуючи зубами, я збіг до водоспаду. Черемош рвав з-під ніг дно, виважував каміння. Я крок за кроком обмацав заглибини, нараз оглянувся — і завмер: німець сидів, припершись плечима до великого каменя. Він спинився тут, мабуть, знесений течією. Руки були складені на колінах, наче відпочивав. Отак тобі не поталанило в горах, чоловіче! Привіз газет, навчив газетних слів, вирішив, що ми порозумнішали й підемо битися за зганьблену честь трону... Його вдарили ззаду по голові і кинули в річку з карабіном через плече. Я захоронив тіло, а новісінький манліхер і патронташі взяв з собою.

Аж з гори кинув погляд на долину. Купка вибіленого сонцем камінняччя над скульбаченим німцем. Смерть... І він теж був прямолінійний... Нерозважливий. Вигнанець з власної землі, який хотів стати переможцем на чужій! Ну, газетами багато не зробиш, тим паче серед непоступливих гірняків. Пославши в Габон десять учителів, французький уряд виділив для охорони кожного вчителя артилерійську батарею, а для охорони кожної батареї — ескадрон кавалеристів... Ти, чоловіче, навіз нам мудрих газет і переконав, що ти проти нас — муха. Мені тебе жаль.

Через годину у вигині Яловичори показався невеличкий хутір. Як і Розлуч — непримітне гірське гніздечко, населене кількома родинами, які з Божого благословення швидко розмнож) валися, бо над потоком бавилося з доброї півсотні дітиськ.

Малеча спершу метнулася врозтіч, та, запримітивши вишивану сорочку і поцяткований мідними капсулами черес, зійшлась до гурту. Змішалися, як наполохані

в'юни, пошепотілися, вислали до мене найвищого зростом, худорлявого, але жилавого підлітка з чорною короною кучерів і смішним на дрібному личку ламаним носом.

— Не наша зброя,— сказав хлопець і показав на карабін у моїй руці.

— Чоловіки на хуторі є? — запитав я.

— Забрали.

— А жінки?

— З товаром у полонині.

Я обвів зором осідки на пригірку. Хати — з позачинюваними віконницями, дерев'яні стільці біля дверей на метрових стовпчиках, куди взимку висаджують собачі буди, щоб не досягли вовки.

— Це Вигода?

— Так. — Хлопець торкнувся рукою топірця в мене за поясом, і сумніви його розвіялися остаточно. — Яловичора — там, — махнув у бік Стіжка, що темнів на тлі похмурого неба химерною кінською стопою.— Може, постукай до Горинів? Там двоє вернулися.

Мені відчинив худощокии, із запаленими очима гуцул років двадцяти п'яти. З вигляду — людина квола й податлива, без внутрішніх спонук і мети (порожнє річище). Та, раз на що-небудь зважившись, такі стоять на своєму до смертної хвилини.

— Конаю з голоду, — сказав я. — Продай шмат бринзи. Господар розвів руками і раптом перед самим моїм носом гримнув дверима.

— Ей ти! — гукнув я. — Зажди-но!

Мене охопила лють — готовий був вламуватися, як жандарм. Підбігши до вікна, шарпонув мотузку.

— Тебе відпустили? — припав лицем до шиби. Господар виплив із сутінків, ствердно кивнув головою.

Звузивши очі, знову відступив у глибину світлиці. Я забарабанив у шибу.

— Чого? — почулося за дверима.

Вийшов, та, зобачивши карабін, чкурнув до сіней. Я спіймав його за рукав, виволік надвір. Він був досить широкий у плечах, не набагато нижчий за мене, проте надзвичайно виснажений.

— Ти потурнак чи я? Мене привела сюди біда, а ти за людину не маєш. Шкодуєш мамалиґи — підсоби інакше. Увечері гостинцем будуть провадити наших хлопців на фронт. Я хочу налякати солдатам коней, може, котромусь із леґенів удасться втекти при гармидері. — Мені хотілося якось розтермосити цього нещасного невірка. — Ми вже один раз втекли.

Гуцул заперечливо покрутив головою.

— Дам рушницю, Гориню.

— Ні.— Він набурмосився і прискалив око.

— Німців небагато.

На висохлому лиці виступили дві гарячі плями, обведені білими пругами змертвілого від голоду тіла.

— Підеш?

Він на секунду зніяковів, випалив одним духом:

— Знаю вас! Політичні бомкарі! Мене лишили, бо я пив тютюн.

Мене чогось вкололо слово "бомкар" (згодом і Верешко не зміг мені його пом'якшити). Та я не встиг озватися — Горинь рушив на мене з розчепіреними пальцями, я сторопіло відсахнувся.

— Бомкарі!..

Я позадкував до воріт.

— Пий тютюн,—задихаючись, хрипів Горинь.—Ади. — Він зібгав пальцями шкіру на вилиці. — Видиш? Пий тютюн.

— Сам ти, бачу, бомкар. Тепер здихаєш?

Я доброї півгодини відсидів над потоком, сердито дивлячись просто себе. Згадав розповіді про батька. Гринь Супора у двадцять три роки якось удосвіта приторочив до сідла рушницю й вирушив до низового села Іспас коло Вижниці.

— Куди, Су поро? — питали пастухи, які гнали товар в полонину (батька знали в кожному осідку між Черемошем і Путилою як непокірного забіяку, котрому просто не з руки було побудувати шибеницю, настільки розцвіла цивілізація).

Підморгнувши, батько показав на захід сонця, і пастухи, все збагнувши, усміхалися у вуса. Побажали щасливого кінця, заспівали:

Ой в неділю рано півниченьки тяли,

Раненько в неділю, рано на зорі.

Ой а ще раніше легіник збирався,

При одній свічі вмивався,

При другій взувався.

Гей, коню мій, коню, скачімо в долину,

У срібний віночок вберу я дівчину...

В Іспасі батько негадано не викрав, не підмовив, а по-справжньому висватав вродливу невбогу дівчину. Третього дня пішов одним оком позирнути на родинну хату (не дай, кажуть, злидареві удачі!). На осідку ще трималася стодола, в якій можна було прихиститися. Тут уночі батько стрівся з нареченою, щось собі на радощах навіяли, бо вранці батько подався до графа просити помилування, мовляв, він не хоче відповідати за дідові гріхи, має намір лишилися на рівнині, розумом і серцем доведе, що виродився кращим, ніж отець. Пан згодився на тому, що батько відпрацює в нього за спалену дідом солому, одначе вночі підіслав гайдуків.

З обома простреленими ногами батько зопалу посадив маму в сідло. На гіімчицькому перевалі ноги йому розпухли і зчорніли. Мама допровадила коня з хворим батьком до Розтоків. Через день справила похорони. Мабуть, тому, що дуже покохала батька, або через те, що вже носила від нього надію, допиталася до Розлуча. Гуцули з поваги до батька запомогли вдовиці, чим тільки могли, та вона зниділа в тузі.

Чимось батькові не подобалися теперішні гірняки, що вирішив не вертатися в гори. Чи не надто втішають вони себе, коли жити вже несила, коли треба гризти ланці

зубами?

Я оглянувся на Горинів хутір і, не вірячи собі, побачив: до мене дибає плаєм зодягнутий у дорогу Горинь.

— Піду з тобою, — сказав він. Голос його злегка здригнувся.

Я подав йому рушницю, а карабін з опаски взяв напереваги.

— У вас коли був асентерунок?1

— Передучора... Мені долягає, — приклав до грудей руку. — Я забагато випив. Брат поправився, а мені долягає...

— З нами нічого не трапиться. Накоїмо тріскоту, щоб збити колотнечу.

— І вас — з кіньми?.. У Вижниці полковник казав, що гуцулів треба мобілізувати з кіньми, тоді не втікатимуть з фронту.

— Мудрий полковник.

— А шпигуни у вас були? Наші жінки ходили до Путили на ярмарок, а у Вивозі в хурдиці — шпигуни...

Я осміхнувся. Крицяк теж нібито бачив шпигунів.

Ми залягли неподалік від закруту, де втопили німця. Мені здавалося, що це місце ще раз виявиться щасливим. Горинь поклав рушницю на землю, а сам став посеред дороги.

— Можуть над'їхати,— застеріг я.

— То ще чи буде війна? . — Як тебе звати?

— Одарій.

— Буде, Одарію. Отам, — я показав рукою за гори, — там як татари: не можуть прожити без грабунку. Там з малих літ привчають: "за кордоном — ворог".

— Змалку?

— Змалку.

— Ти бомкар. — Одарій вперше осміхнувся.

— Не віриш!

Він примружив око. Я чекав відповіді, та він мовчав. Цей гуцул був наймовчазнішим мовчуном. У гадці він неодмінно відповідав співбесідникові, та лише в гадці. Коли його язик ворушився, це була величезна праця. Деколи, дивлячись на спантеличеного співрозмовника, він знизував плечима, не в силі втямкувати, чи щось сказав, чи лишень подумав.

Він знову осміхнувся — цього разу жалісно й довірливо, і очі його потепліли, ніби звірив мені святу таємницю.

— Такий я...—Далі, либонь, прохопився язик: — А ти — впертий бомкар.

Я сів на стрімкачі, звісивши ноги. Внизу на жолобистих, полизаних течією скелях клекотів Черемош. Здавалося, не струмені води розбігаються, а змії. Долину наповнював шум. Вітер односив його до Гребенища, завертав назад. Заслухавшись, хотілося поринути в минувшину, без страху і турбот, без дивовижної винахідливості, заради хвильки спокою.

Нараз я побачив себе пастушком в полонині. Над головою неозоре синє небо,

зокола, вигріваючись на сонці, спочивають старі стомлені гори. Палениця, Горби, Говерла. Я теж відчуваю втому. Мене п'янить запах квітів, присипляють шелести трав. Голоси чередників усе віддаляються, віддаляються, натомість чується нібито мій власний голос, він ніби награє щось із легенд, щось безмежне, як мрія. Мої руки ворушаться. Мені кортить заграти й повернути світові все, що він мені навіяв, бо воно не вміщується в грудях, та мені й не треба такого великого багатства. Перед зором виступають барвисті малюнки: украплені в мармур деревини самоцвітні роси, обрамлені золотими шишками ґонти на хатах... Теплими плаями стеляться мохи, поблискують намиста на дівочих грудях, глицюватими зубчиками вирізняються мережки на білих материних сорочках...

Це зі мною було. Цього я не вигадав, це справжність. Але для чого воно? Розповідають про батька: він завжди чорнив державні ярмарки, так далеко заходив у здогадах і підозрах, що дехто не міг його слухати, а потому виявлялося: все, що говорив батько,— свята правда. Як бракує його суду тепер! А я марю.

— Образився? — спитав Одарій. Його уста лишилися розтулені, мабуть, подумки казав: "Вибач . — Ти не знаєш, що було в нас!

— А що?

— Наш керманич... як наїхали німаки — зганяв хлопців під рушницю. Ми з братом лагодили вориння в полонині — то чекав із солдатами на вагаші... Ми понапивалися тютюнового вару.

— А де брат?

— У горах. Жінки злякалися, що товар реквізують... Як чоловіків. Жінки, звір...

— Вас було двоє?

— Шестеро... Батько вмер давно, не пам'ятаю.

— Жонатий? Одарій потупився.

— А брата як звати?

— Ярема.

— Імена не буковинські.

— Дідо з Галичини... Карабін де дістав?

— З німця, який нас провадив.

Сонце припікало. До вечора лишалося години зо дві. Я крадькома позирав на Од арія. У нього було невисоке похмуре чоло, широкі, гілочками розстелені брови, м'ясисті, трохи одвислі вуха. Капелюх з прим'ятими крисами служив, либонь, не першому поколінню, вишита сосонкою сорочка давно не бачила лугу. Постоли відполіровані довгою ношею, руді попротирані гачі заправлені в зіпрані доморобні шкарпетки.

Отаке-то. Судять грішники, невинні на каторгу йдуть...

А горами вже підбиралися тіні. Нараз рушили скоком понад стрімкі крутежі, як коні, й цілим табуном посунули до водоспаду. Одразу шмагонуло холодом.

Смерклося. Метрів за сто, віддзеркалюючи ще осяяне заходом небо, жеврів Черемош.

— Перед ніччю ні макам — аби далі від хуторів та жіночого плачу, який може збунтувати гірняка. Вони не розуміють, що найстрашніша розлука для гуцула — то розлука з горами.

— Гори!..— зітхнув Одарій.

— Ми побачимо їх на тлі ріки. Солдати будуть їхати попереду. Рушниця віддає вверх. Бери на ціль нижче.

Одарій звісив голову. Мені здалося, він подумав: "Кожна пташка своїм носиком живе".

— Звалю на дорогу смереку,— сказав я.— Коли коні понесуть, ні один не вирветься.

— Вали.

В Одарієвому голосі прозвучало щось лиховісне. Я одійшов на кілька кроків і зупинився. Було таке відчуття, що цей незбагненний чудернацький Горинь вибере менший гріх і вистрілить мені в спину. Оглянувся. Сірів камінь. Десь за ним причаївся Одарій.

— Пильнуєш? — запитав я чужим, майже Верешковим, голосом, коли той каже: "Минуле — брехня. Минуле — надщерблений викопний глечик".

Одарій не відгукнувся (а може, щось проказав мовчки?).

— Я швидко, — кинув я в згущені, синюваті присмерки. Та мене щось підштовхувало бігти. "Чого я не вірю

йому? — кричала за мене кров у скронях. — Бо не по-людському прийняв? Буде біда, коли всі такої заспіваємо. Станемо біді у забавку'.

Знову озирнувся. Каменя не видно, але Одарій мав би мене бачити на тлі річки.

— Чорт!

Я видряпався на скелю, запустив у смереку топір. Сік її, мов якусь марюку. Тоді вперся ногами в скелю, наліг плечима. Ноги в мене здерев'яніли. Туманилося в голові. Так зі мною було, коли йшов на німака. "Смерть... Смерть..."

— Чия смерть? — спитав я вголос.

Одарій відсунувся до стрімчака, звільняючи місце для мене.

— На ціль нижче, Одарію, — нагадав я ще раз. Кроків за двадцять темніла звалена впоперек дороги

смерека. Далі — вже фіолетова річка і чорна стіна ночі на плечах гори. Одарій кашлянув. У цю мить захиталися схожі на дитячі човники силуети. Погримувало обіддя коліс, скрипіли осі. Щось важке і велике, як кривда, пересувалося між горами.

— Навіть цівки карабінів видно,— тихо промовив я.

Примірявся. І ле вірив механізмові, який гріли мої руки. Та хтось у глибині ночі, хто стирчав на тлі ріки уламком сірника, несподівано зник.

— Що з тобою?! — закричав я на Одарія, не почувши пострілу. І знову мій голос був немовби Верешків. Над водоспадом метушилися тіні. Я вражено дивився на них і чув Верешків голос: "Минуле — брехня. Це ланцюг абсурдних зобов'язань і претензій". — Чого не стріляєш? — гримнув я на Одарія.

Постріли пролунали водночас. Над шляхом зчеркнулися вогні смолоскипів, кілька

їх метнулося вперед, і над поваленою смерекою здибився палаючий золотогривий кінь. Поки я дослав патрон, кінь перемахнув через дерево і промчав мимо. Я послав йому кулю навздогін. У березі зашурхотіла ліщина, хтось дико зойкнув: очевидно, кінь з вершником зірвалися в Черемош.

— Бий сучих синів! — вигукнув я і з піднятим карабіном кинувся до возів.

Темряву над водоспадом розсікали смолоскипи. Іржали попечені коні, стогнали знівечені вогнем солдати. Нараз втихомирилося. Десь посередині обозу гукнули:

— Випрягай!

— Крицяк! — скрикнув я.— Гей, Крицяче! Я Супора! Я Оксен Супора! А добре ми їм поголили чуби? — Над дорогою миготіли смолоскипи, і я додав: — Побачили, як горить живиця? А це гуцульське сонце, псяюхи!

Раптом мене хтось підняв над землею і пошпурив на скелю.

— Дурня корчиш? — глухо, мов з печери, сказав Максим Третяк.

Голова переповнилася гулом, та я спробував усміхнутися, схопився на ноги, поточився, оперся руками на скелю.

— Хто тебе просив? — погрозливо спитав Сергій Верешко.

— Яка в тому слушність? Га, боги-пани-добродії? — штовхав мене під боки Данило Крицяк.

— Скарати за сваволю!

— Ми мали свій план.

— Карайте. — Мені стало байдуже до всього на світі. Провівши долонею по чолі, відчув під пальцями кров. — Карайте.

— Ти знаєш, чого громада не волить воювати? — заскрипів Максим Третяк.

— Не знаю. Карайте.

— Зв'яжіть руки і ноги й однесіть на мого воза, — гаркнув Третяк.— З ним ще хтось був. І того туди ж.

Верешко обплутав мені руки шкіряним швачем. Дивлячись, як він запобігливо виконує Третякові розпорядження, я подумав, що він і зашморг накине, не змигнувши оком. Привели Одарія. Я вирішив мовчати. До ранку гуцули охолонуть. Третяк — загониста людина. Одначе мене душила образа на Верешка.

Він був потомственним плотогоном. Ходив з дарабами від чотирнадцяти літ, поховав під Ворітцями батька, трьох братів і сина, та не полишив небезпечної роботи. Його вербували сплавляти ліс на Дунай, Віслу, Золоту Бистрицю. Він знав кілька мов, його передбачення завжди справджувалися, а поради виручали із найскрутніших обставин. За це його любили і недолюблювали, бо легше повірити в рай на землі, ніж у те, що за людиною нема ґанджу.

Йому було під сорок. Це був високий, міцно збудований чоловік з карбованим суворим обличчям і гострим чіпким поглядом. Та, коли на Третяковому лиці з'являлася усмішка, він весь засвічувався мудрим теплом, і в такі хвилини кожен почував себе немовби винуватим за його повсякчасну стриманість, потребував відкрити душу.

До його хати ходили мов по відпущення гріхів, і він для кожного знаходив розумне

слово, та, коли треба було що-небудь ухвалити громадою, коли, щоб не вдарити лицем в болото, Крицяки і Верешки починали пророчими голосами бабські теревені, йомууривався терпець, він зводився на весь свій велетенський зріст і кричав: "Ви не на суді, чорти б вас побрали! Вас ніхто ні в чому не звинувачує! Про діло кажіть, не показуйте, які ви мудрі!" Тоді всі гуртом нападали на Максима. Двірником2 вибирали когось іншого, забувши, наскільки важливо мати на цій посаді тямущого чоловіка, а через тиждень нищечком — у хату бокораша: і Крицяк, і Кошута, і Верешко.

Я любив дивитися, як він веде сплави. Красень! Розставить ноги на весь пліт і ніби вросте в нього. Я носив йому їсти на Ворітця — тут, перед водоспадом, бокораші робили постій. У камінній вибоїні ріка несамовитіє. Завжди підстерігає смерть чи каліцтво, бо досить у верхогір'ї випасти маленькому дощику — води прибуде на півліктя, а вже рве і заносить зовсім інакше, ніж перед тим. Третяк полуднує і поглипує на пороги. Очі круглі й нерушкі. Зморшки застигли кістяними пругами. Дивиться на бистрінь і наче уявки пливе-промовляє: "Ти бестія, Черемоше, але і я дідько". А вже як рубають линви, то вже справді не людина, а диявол. То вже одне: дараба, річка, він.

Третяк одружився у вісімнадцять літ. Звістку, що такий молоденький леґінь привів жінку, гуцули сприйняли похмуро. Але Максимові вже тоді не потрібно було чужих настанов. Згодом про його пригоду розповідали на кожних вечорницях.

Рослий і дужий, та з вигляду дзьобатий підліток, Максим прибув до підгірного села Мигове біля Берегомета. Тамтешні діди докумекали по що, змовилися покепкувати. Є, кажуть, гарні дівчата, але найвродливіша давно чекає пари, відважного леґеня. І біда: відважний ніяк не трапиться.

Максим здогадувався, що діди хитрують, одначе йшлося про відвагу! Серед ночі рушив до старої напівзруйнованої доменної печі — гамарні, як її називали в Миговому та й поза Миговим.

Між іншим, я чув про це з Максимових уст і пам'ятаю до дрібниць. Барон Мустаца3 якось сказав: "Славам не треба ні хліба, ні води — аби мали що пам'ятати і згадувати".

Навколо все притихло, ніби заслухалося скрадливими кроками темені. Знічев'я зітхнув бук, дзенькнув кришталями інею, як молода намистом. Спохватився, випростав гілку, проте знову зашелестів, і з розколини берега на нього з пересторогою зашушукала лестлива річка Мигавка. У вишині над головою небо випустило соромливу, як вранішня росина, зірку. Ця з переляку над безоднею закліпала, через мент, ніби погомонівши з хмарою, аби та трішки одсунулась, викликала для розради ще кілька дружок. І затанцювали, і все завмерло, звівши на них затуманені солодкою дрімотою очі.

Десь близько, не далі, як на переліт шпака, вгадуються гори. Товариство замислених віків… Стіжок із Довбушевими печерами! А там — стрімка ущелина, кряжевий заслін — як гребля, — і нема із прірви виходу.

Діди розповіли таке. З села не чутно, та коли сісти на потрісканому пні біля гамарні, то навіть взимі, коли земля скована морозом, ухо вловить шурхіт, схлипування, посапування, немовби хто повзе дном яруги. А межи тим — коли-не-коли — дівочий

сміх.

Підходжу. Б'ють вічні теплі бур кути, булькотять гази над болотом, де колись черпали руду. Чекаю — сміху не чути. Задумався і... забувся.

Ті самі діди мені говорили, що після татар гамарня належала панові. Селяни відрами брали болото, вимивали руду, багато їх щоліта захлиналося в багнюці. Та став до ремесла один сільський леґінь, який показав при ділі незвичайний хист. Щоб хлопця не переманили інші магнати, пан поселив його в маєтку. Одначе через тиждень леґінь відмовився жити в поміщицькій садибі. Можновладцю доповідають: "Має дівчину в селі; голуб до голубки на край світу полине".

Зачепило це пана за живе. Став присікатися на гамарні. Одного разу в болоті втопилося троє селян. Кинули роботу інші. Над'їхав панисько — січе наліво і направо налигачем, досяг і леґеня. Той як мав у руках залізний гак, яким вигрібав перегарки, так з ним на пана. Замахнувся, але ж пана не сягнув — коня забив.

Зчинився шарварок. Гайдуки — до легеня, він їх гаком косить. Посіпак було щось зо три десятки, відтиснули хлопця до гамарні, той забрався на вершок, що лиш кулею дістати. Минає день. Гайдуки сидять. Другий день. Третій. Село чекає, збирається піти проти поміщика. Четвертого дня жмикрут виїхав удосвіта з рушницею...

Отоді поблизу гамарні нібито й пролунав страшний зойк, а відтак сміх, який чується вночі над заваллям. Це легенева наречена з розпуки заголосила і втратила розум. Казали, що пішла лісами й пропала, але ж вернулась, вибралася на гамарню і... стала березою. Що пан не вигадував — дерево розривало корінням мури, поки половина печі не відкололась.

Дивлюся — справді: маячить стіна гамарні, а на ній росте береза. Вмостився на пеньку, тримаю напоготові рушницю (в ту пору на підгір'ї появилися вовчі зграї), та нема сміху, лиш береза тонко видзвонює голим віттям. Думаю, прокляті діди послали бісові в пащеку, а самі регочуть за поставцем.

Вони таки втішалися винцем у крайній хаті, в молоденької вдовички. Вихваляли парубка — бодай його і ворог хвалив! — і піднімали на кпини за зелений розум, Удовичка те слухала-слухала, тоді відпрошується до сусідки позичити дідам кисленьких огірочків. У хоромах обмотала шаллю голову — й до гамарні.

Я завмер, побачивши жінку. Вона мовчить, я ні пари з вуст. Але взяв себе в руки, кажу: "Якщо ти та, про яку мені оповідали в селі, то візьму за жінку, бо вмієш бути вірною". — "Я та і не та, — здавленим голоском відповідає молодичка. — Але правда: вмію бути вірною". — "Скільки ж тобі літ? Ти так довго самітна?" — "Сімнадцять".— "Не може того бути", — кажу. "Так". Розповіла, що повінчана в п'ятнадцять, чоловіка невдовзі по весіллі дерево вбило. Живе сама, а хто не знає, як одинокому тяжко, які маркітні ночі... Ох і втер я дідам носа!..

— Ти артист, Максиме, — сказав Данило Крицяк, що теж слухав цю оповіданку.

— Не опришок і не артист, — відказав Максим. — Запізно вродився. Зате, як всі зрозуміли, не вмію жити. Багато теревеню про владик.

Крицяк оскалився:

— Таки не вмієш! А жити стало ліпше. І шибениці по горах не стоять.

— Хруню ти, хруню,— похитав головою Максим. Крицяк не образився. Він не вмів ображатися, хоч лий помиї за комір, що ж? Найдубовіший з "твердих".

— Невже скарає мене Максим? — питав я себе.

Він усеньку ніч мовчав. Аж перед досвітком насунув на брови кресаню і оглянувся.

— То знаєш чи не знаєш? — запитав.

— Що мені знати? — стрепенувся я.

— Чого не волимо йти на фронт?

— Наслухався теревенів про владик... Максим зітхнув.

— Зайшла гора в тяж, та вродила мишу. Вимажу ведмежим салом і пущу псам.

— Наших погнали, як овець, — озвався Одарій.

— А тебе хто просив стріляти? — накинувся на нього Третяк.

— Я не пішов би...

— Чому ж стріляв?

— Я хворий, — тихо промовив Одарій. — Мені вже однаково.

— Мені! їм! — Третяк підняв над нами бичисько. — Марш з воза, до бісової матері! Завтра побалакаємо перед сходом.

Одарій стрибнув на дорогу й подався до свого хутора. Я зашкандибав біля Максимового воза. Бокораш застиг у такій позі, ніби його настромили на розпечений спис. Я заждав Крицяка.

— Хочеться спати? — запитав Данило.

— Чого ви напосілися?

Данило посміхнувся і, мов не з ним я корогодився, намисливши вбити німака, проспівав:

— То, Ксеню, здобувається довгим життям. — Повернувся до мене півбока, подав пушку з тютюном. — Максим нагримав?

Я з такими людьми не вмів розмовляти.

— Ти засів як убивця, — лагідно мовив Крицяк. — Гай, гай...

Помовчав, а коли заговорив знову, в словах бриніла насмішка:

— Поділили нас, розворогують, і мало хто кумекає, до чого ведеться. Ділять, щоб об'єднати, об'єднують, щоб розділити. Політики! їм уже не так територія потрібна, як населення. Коли потурчиш населення, є з кого набирати армію. Тоді ти дужчий. Хапнеш по сусідству ще шмат земельки. Там потурчиш людей — ще далі підеш... Але ти, мабуть, поспи. Не переймайся. Третяк сьогодні осердився, а завтра помилує. Його треба розуміти.

— Розуміти, що все в світі підраховано, зважено і поділено? — сказав я.

Данило окинув мене співчутливим поглядом.

— То він розбив тобі черепок, Ксеню. На твоєму місці я... Запроваджує кулачну дисципліну! Хто йому дав право?

— Чого вам треба, Крицяк?

Данило підібрав губи, як вигнаний з корчми пияк. За мить вийняв з-під сидіння

тайстру, застелив хусткою коліна і заходився снідати. Я зійшов до річки, помився і решту дороги додибав пішки.

Я проспав весь день і всю ніч. Розбудили трембіти. Аж не вірилося, що не кликали перед громаду. Я лив у таз воду з відра. Раптом у плюскіт вмішався сторонній уривчастий стукіт. Я вибіг з хати. На царині метушилася орава жовнірів, на протилежному схилі їх було як мурашин, шнурочками піднімалися на течери, займали порубище під лісом, обсипали курені. У кінці села не вщухала стрілянина.

Зі сну я не прийшов ще до тями, і в моїх вухах колихалася якась мелодія. Надзвонювали слова: "Невже тобі на таблицях залізних записано в сусідів бути гноєм?.." І мелодія, і слова були під ситуацію. 'І суть гряди їх до сего дня..." — бубоніло в голові під такт скорострілів.

— Втікай! — спам'ятав мене Данило Крицяк, що біг до лісу мимо осідку.

Я, закам'янівши, дивився, як до воріт тюпачать незвичні ходити в горах німці. Переповідають, що у хвилини крайнього напруження Наполеона хилило на сон. Мабуть, у кожного свої дивацтва. Мені у такі хвилини спливають на гадку уривки забутих віршиків. "Земля — це грядка, удобрена людським трупом..." Сплутаними ногами дістався я до хати, запхнув під скриню рушницю, накинув на плечі кептар узяв карабін і набої. Надворі розлився срібний димчастий ранок. Над горою котилося червоняве сонце.

У селі когось ловили. Хтось кричав і просив пощади. Билися об стіни гір уже поодинокі постріли. Я збіг у яр. Тяжко загупало в скронях. Звівши очі на царину, спостеріг, що солдати обходять мене горбами, аби відрізати шлях до лісу. Попрісідали, як рибаки, наставили дула карабінів, чекають. Я повз поштриканою копитами стежкою. Дзюрчав струмок. Кувала зозуля.

Вони повсідалися, як гості. Прошу до столу!.. Я схопився на ноги і побіг. Куля зірвала з голови кресаню. Друга прошила кептар, запахло смаленою вовною.

Зупинився аж за поясом лісу. Немовби вдруге цього дня прокинувся, обвів зором ще засніжений пруг стелючих нсрб і жерепу, прочалапав опливною цариною і повернув шгіад. Полонина ще була мертва. Тут не було де прихиститися.

Сонце стояло тепер високо, майже в зеніті. Я зміркував, що до села годин зо три ходу. Якщо Максим Третяк дався в руки живим, то про мене подумає: "Оксен? Ми недогледіли, як виріс звір. Я шкодував його, бо сирота, бо по натурі — гуцул. Якби навчити розуму, щось би вийшло. З ним лиш треба було поморочитися, а де мені було до цього? Тепер він блукатиме нетрями до кінця війни. Та він і годиться хіба що на розплід. Не було Бога — був батіг, не стане Бога — буде батіг..."

Край лісу я ще раз оглянувся на царину і остовпів: на моїх слідах клубкувався ведмідь-будак. Рвав під собою землю, задирав сонну роздратовану пащеку, мов дорікав сонцю за передчасне пробудження.

З хвилину звір дурів од сліпої злості, потому зобачив мене і на животі став повзти вниз. Нюхнув мій слід, звівся і смішно замахав передніми лапами, мовби кажучи: "Заспокойся, Супоро! Я висмокчу з твого вуха трохи крові, і розминемося друзями". Я

вистрілив. Ведмідь витягнувся, мов не чекав такого привіту, ковтнув повітря і звалився. Мабуть, він сприйняв смерть як продовження сплячки.

У гущавині схлипувала на зсувищі болотяна ріка. Ліниво шурхотіла ялинова рамінь, у прогині хребта проглядала перша зелень. На полонину завітала весна. Починається існування заради смерті, смерть відступає заради життя.

Коли стемніло, я обережно вибрався з чагарів: на осідку горіло багаття. Сновигали солдати, сиділи навпочіпки біля вогню й пекли на прутах шматки баранини. "Отут записано, — подумав я, — обійдений ти чи одурений. Добрій вам вечір, ласкаві гості!"

Хату оповили сутінки. Контури розпливлися, лиш ніби гвинтом закручувався причільний, освітлений багаттям протес. До солдатів я не відчував ненависті. І страху не було. У такому стані душі мудрець подався б на скит поміркувати, в чому неприродність людського життя в суспільстві.

Преспокійно вийнявши заворітницю, я пройшов до повітки, розібрав ҐОНТИ в даху і зі сливи переліз на стришок, а звідти сковзнув у жолоб між голови коней. Мозок у кобили затьмарений якимись видіннями, вона й вухом не повела. А її син Ломикамінь затремтів од утіхи, терся мордою об плече, хапав губами руку, голосно, схвильовано дихав. "Усе, що послав Господь, — шепнув я йому, — треба сприймати як бажане. Треба говорити, що завдяки нашій волі, нашим прагненням і зусиллям збудовано кращий світ".

Крізь щілини в дверях поблискувало полум'я. Я осідлав Лом и каменя, розшукав під жолобом стару смушеву шапку, відв'язав кобилу і тихо відчинив двері. Солдати на оборі весело ґелґотали, смакуючи печеню. Я пустив Ломикаменя до виходу. Коли він переступив поріг, усією вагою подався вперед. Відчувши вершника, якось мудро, по-своєму розцінивши ситуацію, Ломикамінь вскач метнувся на вулицю. Ззаду, порозганявши по обійстю солдатів, мчала кобила. Видно, німота не втямила, що трапилося: погоні не було.

За перевалом на півдні, між Саратою і Перкалабою, шуміло царство незайманих хащ. Я гнав щодуху, немилосердіш бичуючи коня, поки той не зноровився (мабуть, збагнув дрімучим серцем, що з господарем щось недобре і ліпше діждатися днини). В узворах вили вовки. Ломикамінь кодував на місці. Коли притюпачила його мати, поволі рушив назад, і я його не зупиняв.

Перед ранком ми знову опинилися біля села. Що б то там про мене не думав Максим Третяк, я розумів, що й хвилини не проживу на самоті, не знаючи, що сталося з іншими. Лишивши за горою коней, я прокрався на цвинтар. Хлопчаки гнали на пасовисько товар. Усе текло собі як завжди, і важко було взяти на віру, що з гуцулами затіяли якусь комедію. Я підкликав Крицякового Михайлика.

— Багато-багато німців, — захлинаючись, як Олена, коли розповідала щось смішне, сказав хлопчик.— Тато втекли в гори. Півкута заперли до парохової стодоли. З тамтого краю когось убили. А Максима Третяка покалічили, бо хтось доніс, що бунтує гуцулів. Німці в хатах. Не думають забиратися, доки не виловлять усіх рекрутів. Ріжуть баранів, пиячать...

Михайлик обірвав себе, не сміючи говорити про щось інше, що відбувалося на його очах і страшно збентежило.

— Принеси мені, Михайлику, поїсти.

Мале скотилося до кладки, та одразу й вернулося, перелякане до смерті.

— Тебе обходять солдати.

Я сховався з Михайликом у канаві, що захищала кладовище від спливних дощових потоків.

— Біжи до корів, Михайлику.

Хлопчина пірнув між дерева на узгір'ї, нижче лісового кордону. Дерева невеличким гуртом купалися у сонячному сяйві і немовби промовляли: "Дивіться, як нам привільно і добре!"

Я скипів од гніву: до мене наближався середнього віку чоловік із золотим шнурком через рамено, розсуваючи револьвером віття. .Довкола в гущавині акації потріскували під чобітьми сухі гілки. Офіцер кидав на боки веселим поглядом, певне, був не проти схопити гуцула власноруч. Я став за камінний хрест. Коли офіцер відштовхнув галузку, я вперся йому карабіном в груди. На німаковому чолі запотівся туманець росин.

— Кинь револьвер,— штрикнув я дулом карабіна.

Може, він знавукраїнську мову, бо заокруглив очі і розчепірив пальці. Я підняв револьвер і видобув з-за пояса ніж. Офіцер зблід і точнісінько, як ведмідь-будак, замахав руками.

— Марш! — просичав я.— Гуцули беззбройних не вбивають.

Я показав німцеві на край цвинтаря, та нерви його не витримали: схопившись руками за голову, він сів на могилу. Теж заточуючись од напруження, я чкурнув на прочесану половину цвинтаря і виярком став підніматися на течеру. Мене помітили на зрубі, пустилися навздогін. Загриміли постріли. Кулі рикошетом відбивалися від землі і, зблиснувши, димчасто-золотими бджілками фуркотіли за крутіж.

В узворі мене чекав нудний від безділля, високо змахуючи головою, Ломикамінь. Цього разу й кобила неспокійно бликнула на мене білками, потому вишкіреними зубами, мов зі злості, скубнула білястого сухотрав'я. Я плигнув у сідло, зробив невеликий гак до зимарки за інструментами, необхідними в пустці, і весь день їхав не озираючись.

III

На півторакілометровій висоті скаженіли вітри, їм ніби хто доручив перемітати вже зсірілий, як попіл, сніг. І вони працювали, як самозречені раби.

Я заходився копати землянку. Замерзла глина не піддавалась. Тоді я крутив кіньми, доки не відтавало під копитами, і відкидав землю на боки, вивершуючи стінки. Вночі навідувалися вовки. Поскулювали, видимаючи очі, вражено дивилися на багаття і підстрибували з непевності, ходили довкола ями до сходу сонця і кашляли від диму, як старці.

Під гранітним стрімкачем бив теплий буркут. Вода виявилася солонувата. Я мочив у ній козулине м'ясо, тоді обліплював глиною і клав під багаття. Третього дня мені

здалося, що зуби збилися в щільник, який ось-ось вивалиться з рота. Почав збирати бадилля дикого часнику і жувати з глицею.

Щоночі і мене, і коней засипало снігом. Я вкривався промерзлою шкурою ведмедя (цього теж забив у напівсні). Нарешті зашалював яму жердям, укрив гіллям, присипав землю, зробив двері, збив довкола землянки частокіл — і стало затишніше.

Яровицю я знаю як свої п'ять пальців, тому спершу мені й на гадку не спадало, що я втікач, що всередині я вже злий, дратівливий, як конаючий звір. Мені здавалося, що я посланий громадою лагодити до літа кошари, та погода несподівано зіпсувалася й треба подбати про себе. Я беріг сили, доглядав коней, а сонце от-от виручить. Тоді поратимуся на стаї, потому пастухи приженуть товар — і все увійде в звичну, віками второвану колію.

Та одного дня мені раптом без будь-якої причини стало тоскно. Я силкувався ні про що не думати і так, мені здалося, загальмував біг думки, що в голові стало порожньо. І тоді переді мною немовби піднялася сіра безкрая стіна — безвихідь. Я щохуткіш вкладався спати, щоб її не бачити.

Мені снилася Крицякова Олена. То я її покидав, то бачив біля печі за кухонною роботою, то вона втікала від мене. А якось заговорила.

— Ти здурів, що так живеш, Ксеню. Приведи собі дівчину.

— Де я знайду таку, як ти?

— Є, Ксеню. Ій-бо, є.

— Як її зовуть?

Олена вимовила ім'я так тихо, що я не почув.

— А де?

І знову не розчув відповіді.

Потому бачив Олену з Максимом Третяком. Вона сміялася, горнулась до Третякового плеча. Дивися, дивися! — жахнувся я. — Що собі Максим думає/! Від нього за таке відвернуться люди". Нараз Третяк став Одарієм Горинем. Через мить я побачив себе з Оленою, Олена плакала. "Коли уві сні сльози,— подумав я, не прокидаючись, — наяву — радощі".

Іншого разу перекинувся словом з Оленою, а відповіла мама, мене пойняв жах, бо не запам'ятав ні маминого обличчя, ні голосу. Я встав, розчахнув двері. Над скитом висів зубець місяця. Я його видів і минулої ночі, але тоді він висів вигином в інший бік. Мені стало так моторошно, що я мало не збожеволів.

Вітер шелестів гіллям жерепу. Десь покапувала вода. Від цих поодиноких звуків у душі повставав божевільний вереск. Я пройшовся в надріччя, міркуючи: "Подивися! Ти запанував над околицею, навіть вовки не показуються, втратили надію на дармову поживу. Ти панує ш, чоловіче з манліхером! Не побивайся. Вранці вибереш з хитрих саморобних капканів небіжниць-козуль, оббілуєш, спечеш, вичиниш шкурки, намикаєш коням трави, принесеш хмизу для ватри… Набіжить вечір — вкладешся між кіньми спати, як княжий дружинник, що втікає з полону. Ти не перший і не останній. Кріпися!"

Сум'яття неначе розвіялося. Та, коли я вернувся до землянки, мене знову охопила паніка. Я шарпонув двері. Наполохані коні посхоплювалися на ноги. Я припав лицем до Ломикаменевої шиї і застогнав.

Коли зійшло сонце, я довго не наважувався вийти надвір, а вийшов — мене вразила тиша. Приклав до землі вухо, та не вловив жодного звуку. Земля мовчала. З тої хвилини вирішив розмовляти сам з собою.

У дяка я перебував під наглядом чотирьох жінок: дякової жінки, її пристаркуватої сестри (старої діви), їх мами і бабки. Перших двох я кликав тітками, двох інших — бабусями, коли я вернувся з Сучави, старша бабуся, похитуючи головою, розповіла, який то я був маленьким.

— Таке, бідне, терпляче,— виразно причувся мені її рипучий голос. — Зима, а воно: "Неси, бабуню, надвір". Тре кулачками посинілого носика, а до хати ні! Потому вже пасти гнало. Впихаю за пазуху балабушку, а воно, сердешне, соромиться. Відмахнеться, біжить без нічого. Додому вертає голодне, аж просвічується. А наллєш молочка — "Дякую файно. Не хочу".

Я осміхнувся, ще щось пригадуючи, та з очей хлинули сльози.

Якось усі жінки з осідку поїхали до Вижниці на храмове свято. Прибилися пізно вночі. Я лежав з гарячкою. Мене мало не до смерті побив п'яний дяк.

У світлиці голосно сварилися, потім бабуні верещали, потім до ранку про щось радилися. А вранці Максим Третяк одіпхнув з порога дяка й забрав мене до себе. Максима я побоювався, він здавався мені непривітним. Та він того-таки дня виїхав сплавляти ліс. Я лежав під кожухами, і Максимова жінка поїла мене молоком зі спасівським медом.

Максима не було кілька тижнів. Привіз мені з Кутів сп равжні червоні гачі і гаптований лейбик. Потім завжди дарував мені що-небудь, коли вертався із заробітків, заплатив майстрам за те, що полагодили хату і повітку в супорівському осідку. Я тоді вперся, що буду жити сам, мені нікого не треба. "Добре, — всміхнувся Максим. — Але їсти приходь". На ніч я перебрався на спадщину, та передриґонів надворі, побоявшись зайти до темної світлиці. Якби мене на купі листя спросонку захопила Третякова жінка, ми б якось порозумілись. Та перед "прямолінійним" Максимом я не забажав виглядати нікчемою, "їду на два роки до Румунії,— сказав бокораш.— Залишайся з Катрею". — "Ні до кого не піду",— відрубав я. Максим розгнівався й пішов. Я два дні проголодував, тоді наді мною змилосердився Данило Крицяк: "Будеш з Трояном нести товар. Він одинцем нудиться й не пантрує .

Бабуні мої трималися донедавна. Вмерли дячиха, її сестра, а вони собі животіли, не міняючись від спливу літ. Коли Юр Кошута прийняв мене до ватаги, я за два сезони став ґаздою. Мені виплатили за роботу гуртом овець і жеребною кобилою. Я безповоротно покинув Крицяка. Якраз у ту пору прабабка зламала ногу. Придибає взимі на милицях, і ми собі побалакаємо! Вона крізь сльози описує, який я був маленьким, а я пробую уявити, як "кулачками тру синього носа, а до хати ні!..". На закінчення бесіди прабабка говорила одне й те саме: "Боже, яке життя довге й

коротке!" І клала на скриню нову книжку з дякової бібліотеки.

Бабуні повмирали в один день три роки тому. Казали, що вони стали відьмами-чередівницями, що їх одночасна смерть — не випадок, це наврочено, але я не боявся викликати їх уві сні й балакав з ними досхочу.

На рівнині сади вже, либонь, відцвітали, а на Яровиці щойно відходила зима. Сніг зчорнів на заметах, ніби походила по ньому немитими ногами лінива темінь. На проталинах гойдалися на вітрі тендітними пелюстками бриндушки, осипалися котики на вербі-стелючці. Сонце дбайливо огрівало землю. Необавки сніги з'їлися, срібна шапка на Томнатику зменшилася, і здавалося, що гора вростає в небо.

Я почав їсти корінці трави, щоб не випали зуби. їв пелюстки бриндушок. Вони були терпкі на смак і пахли талим снігом.

Мої гадки й далі клубочилися довкола призабутих подій, але ті події одна за одною вигасали в пам'яті, залишаючи по собі болючу порожнечу.

Майже тиждень я марив своїм недоладним дитячим коханням. У Сучаві Крицяків Троян фліртував з маленькою, повновидою і патлатенькою Олею Побережник. Мені тоді було шістнадцять, вона була на два роки старша. Передаючи їй листи від Трояна, я з приголомшливим зачудуванням позирав на округлі груди, засмаглі руки. Оля здогадувалася, що я тужу за нею, але я не смів сказати їй більше двох слів, і вона, до краю бентежачи мене ясними спокійними очима, нарікала, що Троян їй осоружний (кістлява вішалка з гусячим лицем), що покохала б іншого. Мене немов приковувало до землі, я душився, боячись зітхнути. Олин батько працював учителем. Через рік його звільнили з посади "за образу трону", і сім'я потрапила в жахливу скруту. Якось, дивлячись на мене, Оля мовила: "Хто добивається, той неодмінно доб'ється. А кому до всього байдуже, того світ забуває". Мені здалося, що тепер, коли ми зрівнялися в бідуваннях, вона готова серйозно поставитися до мене, але я не прийму її жертви... Я перестрів дівчину в місті і сказав: "Ти того стала прихильною, що цвітуть акації"". Десь я чув, що в цю пору жінки зрадливі. Олине личко стало таким нещасним, що я утік, аби не впасти на коліна. Невдовзі Побережники виїхали із Сучави. Мені досі крається серце, як згадаю засмучене Олине обличчя.

...Від днів, коли я жив у дяка, аж до першого мого виходу в полонину тепер була пустка: я заново переболів усім, що трималося в пам'яті. Мене почав охоплювати хмільний розбишацький настрій. Хотілося кричати й сміятися, та мовчазні верховини з огидою вертали кожен згук. Мабуть, я дичавів.

Я годинами дивився на полум'я ватри, поринувши в забуття. Вночі мене стискала тривога, землянка здавалася мало захищеною, кортіло заоратися до темної печери і замурувати за собою вхід. Якось просидів біля багаття цілу добу. Голодні коні били копитами землю і рвали поводи. Ломикамінь заіржав, нарешті йому вдалося скинути кантарок і вийти із землянки. Я з несподіванки ледве його не застрелив, хоч чув метушню і як зарипіли двері, коли кінь виходив. Він на мене й не глянув. Довго пив воду з буркута, тоді рушив попасом довкола землянки. Трохи згодом визволилась кобила. Теж напилася води, стала навпроти мене і довго задумливо хитала головою.

Одвернувшись, я видивлявся на розсохату карликову вербицю над буркутом. Те, що коні вибралися ва волю без моєї допомоги, мене втішило, скортіло щось добре вчинити, бодай подумати. Я вирішив вернутися в пустку скаліченої голодом і самотою пам'яті. Погомонів з бабунями, наслухався новин (вони в мене читали газети й були "політичними" жінками). Люб'язно випровадивши їх з хати, окинув поглядом стіни. Запорошена ікона, засниділе дзеркало, мисник з кількома горщиками, скриня, лежанка, ослін, дерев'яне відро. Повний супорівський доброжиток!

У селі подейкували, що батько складав гроші, намисливши устаткувати дім після одруження. Мама тих грошей не розшукала. Коли Крицяк хутко розбагатів, казали, що він скористався з батькового "скарбу". Але це плітки. Данила підрятувала продана до Відня хата. Захмелівши, він розповідав про торги. "Пани художники теревенили про мистецтво і музеї, зрештою як розважливі люди перекинулися анекдотом, а я чемно підливав у келихи сливовиці. Що не поставець, то ліпша ціна...' Данило переконаний в тому, що обхитрив панів художників. Цей ніколи не почуватиме себе обійденим.

Чутки про батьків "скарб" — брехня. Кожний гуцул має таємницю", закопане срібло і гроші не на пожиток. Колись я теж шукав забутих скарбів під лупаками в Присліпському проваллі.

Ще в хаті була завбільшки з молитовник книжечка. Я її в полонині визудив і ніколи потім не розгортав. Вона лежала на підвіконні. Обкладинки зчорніли, як рами. З часом мені стало бракувати відваги перекинути одну-другу сторінку, бо все там було докором і плачем.

Вночі знялась хурделиця. На ранок полонина була вкрита півметровою товщею снігу. Струмок перемерз, поточина наповнилася жужелицею. Я розчистив стежку до джерела, напоїв коней. Подумалося: самотність починається з тої секунди, коли людина доб'ється бодай найменшого комфорту. Знайшов собі роботу — і я ожив. А вночі над землянкою завила вовча зграя. Я запалив оберемок хмизу. Вовки повсідалися за частоколом, повтикали у щілини морди і почали заводити на всі лади. Я застрелив одного. Зграя тут же роздерла труп і скотилася в нетрі. Розвиднілося. Я наносив гілля для ватри, позабивав щілини в частоколі, чекаючи нового нападу. Зграя привалила ще за дня. Та замість учорашньої нахабності я завважив в очах звірів дивну розгубленість. Я негайно ж дав їм поживу. Зграя накинулася на ще живого вовка, ледь переждавши запах порохового диму і позбувшись замішання. Не минуло години — вовки знову вернулися. В їх очах світилося голодне чекання. Мені зробилося бридко. Підперши зсередини двері, я закутався у ведмежу шкуру і пролежав без руху майже півтори доби. Я дуже ослаб, гадав, що вже не зведуся. Присилував себе пожувати в'яленого м'яса, трохи оклигав, попорав коней і знову впав на лежанку. За ніч сталося диво. Коли вранці я видибав із землянки, полонина парувала під сонцем, тільки в ярах ще біліли латочки снігу.

Я ледве переставляв ноги. Пустивши коней на царину, сів на осонні й поринув у дрімоту. Раптом мені причувся тупіт стада. Я розплющив очі. Вечоріло. Тупіт почувся виразніше. Де ті сили взялися! Я щодуху помчав на горби, вечорові сутінки стікали

мимо додолу, і мені здавалося, що я видобуваюся з безодні.

Наверху я зупинився. Десь у пропасті ґелґотіла отара й світився смолоскип.

— Агов! — закричав я у нестямі.

— Гей! Гей! — озвалися після короткої паузи.

— Люди! — закричав я ще голосніше, пітніючи й обливаючись сльозами.

— О-го-го-го! — полинуло горами таке вже гуцульське, що я готовий був умерти від радощів.

По хвилі долинули жіночі голоси. Якісь пискляві й безпорадні.

— Люди!

Голоси обірвалися, вогник згас, овече блеяння кудись відсунулося.

— Примарилося...

Спав я чи втратив свідомість, а вже потім приснилося: що бігла до мене з розпростертими руками Крицякова Олена, я кинувся назустріч, та щось невидиме не давало нам зійтися.

— Ксеню, вставай! — упало на мене громом.— Простудишся. Земля сира.

Я не міг збагнути, що зі мною поруч навпочіпки сидів Данило Крицяк, підходили якісь жінки, якийсь леґінь.

— Ти як тут опинився, хлопче? — спитав Данило.

— А ви?

— Яз вигодськими молодицями. — Крицяк показав на жінок і зробив шельмівський рух бровою. — Я їх надибав того ж дня, як утік з Розлуча. Навідувався Одарій. Каже, хлопці помаленьку втікають з війська. І наші розбіжаться.

Жінки налили нам у глечата молока. Данило кивав на молодиць:

— Ота, бестія, палка... Коли таке діло... Світ — шкереберть. Та не дається. Ти походи.

— Жартуєте, старий я!

— Всі ми люди... — Він швидким поглядом ковзнув по руках. — Живі люди... То лиш в акторів нема власної долі, вони завжди грають за інших. Ця дівчина буде твоєю, так і знай.

— Дурний ти, стариня, — пробурмотів я. Молодиці чули нашу розмову й ніби замащували усмішками смуток на скорбно стулених устах.

— Це — Ярема Горинь, — сказав Данило про юнака.

— Більше не п'єш тютюн?

— Можу тобі зварити.

— Він і так мов з хреста знятий, — заступилася за мене котрась із молодиць.

Я стрівся очима з "неприступною". Губи її ворухнулися, наче просили пробачення, що їх власниця — вродлива молода жінка, крицяк облизався і потер чоло.

"Ви всі так далеко втекли від горя, — сказав я про себе, — що забули про сувору дійсність".

Лиш Ярема був справді опечалений. Видно, навмисне заподіяне собі зло лишає глибшу рану, ніж кривда від чужої руки.

— Вас хурделиця погнала з полонини?

— Таке звіялося, та й, гадаю, надовго, — відказав Данило. — Пристаєш до нас?

Я був просто щасливий. Ярема перегнав до гурту моїх коней, привіз речі, і ми до сутінків устатковували колиби. Після вечері зайшла бесіда про війну.

— Війна закінчиться, пани добродії, за два-три місяці, — заявив Данило. — Нині — вік розвою, народи порозумнішали. Ніхто вже не волить ходити навзгинці. Але про нас не забудуть, ще примусять розкопувати ці гориці — тут залізо, золото, срібло. Гуцулів перевищать, як шдіян. Як, Ксеню, вчитель побережник тлумачив цю акцію?

— Дайте спокій, стариня.

— Хтось-то бідкався: "Доме мій, домовино моя!" Таке й наше.— Крицяк потайки глипнув на молодиць, вдоволено осміхнувся і додав: —Та поки що не варто трудити голову, треба жити. Я певний, що війна скоро закінчиться.

— Дав би Бог! — хором підхопили молодиці.

— Клянуся, через два-три місяці помиряться.

Вночі Данило розштовхав котрусь із жінок і повів на горб. Вернулися хвилин за двадцять. Жінка простяглася біля молодиць, а Крицяк сів на нари смоктати люльку. Я несамохіть зітхнув.

— Не спиш, Ксеню?

— Зміна місця.

— І зі мною буває. Закуриш?

— Відвик.

— Ми з Яремою мало не розцілували Одарія за тютюн. Замолоду я мріяв стати ватажком опришків, завести срібну люльку...

— Ви?

— Атож. Та ми всі, Ксеню, цим перехворіли. Всі, як багатою ріднею, оточували себе пишнотами, отаманували, носили вбрання, розшите золотим позументом, кохали най вродливіш их дівчат, роздавали бідним панські маєтки.

— Про вас я ніколи не сказав би.

— Що ти про мене знаєш! Я мріяв стати невловимим хлопцем-щезником, який, не лишаючи сліду, переходить кордони, нині забавляється в Угорщині, завтра в Польщі, післязавтра десь у Румунії чи навіть у Туреччині. Я все мав, щоб стати таким щезником. Я й ходив так, як малювали опришків, так само прив'язував тесак до череса, опирався на дробовик...

Крицяків погляд, мабуть, став при цьому палким і проникливим, уста смакували зухвалу посмішку, в тілі вгадувалася готовність до наступу і оборони. Він і слова вимовляв, як гордовиті лицарі Чорногори: недбало, з неприродними крутими наголосами і закінченнями, з таємничістю лиха й злостивою м'якістю. Він казав к у т і ж замість крутіж, плови замість спливи, делінь замість д а л і н ь.

— Я справді мало вас знаю...

— Всі ми — відголоски опришків. Ми свавільні, нас чорти носять де треба й нетреба, часом підводимо громаду, а ламаємо голови — нас громадою й оплакують.

Видно, люди завжди потребували бачити той особливий вир ід, з яким у пам'яті оживає історія.

"Он що! Цікаво, що я напатякав би, якби побавився з молодицею?"

— Відгомін опришківщини скріпляє душу гірняка. "Втішителю!"

— Ми — не розквітлий квіт нових повстань. Та життя намірялося невесело пожартувати з нами. Нічого, прийде і наш час.

— Ви, стариня, двоєдушний, як цимбаліст у старости на хрестинах.

— На більшу ласку я в тебе не заслужив! — образився Данило.

— Спіть. Я хворий і злий.

Перед досвітком з півночі долинув гул канонади. Я розбудив Крицяка.

— Що ж, стріляють, — сонно пробурмотів Данило. — Ми тут, вони там...

Вийшов Ярема.

— Війна.

— Одарій коли приїжджав?

— З місяць тому.

— Доглянь кобилу, Яремо. Я їду.

— 0й, не рипайся.

— їду. Ще цей Крицяк нутро вивертає.

— То через баб.

— Спробую добратися на ваш хутір.

— Але ж небезпечно? Я знизав плечима.

— Як не вигнанці, то втікачі, як не втікачі, то вигнанці... Доглянь коняку. В разі чого покинь на Крицяка.

З куреня вийшов Данило.

— Прощайте, стариня.

— Ти куди?

— До людей.

— Так нагло?

Крицяк зацькованими очима обдивився видноколо, махнув рукою й заховався в курінь.

В дорозі мене переслідували його очі. Його не виснажив голод, не сточили сумніви, він лиш забагато метушився порівняно з колишнім Крицяком, але очі говорили, що в ньому щось навіки надломилося, щось він таке знав, чого не знав ніхто.

Одарія не застав дома. Довелося довго переконувати хлопчат, що я "свій". Нарешті спровадили мене до зимарки, де ховався Горинь. Мовчун став говіркішим.

— Війна? — перший запитав він.

— Січуть м'ясо. Світ, як школярка на цвинтарі, втрачає невинність. Відтак заголосить: "Мене зґвалтовано! Ось він, тримайте!"

Одарій засміявся. Мертві рубці забіліли на обличчі, як оголені хрящі.

— А винних не буде, — відказав.

— Хіба якісь поодинокі зловмисники. Що чувати, Одарію?

— Експедиційні банди вже нібито доловили рекрутів. У Чернівцях гостювали росіяни, австріяки знову "визволили ' місто. Кілька наших хлопців втекло з фронту. Розповідають, що німецькі агітатори закликають гуцулів вмерти за злуку обох Україн.

— Я оце з вашої стаї. Крицяк там за пароха.

— Максим тебе не відшмагав?

— У нас хто споріший — тому гонор, той і суд чинить. Та ні, обійшлося.

— За зустріч — по чарці? — Одарій добув з торби пляшку сливовиці.

— П'єш?

Одарій зніяковів і перестрибнув на інше.

— Зо мною ще двоє. Пішли на роздобутки. "Напиваєшся, того балакучіший..." Нараз мені чогось

стало не по собі, наче потрапив у западню. "Чортові нерви!" Одарій простягнув чарку. На дні плавала якась червона крупинка. Мене взяло підозріння.

— Спершу ти.

Одарій вихилив, закусив бринзою, налив мені.

— Ті хлопці надійні?

— Тобі мало, що зіслизли з фронту?

— Давно?

— Як воно на біду, то й у кваші зломиш пальця. Пий. І заспокойся. Що це з тобою? Ти знаєш, чого я пішов тоді на тевтонів? Бо подумав, що ти не маєш страху. Ти припав мені до душі. Я подумав: "Піду тепер з ним — колись він піде зі мною". Я радий, що ти тут. гадий, що ми ось такі. Гадаєш, що Крицяк допоможе Росії, Кошута — короні й наші ж люди віддадуть гори довколишнім царям! адаєш, що, замиривши Крицяка з Кошутою, досягнеш раю! Гадаєш, що вони нічим не різняться, єдинокровні орати, випоєні молоком одної мами, і їх суперечка — дрібничка. Дивуєшся, чому вони ще не перегризли один одному горло?! Але ліпше нічого не думати. Добре, що ми ось такі... Я піду за тобою, ти — за мною... Але я вже п'яний... Наш парох оженився з молодою хутірською гуцулкою. Сміх! Нелади. Вона прагне простоти, окрику, навіть кулака, бо гуцулка, а він — вчений парох, балакає з нею, як з панею... Нелади... Ми — гуцули...

Мені в голову вдарив хміль. Я вже не знаю, чи ми допили горілку, чи вицідив сам Одарій.

— Я давно хочу сказати, — чув я мовби крізь сон, — давно... Ну, чого ти хотів би в житті найбільше? Га, Ксеню? Я нікого не скривдив. Коли я хворів на тиф, мені примарилося, що вбив людину. Я той сон ненавиджу. В мене дооре серце, мене люблять діти... Не смійся.

Вернулися дезертири. Реготали, показуючи на нас, теж пили горілку, потому наступила ніч.

Я прокинувся пізно, ллопці зібралися біля віконця. Щось скоїлося. Мого карабіна на лаві не було.

— Лежи, — сказав Одарій.— Нас оточують.

— Де карабін?

— Заховали. Німаків стільки, що не перестріляєш. Ліпше, щоб взяли без зброї.

— Das Kind hangt an seiner Mutter, — почулося знадвору. — Wir warten dir am Ausgang...4

— Комусь одному треба вийти, — сказав я. — їм донесли про одного.

Хлопці позвішували голови.

— Я тут не загрів місця, піду я...

Чоловік двадцять німців палили цигарки неподалік від зимарки, й тільки один чатував з карабіном біля дверей.

— Ich bitte Sie um Entschuldigung 5, — усміхнувся солдат.

Я гадав, що він відпровадить мене до своїх і на цьому закінчиться, та, на лихо, солдат зазирнув до зимарки.

— О! Guten Tag! — весело гукнув у присінку. — Bitte. Bitte ans Luft6.

IV

Ескадроном, до якого нас зачислили, командував тридцятилітній Ернест Міттельштедт (той невдатний маиорик, якого я мало не порішив на розлуцькому цвинтарі). Побачивши його, я буквально занедужав. Та він мене, мабуть, не впізнав. Він взагалі мав звичай дивитися поверх наших голів, як священик, хоч був уважний і дехто з гуцулів став до нього горнутися.

Міттельштедт розмовляв по-українськи. Він полюбляв повторювати: "Я противник принципу Фрідріха II, що солдат повинен боятися офіцера більше, ніж ворога". Водночас він не забував нагадати, що на ньому "сором предків, які вкрили себе неславою під Грюнвальдом'. Ми слухали його мовчки, як личить солдатам. Це, видно, не влаштовувало бравого офіцера. Якось він вишикував ескадрон і власноручно зняв з наших грудей хрестики.

— Я, — заявив він, — пірроніст. — І висипав хрестики до смітника. — Є на світі один Бог: меч справедливості. Світ несправедливий, і його треба поголити шаблями. Виховані в любові до Христа біля Ізенгеймського вівтаря, тевтони жадають бачити повторення образу Божого в кожному воякові. Це огидно.

Іншого разу Міттельштедт проходив мовчки перед ескадроном добру годину. Почервонівши, як парений рак, тихо й гнівно почав:

— У 1348 році в Німеччині вибухнула чума. Церковники звинуватили в цьому невірних і все єврейське населення знищили. Ви собі уявляєте? Що армія має спільного з церквою? Я прогнав священика, який прийшов вас причащати. Лютер, потопивши в крові селянський бунт, сказав: "Я, Мартін Лютер, під час бунту вбивав селян і закликав, щоб їх убивали. На моїх руках кров. Але я піднімаю очі на Господа Бога, бо він звелів мені так чинити".

Ми терпляче слухали, німо перезиралися, не розуміючи, чого йому треба, знизували плечима. Та це було краще, ніж повзати по плацу. Ці тиради, зрештою, створили Міттельштедтові популярність.

— Великі проблеми вирішуються залізом і кров'ю, — казав він. — Чиї слова?

— Не знаємо, — посмілішавши, кидали зі строю, і всі починали дуркувато реготати.

Міттельштедт вичікував, доки не втихомиримось, дозволяючи й собі хихикнути, тоді хмурився і викрикував:

— Бісмарк! Опріч німців, після війни навряд чи хто-небудь знатиме, за що билися.— Скосив очі на небо, примружився, презирливо похитав головою, мовби кажучи: "Що ти можеш, Боже!.."

Ескадрон сколихнувся, заливаючись сміхом. "Ти теж "прямолінійний", — подумав я. Одначе з часом переставав вірити, що навесні одібрав у нього револьвер.

— Ich bin von der Wichtigkeit meiner Aufgabe durchbringen!7 — якось вигукнув Міттельштедт грізним, металевим голосом, від якого волосся стало дибки. — Я виліплю із вас справжніх солдатів імперії. Ви станете сіллю землі від Берліна до Багдада.

— Так би спочатку! — загомоніли хлопці.

Ми прозвали Міттельштедта "білим дідьком". Він був натоптаний, але по-військовому гнучкий тевтон. На повному лиці постійна гримаса невдоволення, залисини далеко пірнали в шапку пшеничних кучерів. Усмішка була якась нудна і хвороблива. Якби не гострий погляд, який приковував і опановував увагою, у вічі йому, мабуть, не хотілося б глянути. На дозвіллі ми на всі лади копіювали його голос і манери. За взірцем безглуздої формули "Штик— це знаряддя...", регочучи, творили визначення всього, що попадалося на очі. Ложка — це знаряддя для черпання супу, ґудзик — це знаряддя для застібання ширіньки...

На огляді Міттельштедт, єдиний з-поміж ескадронних командирів, заявив полковникові, що його люди не готові до бойовий операцій. Наступного дня привезли кілька бочок бринзи і наварили мамалиґи. Міттельштедт повів нас на склад, нам роздали гуцульську ношу.

— Вам дозволено лишитися в домашньому одностроі, — посміхаючись якимось своїм гадкам, повідомив Міттельштедт.

Це заступництво швидко окупилося. Ми перейнялися планами свого командира, його настроєм. Досить було йому нахмуритися і зблиснути очима, як розпалювався весь ескадрон, гуцули ладні були на все, щоб йому догодити.

Нас розквартирували в попівському будинку навпроти церкви. Очевидно, ми стали готовнішими для служіння імперії, бо Міттельштедт не заперечував священикові навідуватися в ескадрон. Нас щодня водили на молебні. Дитячий хор виконував церковні гімни, півтисячі солдатів стояли навколішки у присмерках церкви.

Непомітно зникали зелені куртки і появлялися кептарі в інших підрозділах. Пішла чутка, що створюється гуцульський легіон.

Ми клячили з похиленими головами. Напевне, це було зворушливе видовисько, бо священик покидав церкву з почервонілими заплаканими очима і низенько вітався з усіма стрічними офіцерами. Можливо, це було виявом вдячності за добре вишколення "дикого щепу".

Між церковними банями гніздилися голуби. Прилітали до попівського будинку, ми їх годували, почуваючись батьками беззахисного світу.

Якось священик почав проповідь надто схвильованим голосом. Ми подумали:

"Відступають!" Та помилилися."В армію приїжджає цісар", — проквилив попик. Вдень і вночі ми навчалися марширувати й віддавати почесті, та, коли справді приїхав хтось з цісарської родини, нас загнали в ліс. Хлопці розвідали, що гуцульський легіон створено завдяки клопотанню "певних місцевих кіл" і ще не знати, як це сприйметься у Відні. Ми нетерпеливилися від безділля.

— Обридло!

— Треба втікати...

— А командир отримав премію, — сповістив Одарій. Нас немовби підслухали: наступного ранку Міттельштедт повів нас у напрямі до фронту. Ми їхали в червоних гачах і гаптованих півкожушках, кресані затикали букетиками чорнобривців. До череса в кожного прип'ятий топірець, на грудях карабін, збоку шабля... Здавалося, ми зібралися на якусь дивацьку оказію.

Чи навмисне підібрали таке завдання, чи це сталося випадково, але "операція" виявилась маленькою комедією. Ми налетіли на спішених кавалеристів біля польової кухні і захопили їх у полон разом з табуном коней. Увечері до попівського будинку прибув полковник й виголосив подяку.

— Ми перехопили російських вістових з депешами, — сказав полковник. — Ескадрон посіяв у рядах противника таку паніку, що про вас повідомлять як про відмобілізовану бригаду. Тепер росіяни втікатимуть, тільки-но забачивши ваші кресані.

Ми ходили іменинниками.

— Якщо це війна, — сміялися хлопці, — то чому ж досі не забрали Москви? — Та й не буде голова в скрусі! — сердито бубонів Одарій.

— Після цього не один захоче показати себе...

До тої днини мені було важко на рівнині. Перед очима все розпливалося, я нічого не міг запам'ятати. Мені ввижалися смерекові вивороті і ребра гір, безкрає видноколо наступало на мене, як марево. Коли ж проїхався галопом між рядами людей з піднятими вгору руками — став бачити рівнину. Міттельштедт виліпив з мене солдата, сіль землі...

Нас перекинули ближче до фронту. Ми з Одарієм заквартирували в мельника. В приміщенні школи через дорогу стояв штаб. Після муштри Одарій ліг спати, а я вийшов до воріт покурити.

— Парубки, значить, — розповідав хтось за шкільним парканом (мені було видно тільки кресані), — доходимо до Іспаса, але цього кордупля з собою не беру. Прив'язую до дерева за селом, аби вночі самому не вертатися — страшно, — а сам рубаю ялицю, несу до дівчини в двір, хай подивляться, що господарський син, навіть коли на вечорниці йде, про діло думкує...

Хтось засміявся у відповідь, і я аж за чуба схопився від несподіванки: Максим Третяк!

— Третяк! — гукнув я.

— ...А то ще таке було. Зима. Хурделиця. Троє нас підговорили одного жупана-парубка відвезти нас до Мілієва на вечорниці. Тому не щастило в селі знайти дівку —

трохи був пришелепуватий,— не дався упрохувати. Санчата летять, коні добрі, прибуваємо в самий раз. До жупана кажемо: "Коней пильнуй, щоб не вкрали". В хаті три дівчини, нас троє, скрутили ґнота, лампу на підвіконня, аби жупанові було відрадніше, самі ж, як мовиться, ближче тілом до тіла. Коли всувається жупан. Дівки по кутах, соромливо озираються, не те... Тоді я йому газету в руки. Чи він захотів гонор показати, чи задрімав, але до світанку чипів на лаві з перевернутою догори дригом газетою.

— Третяк, — покликав я ще раз.

Максим вийшов на вулицю. Він схуд, як дубова дошка, ледве переставляв ноги. Я тримав між долонями його невагому руку й боявся пустити: в ній зовсім не відчувалося життя.

— Вам легше, маєте час на побрехеньки, — сказав я.

— А ти в ескадроні, який прославився? — запитав Максим. Голос його був хрипкий і надірваний.

— Мене спіймали на Вигоді. Тепер славу здобуваю.

— А мені поламали кості й зробили слугою. За вістового. Розлуцькі є з тобою?

— Нема.

— Донесли на мене. Донесли, відтак зібрали делегацію просити помилування, а все звалили на тебе. Пильнуйся.

— Он як!

— Бережися. Вдавай ревного захисника корони. Там буде видно. — Він ворухнув загостреним борлаком. — Якось буде.

Крізь тугу в очах зблисла іскорка, між зморшками мелькнула тінь усмішки. Подав руку:

— Я часто біля коней. Приходь. Вітрові служимо — димом платять... Отака суча доля! Але приходь.

Я вернувся до воріт. За шкільним парканом хтось знову заходився розважати Максима.

— Червона від сорому ходила в його двір, а мати запирала ворота... Збивали росу здебільша жонаті... Нічого не купиш, хоч одягайся в око літ...

Я вийшов за село. На левадці легіонери, розстеливши на траві сардаки, пили самогон. Мені подали склянку. Я випив. Знову нудні й безконечні теревені про жінок.

Одарій ще спав.

— Випити хочеш? — підняв йому голову з подушки.

— Не хочу.

— А я випив і ще б хильнув.

— Ліпше проспися.

— Твоя правда...

Серед ночі мене розбудив шум дощу. Мучила спрага.

— Куди? — ворухнувся на своїй лежанці Одарій.

— Напитися.

— Не заблукай до мельнички.

— Хіба старий пішов пильнувати статки?

— Так...

Я зняв з себе кептар, розхристав сорочку, та мені все-таки щось заважало, стискало груди і голову, давив клубок сплутаних, скривавлених, мов живих, думок, жива павутина спогадів, і я себе за щось починав ненавидіти.

— Принеси й мені напитися.

Я відчинив двері до хатчини. Голосно закалатало серце. Я обурювався, та водночас розбирала цікавість і я легенько торкнувся постелі. Мельничці було років тридцять, кругленька, як обарінок, рум'яна галичанка.

Вона оніміло сиділа на ліжку й тремтіла, кусаючи кінець рядна. Я ліг біля її колін. Я ще був пригнічений і роздратований, але вже готовий посміятися й піти, якби молодиця сказала: "Щось ти неуком виріс, хлопче..." Я міркував: "Вставатиме — покладу знову на ліжко. Ляже сама — відсунуся. Закричить — ударю..." Та молодиця беззвучно тремтіла, підігнувши під сеое ноги. Я торкнувся стегном її крижаної ступні, і мені стало тривожно.

Сизо сіріло вікно. Я встав, виглянув у двір і без жодної гадки, не відчуваючи ні втрати, ні розчарування, перейшов на другу половину. Одарій сидів на ослоні зодягнутий, тримаючи на колінах оголену шаблю.

— Ти чого?

— Був ведмідь у коморі? — зло засміявся Одарій. Шпурнув шаблю на скриню і, сопучи, ліг.

— Принести тобі води? Він мовчав.

Запілля день при дні наповнювали гуцулами. З літніми новобранцями прибували перестрашені підлітки. Село зачервоніло від сардаків. Тисячі пар постолів збили в піну важку пилюку на вулицях.

Ескадронні командири допомагали формувати нові відділи і нас полишили під орудою виборних старшин.

Осінь була напрочуд теплою. Ми голяком вилежувалися на березі Дністра, прали білизну, глушили рибу, розважалися самогоном. Ніхто не хотів думати, що нас чекає завтра, здавалося, це і є наш одвічний спосіб існування.

Я зчаста провідував Максима Третяка. Він був мені радий, але мовчав. Можливо, ставився до мене як до блудного сина, що раптом звідкілясь вернувся і ще не знати, яка йому муха сяде на носа. Може, це був іспит? Може, він чогось сподівався від мене?

Якось Третяк вмостився навпроти мене і зміряв уважним поглядом.

— Коли заженуть в окопи, нас тут чимало збирається перейти на російський бік.

— В полон? Ні! Я тоді — в гори.

Третяк більше не сказав ні слова, а згодом почав мене уникати. Я вирішив, що через мене й він завагався. Тим часом легіон доукомплектували. Полковник Штрайт виводив нас у поле, садовив кружка і томив промовами. "Мій легіон, — повторював щосекунди, — мої легені, з такими орлами я не пропаду". Подейкували, що має десь

"свою руку", інакше нас уже послали б у бій. Це був спокійний і статечний чоловік років сорока, цілковита протилежність імпульсивному Міттельштедтові. Він кожному тиснув п'ятірню і підкреслював, що воювати в складі його легіону — велика честь.

З Третяком Штрайт розмовляв особливо ввічливо. І смішно було дивитися, як при цьому Максим стає наввипинки, мов стара діва біля недолітка. Зрештою, я перестав на це звертати увагу. Мені було досита. Мене з колиски повчали чужі люди, і я ніколи не розумів, чого їм від мене треба. Чужі люди наламували мене то в один бік, то в інший, так начинили, що мене через це не покидає відчуття катастрофи. Моє життя уявляється мені суцільною халепою.

Мрійного сонячного ранку Штрайт оголосив збір. Ми кінно рушили довжелезною вужівкою понад Дністер. Форсували Серет, піднялися на гору, вибили з якогось сільця дві роти піхотинців і завершили операцію рейдом уздовж російських траншей. Про це писали і російські, й австрійські газети. Росіяни повідомляли, що противник силами дикої гуцульської дивізії добився тимчасової переваги у Придністров'ї. Штрайт читав нам це перед строєм.

— С і л а м і д і к о ї д і в і з і ї, — повторив він, скрегочучи зубами. — Ви чуєте, хлопці? Хто з вас грамотний — п'ять кроків уперед!

Увесь стрій відкарбував п'ять кроків. І нема дивниці. Нас таки вчили-переучували. Вчили примусово, бо цісар піклувався про імперію від Берліна до Багдада.

Полковник вийняв хусточку і витер сльозу. "Ось плоди нашого виховання!" — казали його помутнілі очі.

Після цього нас уже не забували. За два тижні легіон очистив від росіян усе пониззя Серету. На захопленій території спішно будували укріплення. До першого снігу на десятки кілометрів простяглися дротяні мережі під високою напругою, повиростали сірі парасолі бункерів.

В середині листопада у складі з'єднання нас переправили на Буковину. У вигині Дністра навпроти Козачівки, де колись вбрід ходили на Хотин полки Сагайдачного, ми знову форсували річку й накоїли лиха в російському тилу, загрожуючи взяти залізницю зі Жванця до Іван-Пусте, що саме будувалася.

Проти нас кинули бригаду донських козаків. Донці рушили в бій на шаблях, ми спокійно перед їх носом спішилися, вдарили пекельним рушничним і кулеметним вогнем, стрибнули на коней, промчали з кілометр назад і, перешикувавшись, широкою дугою охопили козацьку бригаду, потіснили її з флангів і примусили відступити за Козачівські вали.

Польовий маршал Франц Конрад фон Гецендорф два дні вручав нам як винагороду бритви і шматочки мила. Відтак нас відвели в резерв. Ми знову доглядали коней, вимінювали на самогон російські трофейні кожухи, кашоварили, залицялися до галицьких дівчат. Фронт стояв за кільканадцять кілометрів. Розповідали, що офіцери, аби під час затишшя не підупав "моральний дух воїнства, зчиняли перестрілку. Все закінчувалося тим, що озивалися гаківниці і піхота вмовкала. Знову над траншеями піднімалися димочки, а полями никали шоломи між снопами кукурудзиння — військо

запасалося паливом.

Якось я стрів розлуцьких. До мобілізації Іван Кошута мав славу норовистого парубка зірвиголови. Тут же став мовби не тою людиною: втихомирився, спокійно, з холодним осміхом лаяв Австрію і Московщину. Захар Доскоч мав уже два хрести, але й він плювався, коли згадувалися царі.

— Ти знаєш, — сказав Кошута, — які колінця викидає начальству Максим Третяк? Боюся, що його розстріляють. В "Оголошенні" мовиться одверто: "Стріляти на місці кожного, хто запідозрений в зраді чи ворожих виступах проти держави". Максим ризикує життям. Ми — гумористи. По-моєму, нині в цьому єдиний порятунок. А Сергія Верешка пам'ятаєш? Поранило в першій же сутичці, вилікувався і щез. Вже десь оіля молодиць гріється.

Я запросив хлопців на квартиру, роздобув пляшку горілки.

— Показна жінка, — буркнув Кошута, коли господиня принесла закуску. — Як там наші, Захаре? Ох, притулитися б...

Доскоч сумно усміхнувся.

Бесіда пішла про те, як ми скидали в Черемош конвоїрів, відтак вернулися до "вічної теми", і я подумав, що Кошута має рацію — наш порятунок у гуморі.

— Хотів лишити Данилці ляльку й не встиг, — торохтів Іван. — Називається, бережу жінку. А молодичка — вогонь. Гадав, потішу досхочу, а вже тоді... Вона в мене чистокровна гуцулка, стариня засватав ще на хрестинах. Потому її родичі жалілися, мовляв, вітрогон, не матиме Данилка чистої години. Мій старий прочув те й каже: "Або міняй натуру, або шукай собі сам дівчину, я ні за що не відповідаю'. Ніби так легко гуцулові змінити натуруК. Вискакую за ворота, біжу в поточину чекати Данилку. їй лиш чотирнадцятий почався. Дріботить по воду! Кажу: "Твої закомизились, не дають тебе за мене". Вона почервоніла. Кажу: "Я тебе так само не хочу. Ти навіть цілуватися не вмієш". А вона: "Вмію!" — "Ану?"— "АнуГ

— І вміла?

— Додому я її вже не пустив. Кажу, треба нам у парі жити і вчитися. Приводжу на осідок, стариня аж закашлявся спересердя, тоді відсилає Данилку до мами на другу половину, а мені тицяє дулю: "Поки не підросте, ти й на слід її не ступиш. Втямкував, бицюго?" Хлопці, три роки з дівкою під одним дахом як по різні береги, навіть за стегно не вщипнув. От покарали! Сказитися можна. У неї вже груденята вибрунькувалися, стан виформувався, а ти носом шморгаєш... Дай Боже, Ксеню, за твоє здоров'я!

— І вам доброго здоров'я, хлопці. Ви мені, браття, душу вивернули.

— Тужиш за горами? — співчутливо спитав Захар.

— Поки що ми на своїй землі... Кошута люто відкинув чуба.

— Проклята доля. Перетлумлять. Чому не воюють на своїй території? Якось мені спало на гадку: ми сто років племено, двадцять — народ. То племено, то народ, то племено, то народ... Чи може бути інакше? Може, заспіваємо, хлопці?

Не чекаючи згоди, Іван почав:

, А вже третій вечір, як дівчину бачив, Ходжу біля хати — її не видати: "Вийди,

дівчино, вийди, рибчино, Вийди, серденя, утіхо моя..."

Пісня завдала всім болю. Доскоч звісив на груди голову, на чоло впали посивілі на війні кучері! Він не мав слуху, підхоплював гугнявим голосом кінцеві слова: "Не вийду, соколе... Брешеш, рибчино... Було б не сватати..." Іван усміхнувся скупою, схожою на презирливу гримасу усмішкою.

— Пошукай, Ксеню, ще пляшку горілки.

Коли господиня вносила літрову плесканку, всі ми перезирнулися: так, потрапивши до чужої хати й нікого не заставши, людина дивиться на образи, хотіла б вийти, та чогось незручно, почуває себе злодієм.

— Була не була! — Захар наповнив чарки.

— Я тобі не сказав, — почав Кошута, — що пише Данилка про Крицякову Олену. Пише...

— Оолиш, — перервав його Доскоч, скосивши на мене очі.

Я чогось стерп. Випивши, похапцем знову наповнив чарки. Хлопці стенули плечима, спорожнили їх і мовчки закусили.

— Данилка пише, що Олена заражена сифілісом, — сказав Кошута скоромовкою. — Дякую, Ксеню, за гостину. Нам пора.

Вони встали з-за столу. Я подумав: "Певно, бачу я вас востаннє. Вже в кожному з вас є щось не від світу цього. Приреченість і поквапливість смертників". Хлопці з острахом оглянулися на мене. І в моїй душі стало німо, як у порожнині.

Я відпровадив їх край села, де вони квартирували, потому довго бачив їх посірілі обличчя і стверділи зморшки на чолах.

Розійшлася чутка, що росіяни готуються до прориву. З нашого боку щоночі висилали розвідку за "язиками . Солдати верталися без нічого, хоч на інших ділянках нібито щастило більше, і "язики" підтверджували ту чутку.

Дійшла черга до гуцулів. Вони вміли ступати нечутно в м'яких постолах, та росіяни мовби спитали ворожки, як з цим боротися, бо назад ніхто не вертався. Тоді стали виряджати по одному. Але й ці пропадали безвісти.

Мене витурили проти різдвяної суботи. Була заметіль. Я повз, наслухав, ішов у ріст, біг. Так мене захопив досвіток. Я ще звечора перебрався через загорожі з колючого дроту і не міг зорієнтуватися, де я, чому довкола пустка. Спершу вирішив дочекатися ночі, потому побоявся заколіти в снігах й здолав ще кілька кілометрів. Нарешті зачорніли дністрові кручі, показалося село. Я заждав на цвинтарі, поки в повітрі розсіялась паморозь. Побачив одну-єдину вуличку вздовж річки. Скрізь товпилися російські солдати, подекуди між сірими шинелями біліли гуцульські кожушки.

Через яр вела стежина до осібної хати, оточеної осокорами. На обійсті двоє гуцулів пиляли дерево. Я заховав карабін біля поваленого хреста і лиш з топірцем поволі спустився в город.

— Боже допоможи! — привітався з-за хвіртки.

— Дай Боже здоров'ячка! — ввічливо відповів один з гуцулів, затримавши пилу і по-пташиному закинувши голову. — А ти ніби не з тутешніх! — додав. — Яким світом?

Я ступив на подвір'я, вмостився на колодах.

— Але свій, — усміхнувся.

— З легіону?

— А ви, виходить, у полоні?

— Один біс, — махнув рукою гуцул. — Де полон, ще треба довідатися. — Він смикнув пилу, але тут же пустив ручку. — Усюди полон.

— Звідки будете? — спитав я.

— Ми покутські. А ти?

— З Буковини.

— Кажуть: хто хоче — сокоче, а хто не хоче — кудкудаче,— погладив вуси гуцул. — Таке й наше. Покутяни радніші бути тут у полоні, буковинці — там. Але що балакати! Кому щастя, той і на кийку випливе. Це така заваруха, що чогось певного людині не порадиш... Ти лишень зайди на хвильку до стодоли, бо дідько солдата несе.

Вони зачинили за мною двері. Заскімлила пила. Коли солдат пройшов, заговорили навперебій.

— Може, хочеш лишитися? Ми о домовилися з "сірими". Пляшка горілки... Я піду до кого треба... — з готовністю сказав вусатий.

—Якщо на таке, я ліпше втечу додому, — осміхнувся я.

— Є рада — як зрада. Воля твоя. Я ж кажу, що нині дурна година. Але ж з дому знову заберуть. Ще в штрафну закинуть! Зрештою, не до Різдва балаканка. Хочеш з нами посвяткувати — берись за пилу.

З другим покутянином, леґенем мого віку, я допиляв колоду. Старий поколов ковбани, і, змівши сніг з постолів, ми зайшли до господи. Малесенька, наповнена запахом сирої глини кімнатка, піч, скриня, лави і нас шестеро, і всім, мабуть, тут спати. Господар, балакучий інвалід, його жінка, вже прив'яла молодиця, і гарненьке дівчатко років вісімнадцяти.

— Вибачте, що тіснувато, — звернувся до мене господар, наче дожидав гостей, і подав пушку з тютюном. — Не жаліємося, бо могло б бути гірше. Знаєте історію з бідним євреєм, що скаржився рабинові на тісноту? Ну то даруйте.

Галичанин втратив ногу на війні. Проти кого йшов і на кого надію покладав, я так і не розібрав. Хвилинами в нього було знуджене, як у президента, обличчя. Тоді жінка — до доньки: "Спитай татка", "А ото якось мій Кіндрат..." — і вже втягнула його в нову бесіду, і вже він знову посміхається, бульбастий ніс з поклоном затримується проти кожного з присутніх, і вирівнюється похила спина. Здавалося, він для того існує, щоб усілякими притичними оповідями підтримувати чиюсь надію, бо та, як шелихвістка, вередує бозначого. Він не вмів сердитися, зате вмів терпіти. Коли ж що-небудь набридало, бубонів: "Пси б тебе цілували!" — і в цю мить жінка чи донька вважали за потрібне розрадити старого і підкинути нову тему для бесіди. Спершу це мені подобалося і розважало, та на кінець дня щось мене почало бунтувати. Молодиця ніби збагнула мій стан. "То він тепер архангел,— мовила, сміючись.— А замолоду такий уже був джиґун!.. Та я за нього й не пішла б, якби був апостолом".

Коли наступила година Святої вечері, галичанин виставив на скриню бутель самогону.

— Як собі знаєте, панове, а ми всі троє, — показав на жінку, на доньку й на себе, — трохи випощені. Нині в нас як у людей: слава Богові, є що поїсти. Але, кажу, ми випощені. Гріх, але без сивухи боїмося вечеряти: може, не дай Господи, поскручувати кишки. Вибачте за таке слово. Прошу до святої пшенички.

Ми зі спільної миски дерев'яними ложками покуштували приправленої медом куті, відтак по колу пішла кухва з горілкою.

Вночі мені приснилася дрімлива, палаюча від квітів полонина, і Крицяк з "непіддатливою" молодицею стояв під смерекою, білував вівцю. "Буде кров", — подумав я уві сні. І прокинувся, повторюючи: "Буде кров".

— Буде кров, — почувся шепіт дівчини, хазяйської доньки, в ніч перед Різдвом.

—Я лишуся з тобою,—тихо відказав молодий гуцул. — По святах підемо до пароха. Я — чесно... Ми, гуцули, чесні... Не бійся. Не бійся...

"Ади, як розщедрився! — мовив я подумки.— Тепер йому не скортить додому. Добрав хисту серед війни".

Вони шепотілися до ранку. Я міркував, що після "такого" мусило б бути стільки щастя, що лиш мовчати б, ні про що не думаючи.

Коли засіріло, господар сів скоцюрблено на печі, звісивши ноги. Обличчя його було розгублене. Наші погляди стрілися. Він обтер долонею лице, ліниво зліз з печі і вичовгав надвір. Він все ще, мабуть, переживав свій недоладний сон, дорікав якійсь обставині, що вчасно не прокинувся. А виходив з хати так, наче ніс закопувати мертве кошеня, смиренно визнавши, що вже нічим не запоможеш.

— Христос народився! — ґречно вклонився він, вернувшись.

— Слава йому, — відповів я машинально охриплим голосом. "Хто заразив Олену? — запитав себе в душі. — Якщо від неї заразився Данило..." — Яка надворі погода?— звернувся я до господаря, завваживши, що він став посеред хати, мовби чогось чекає.

— Лагідно. Десь далеко постріляють. Пригнали нову партію новобранців. І теж без зброї...

В моїй уяві ожила церемонія вручення цісарських дарунків. Гецендорф роздавав мило. А Людовик XII віддячив якомусь полководцеві тим, що вручив кресало.

— І теж без зброї, — повторив галичанин, збентежено дивлячись на мене. — То ви справді збираєтеся назад?

Я кивнув.

— З доброго дива, пане. Знаєте, колись у нас лікували навідним болем. Чоловік, приміром, нездужає кишечником, а йому дають вару і припалюють п'яту. Навіть костоправи користувалися цим способом. Туга за горами, за домом — то навідний біль. Є щось важливіше, щось страшніше. Вам би цього не забувати на всю довж вашої дороги, бо ви ще молода людина. Тоді не буде диминиць під пахвою.

Проте він не сказав, що ж важливіше, що страшніше...

Я приблукав на позиції на другий день свят. Фронт занімів, солдати тинялися, п'яні,

вулицями й горланили пісень.

Світ переді мною не набагато розширився після того, як я звідав російського тилу. Я лиш неясно почав усвідомлювати, що варто людину витурити з хати, зодягти шолом, який знімає усяку відповідальність за власні вчинки, і можна її гнати на грабіж, на забій, посилати проти власного батька. Орді лиш час від часу слід нагадувати, хто ворог.

Я переконався, що, як себе не тримати в уздечках, це нічогісінько не дасть. Я напився і теж горланив пісень. Вночі нас підняли по тривозі. Ми не встигли прочуматися, шаленіли від роздратування і їхали в темну безвість "когось провчити за те, що не маємо спокою, позбавлені домівки и жіночої ласки. Але нам доводили, що імперія для нас — рідна ненька.

— Ситуація на фронті змінилася, — оголосив Міттельштедт.

Нас розквартирували в тому ж сільці, де формували легіон, ми з Одарієм знову попросилися до мельника. Одарій купив горілки і захмелів від першої ж чарки. В ролі комедіанта я його ще не видів.

— Маєш щастя, що не зітяв тобі голову, — блиснув він білками, вдаряючи по шаблі.

— За що?

— За мельничку.

— Котра гостріша?

— Ти, Оксене...

— Неотесаний гуцул.

— Добра горілка. Торік перед Різдвом я кинув наживку, прив'язав до смереки дві рушниці...

— Самопальний капкан?

— ...І пішов спати.

— Добрий вечір! — привітався мельник. — Яку-то веселу історію я почую?

— Пішов спати, — провадив Одарій. — Коли — бабах! Ба-бах!

— Вепр утік!

— Вепр утік, — повторив Одарій і замовк, щось пояснюючи подумки.— Дивлюся — лежить. Витяг ноги.

— Хрюкає...

— Ні.— Одарій зробив нову паузу. — Коли вепрові махом відтяти те діло, то м'ясо без запаху. Весь хутір збігся.— Одарій прискалив око, посміхнувся і серйозно додав: — З мошонки — отакенний капшук.

Ми з мельником хапалися за животи.

— О Господи! — зітхнув старий, втираючи витрушену сміхом сльозину. — А я, хороші мої, люблю полювати зайців, — і показав на фотографію.— Маруся була дівчиськом, принесу зайця, а вона допитується, як спіймав. Треба, сміюся, коли уздриш вуханя, вдарити себе в колінце, він тільки беркиць!.. Того ж таки дня прибігає з закривавленою гомілкою, плаче: вдарила камінчиком у чашечку, але заєць утік. Так само у вас з вепром, Одарію. Досить відтяти те діло — маєш гору м'яса в хаті.

— Я його перед тим забив,— спохватився Одарій, збагнувши, що чогось недоказав. Ми вибухнули реготом. Мельник наповнив чарки.

— Я, хлопці, лиш сьогодні зобачив, які гуцули дотепні. Ви не раз гомоните, а мене вбий — не встежу, що до чого. Подумайте: трохи на схід чи на захід — і вже не та бесіда, не ті звичаї, інакше співають...

Я став п'яніти. Ті гадки, які мене турбували, зненацька розбудили бурю.

— Не ліпше було б, — сказав я, — коли б ми сходилися власною волею? Ади, які ми! — забряжчав поясом з патронташами.

— Біда вимучить, біда й вивчить, — зауважив мельник.

— Нас запекли, як ту картоплю в кожушині, — гримнув я кулаком об ляду.— Вкуси і жуй...

— Е ні! — заперечив мельник після короткої паузи. — Народ не знищити. Чого ви такий — чорніший за хмару? — спитав він з суворим докором, наче я образив його особисто. — Нащо накручуєте на себе мотуз із павутини!

— Віками злиднюємо, тепер виточать кров — буде на що подивитися.

— Шок! — Одарій підморгнув сам собі й безпорадно стиснув плечима. Мабуть, це слово він вибрав собі для такого широкого вжитку, як Верешко слово комісія". — Бомкарі, — засміявся Одарій.

— Іди, бо як шибну!.. — Я заметався по хаті, не звладаючи з собою.

— Полковника шибни, — зарепетував Горинь. — Я тебе тут не тримаю.

Я зірвав з вішака карабін і гримнув за собою дверима. Та надворі раптом забув, куди збирався, й рушив городами до Дністра. Долина мирно втягувалася в сріблястий туман. Над рікою жалібно квилила чайка. "Ще твого зойку не вистачало!" Дослав патрон, одначе чайка кудись запропастилася.

— М'якодух нещасний! — обурювався я на Одарія. — У ноги кланяється, а за п'яти кусає.

Через мить я його щиро пожалів. Застав тверезим, у тяжкій задумі.

— Шок?

— Розгнівався? — спитав я пригнічено.

— Шок! Ти мені без мила в душу вліз.— Він ще хотів щось сказати, проте запнувся й подався геть.

V

Перед досвітком з обох сторін фронту, спершу ніби пробуючи голос, відтак на повну силу заговорили гармати. Сніг зачервонівся кров'ю. Нас пішими колонами загнали в окопи на місце перебитих чехів.

— Тепер нам буде!.. — сказав Іван Кошута, хотів усміхнутися, та з рота бухнула кров. Іван навзнак упав на кулемет, біля якого порався Захар Доскоч.

Ополудні вбило Захара. До вечора трупом лягло півлегіону. Тріскотня стала звичною, люди не метушилися, навіть не рухалися—раптом востаннє витягнеться, востаннє опустить на груди голову, востаннє прогнеться в спині. Одарій ходив за продуктами, розповів, що кілька гуцулів збунтувалися. Полковник наказав їм простояти

десять хвилин на бруствері, а коли термін зійшов і вони лишилися неушкодженими, власноруч розстріляв у потилицю з револьвера.

Канонада припинилася пізно вночі. Притулившись до стінки траншеї, я на хвильку задрімав.

— Ідемо на той бік, — розбудив мене Максим Третяк. — Збирай манаття. — І подався окопами далі.

Я ще як слід не отямився, а довкола спорожніло. А потому знову вдарили російські батареї. Мене двічі присипало землею. Вибухів я вже не чув і божеволів від пекельних спалахів. Як кріт, зарився у пісок, шар якого відкрився під двометровою товщею чорнозему.

Опівночі вогонь перенесли в глиб нашої оборони. Задудоніли підземними громами далекобійні гармати. Виглянувши з окопу, я побачив розвій полум'я над селом. Сів на дно траншеї, заслонив долонями лице і прокуняв до світанку. Вивів мене з забуття хрустливий тупіт сотень пар чобіт. Росіяни сірим частоколом наближалися до позицій. Я вистрибнув з траншеї, збіг виярком до Дністра і берегом зачовгав до палаючого села.

Вулицями з порваними посторонками бродили обозні коні. На мельниковому обійсті ще димівся уламок жорнового каменя, мабуть, закиненого вибуховою хвилею. Від млина лишилися обкурені підмурки. У хаті повибивало вікна і позривало із завісів двері.

Я зайшов до стайні. Одарієвого коня не було. Осідлавши Ломикаменя, я поскакав битою дорогою до Заліщиків.

Містечко евакуювалося. Та австріяки, видно, не думали відступати без бою. За крайніми будинками закопували гармати, рили сховища, встелювали поле павутиною колючого дроту.

Між тевтонами були й гуцули. Спеціальна команда відбирала в них коней для відправки за Дністер. Я розшукав кухню. Кашовар налив мені казанок супу з яловичиною.

— Ти з Городка? Я кивнув.

— Оце всі?

Я знизав плечима.

— Мені звеліли закласти запасні котли, а годувати нема кого. Ми стояли в резерві за рікою. Тепер наша черга.

Я несамохіть затулив вуха. Скільки разів чув оцю фразу: "Тепер наша черга..." Обстріляний солдат її не вимовить — він знає, що вона означає.

— Шумить у вухах? — запитав кашовар. Я похитав головою.

— Ще порцію?

— Ні.

Обличчя його було пухке, жовтожаре й нещасне. А фіолетові обличчя забитих бувають усміхнені. Несучи корогви в похоронній процесії, ми мимоволі уявляємо собі сонячну леваду з пастушком, що награє на сопілці. Смертники живуть сподіванкою, що їх врятує якесь комедійне непорозуміння...

— Я наллю?

— Ти звідки родом?

— Із Станіслава,— якось догідливо відказав кашовар, наче від мене залежало, чи роздаватиме він суп на полі бою, чи в затишному вибалку запілля. — Загалом я з Бориславa. Тато був ріпником. Трудився чесно, його призначили десятником, описали в газеті, намалювали із зошитом поштових знаків і футбольним.м'ячем, а він на марках не розумівся і не грав у футбол. И... утік до Станіслава від сорому.

— Може, вони хотіли, щоб він полюбив м'яча?

— Може, — простодушно погодився кашовар.

— Тоді став би справжньою людиною.

— А в Станіславі занедужав, і не дали пенсії...

Мені згадався галичанин, у якого провів різдвяну ніч. Після вечері він вийшов надвір, вернувся — "Ох морозюка!". Я глипнув на вкриті товстим шаром інею шиби. Потому сон чогось не брався. У вікно дивився місяць. В хаті сіріли сутінки, вже вистуджена піч пахла чадом. Я вийняв з-під рядна руку. Протяг — від заінеєного вікна до заінеєного порога. Щось надзвичайно рідне в тому русі повітря: здається, він спершу народжується в пам'яті, вертає на тисячоліття назад, тоді невидимим жестом прихиляє мить, у якій живеш. "Яка ти дурна! — почулося раптом з печі, де спав господар з господинею. — Що з того, що тоді італійці були в мирі з росіянами. Ногу я лишив за австрійську корону, і росіяни мені пенсії не дадуть".

Смерклося. Я спробував перейти льодом на буковинський берег. Мене вернули, пригрозивши розстрілом. Приписали до нового легіону. Тут я довідався, що росіяни обійшли нашу армію під Заставною на півдні і під Городенкою на півночі. Під Торським, Угринківцями і Дзвинячем загинула австрійська дивізія — понад десять тисяч солдатів. Трупи возили на буковинський берег.

Я ловив кожне слово, щоб не лишитися самому. Мені забракло Одарія. Він теж небагато тямив у цьому світі, але умів мовчати, а мовчанка мене вгамовує.

Наступного дня в старому заліщицькому парку солдати змайстрували велику сцену, обстелили килимами і ряднами. Полковник Штрайт сповістив, що приїжджають гуцульські артисти. Ми кілька годин простояли по коліна в снігу дожидаючи. Над головами вставали клуби тютюнового диму. Гуцули стиха перешіптувалися. Аж не вірилося, що така маса людей здатна поводитися так спокійно. Між рядами нарешті сколихнувся гомін невдоволення. Начальники, очевидно, добре знали натуру гірняків: Штрайт піднявся на сцену і мовив, що, можливо, зараз в атаку послано дивізію, аби звільнити шмат залізниці, зайнятої противником. "Я чекаю поїзда з хвилини на хвилину".

Вистава розпочалась наприкінці дня. Парк оповили сутінки. Сцену зокола обвішали гасовими ліхтарями. Сюди просто з санок виходили співаки і музиканти, нашвидкуруч фарбували брови й підводили очі, поверх суконних курток натягали вишивані сорочки й кептарі. Ніби з казки випливли пасма гір. Усі виділи, як розмотують полотно розмальованої завіси, одначе вражений натовп глибоко зітхнув і завмер у гіпнотичному

півсні.

По хвилі очі спалахнули, засяяли, помолодшали обличчя, стиснулися від зворушення пальці, зазвучали прості, але вщерть виповнені найщирішим настроєм репліки. Артисти, наслідуючи гірняцьку ходу, заспішили до ослонів з інструментами. В кожній інтонації забриніло серце. Кожний натяк так багато виражав, що не було такої людини, яка б на нього не зреагувала.

— Мой, хлопці!..

— Смерічки, смеречата!..

— Теч ери наші узворики!

Струн торкнулися смички. Дружно зблиснули, як весла на дарабах. Вдарили по цимбалах молоточки — як придатні до найгрубішої і найтоншої роботи топірці. Плачем-тугою по високих бескидах пішла віковічна нескорена пісня про волю, закружляла, мов зранений беркут, шукаючи найглибшої пропасті, аби впасти з найхутчішого лету, не зазнавши передсмертних мук, не пустивши передсмертного зойку.

Диво-сцена, казав колись сучавський вчитель Побережник. Він казав: це чутливе і жалісливе дитя минулого. Сцена в плині століть прагне зберегти героїчні й ніжні тони пережитого людьми, на все дивиться чесними очила невинності. Сцена — це серце давнини, казав він. Сцена не вміє дивитися очима майбуття й опирається сучасності. Вона — як правда: майбутнього нездатна уявити, бо можлива лише за справедливості, а її важко в деталях передбачити, сучасному ж не довіряє. Але це магніт, що розсуває береги сучасного для прийдешнього, єднає покоління для добра...

"А тепер послужить смерті", — подумав я, одганяючи не в міру патетичний і трохи плаксивий голос Побережника.

Став збоку місяць у барвистій короні. На морозі не шебернули многолітні розсохаті берести. Не стугонів лід на Дністрі під возами з мертвими солдатами, яких доставляли кудись в поле за Хрещатиком.

Пісня пригортала серце за серцем, звільняла від темних наносів вояцьку пам'ять, визволяла руки і душу, зібгану в беззахисну грудочку.

— Ой, де! — заплакав літній гуцул переді мною, все нижче налягаючи сухими грудьми на дуло карабіна. Весь затремтів, зчорнів на очах, бо, мабуть, надто глибоко застряло в його тілі скривавлене ратище війни.

Молодий леґіник підняв старому шапку, по-материнському підгорнув з чола сиве пасмо, а чоло було запале, як у покійника.

— Стариня, — лагідно мовив леґіник, та в самого гичкою стулилися змолоду старечі губи, а подих перехопило німе ридання.

Сумирний легіт з дністрової долини напинав полотно декорації. Захиталися смереки, схвилювалося черемошеве плесо, рушили від гори до гори статечні, як жінки при надії, весняні дощові хмари.

Ой вилетів сокіл на високу гору, Вдарила денцівка з синього узвору. Не знав сокіл щастя, бо був молоденький, Не знав сокіл ласки, бо виріс без неньки.

Поблукала, помандрувала гадка крутоярами, плаями сирітської долі. Знову

вернулася, кинула довкола враженим зором і залементувала.

— За що?

— За що? — повторили струни цимбалів.

— Ой за що, за віщо? — по-дівочому заридали скрипки. Раптом схвильованим зовом захлинулися трембіти і

стиха потому на всі Карпати одна за одною затрембітали наказ. Край сцени зупинився сивоголовий артист у гуцульській ноші й промовив:

— Браття! На тому боці — Буковина. Ворог рветься на рідну землю. Наша земля кличе вас у похід, сідлати коней і добувати з піхов шаблі.

— На коней! — громом озвався під мовчазним вечірнім небом Міттельштедтів голос.

А коней уже підвели. Ескадрон за ескадроном, здіймаючи снігову куряву, мчав у поле.

Між Тупою, Дністром і Серетом, що течуть глибокими льодовиковими каньйонами, на кілька кілометрів простягнувся схожий на язик утинок плоскогір'я. Армії стрілися чоло в чоло на перешийку проти Бедриковець.

Росіяни піднімалися з долини Серету через Касперівці і Городок. Передові загони не могли відступати, бо на них напирали, бичуючи коней на вузькому шляху, прорізаному крізь скелі, нові підрозділи. Все залежало тепер, з котрого боку залишиться хоча б один солдат-переможець.

Витягнувшись із Заліщиків, гуцульська кіннота розсипалася обабіч гостинця. У кожному ескадроні їхали посередники — офіцери з розгромлених військових з'єднань. Поряд зі мною скакав Міттельштедт: в ролі наглядача, посередника чи натхненника — важко сказати. Замість привітання ляснув мене по плечу, а коли виїхали в поле, дістав з-під сідла пляшку, надпив і передав мені.

— Звідки родом? — спитав, коли я повернув пляшку.

— З Коломиї, — збрехав я, побоюючись, що пригадає нашу стрічу на розлуцькому цвинтарі.

— Русин? — скосив очі Міттельштедт.

— Не росіянин, — зауважив я ще й заперечливо крутнув головою.

— Українець, — усміхнувся тевтон.

— Так.

— Католик.

— Православний.

— Волох. — Він знову ляснув мене по плечу й засміявся. Перегодом сказав: — Але — не румун?

Я підтакнув.

— Тут буде на що подивитися! Ти жонатий? Я відповів, що ні.

— Батьки живі?

— Сирота.

— Вчився?

— Трохи. В Сучаві.

— А-а!

Якийсь час їхали мовчки, відтак Міттельштедт поморщився і забурмотів:

— Хотів би я, щоб тут були Рорбах чи Нетцель1.— Ковтнув рому і простягнув пляшку мені.— "Хто володіє Києвом, той підкорить Росію..." Це слова Рорбаха. А я мовлю: "Хто дає бій на цьому ідіотському перешийку, той не володіє Буковиною".

Я ледве стримався, щоб не всміхнутися. Міттельштедт допив ром і хмикнув:

— "Козаки з Кобеляків..."2

Я вдав, що пильно розмірковую над його словами, та він розреготався і, лишаючи мене, підстьобнув коня.

Потім ми знову їхали поруч. Переходили то з німецької на українську, то навпаки, і я відчув, що Міттельштедт не шкодує за своїм домашнім "безталанням". Він мріяв знайти в дружині товариша, та в житті йому не пощастило, а дома не підтримали. Жінка, як погана тварина, винюхувала в його оповідях, де він промахнувся, й через день випоминала, доводячи стосунки до розриву. Вистежувати його промахи стало для Ельзи немовби спортом. Одначе це була "така дівка"! Міттельштедт "знайшов себе" у війську.

— Проте згадаю дім — щемить, — приклав руку до серця. — Я здогадувався, що Ельза зраджує. Кардові йшов п'ятий рік" Якось я допік їй, а вона каже: "Коли б я з кимось спала, то як би дивилася дитині в очі?" Ти вже й це зважила! Щоб помститися, я почав, як ви кажете, спати з дівчатами у барвінку. Це гарно звучить. У Німеччині барвінок вирощують на могилах.

Я припустив, що він теревенить, аби заглушити страх. Та показався російський пікет, Міттельштедт видобув з усмішкою шаблю і, мов вихор, помчав у бій.

Ми зім'яли ар'єргард. Далі трактом рухалася піхота. Ми рубали її до розвилки доріг на Городок і Касперівці. Потому розділилися, ніби нас хто послав просапати міжряддя й очистити всю місцину до круч над Серетом і Тупою.

Коли Міттельштедт поскакав уперед, я на мить зів'яв. Потому Ломикамінь поніс мене в криваву гущу, і я опам'ятався, як на полі усе стихло. Оглянувся і побачив устелений трупами широкий лан. Помежи полеглими подекуди пробували звестися гуцули. Я вже хотів вертатися, коли в терняках почулися голоси. Я врізався конем у кущі, одного солдата для настрашки огрів плазом шаблі, другого вдарив ногою і закричав, щоб підняли руки.

— Гуцули беззбройних не вбивають, — рівним голосом сказав позад мене Міттельштедт. — Одведіть полонених до штабу.

Солдати похнюплено ступали опередь мене. З побоїща долинали стогони. Над Добровлянами я озирнувся. Міттельштедт ішов без шапки, ведучи коня за вуздечку. Я згадав, що в той момент, коли він сказав: "Гуцули беззбройних не вбивають", — він теж тримав шапку в руці, був увесь обдертий і вимазаний кров ю. Потому я згадав, що він повторив мої ж слова, сказані на цвинтарі в Розлучі. Отже, Міттельштедт мене впізнав. Мабуть, одразу впізнав!..

— Ану швидше! — гримнув я на полонених.

Було десь ополудні. На переправі пропускали угорський, чеський полки, далі посунули австрійці. Перед моїм зором не мелькнула ні одна гуцульська крисаня. Створений з ініціативи * певних місцевих кіл", легіон чесно вмер за корону. Очевидно, ті кола колись зіпруть вину на бездарне австрійське командування або скажуть сучасникам і нащадкам, що їх затія не вдалася через зоіг "трагічних" обставин.

Полонених я здав якомусь полковникові і вже з годину придивлявся до руху на переправі, маючи намір прослизнути на правий берег. Пустився дощ. Над солдатами піднімалися клуби пари. На лід у багатьох місцях виступала вода, одначе на це ніхто не зважав. Солдати брели у воді. Здавалося* вони готові ступати й по головах і звістка, що на тому боці розтопили пекло, їх теж не зупинить.

— Ви чого тут стовбичите? — з погрозою спитав Міттельштедт.

Я стрепенувся, почувши його голос.

— А що мені робити? — Моя рука мимоволі опустилася до топірця.

Міттельштедт простежив за цим рухом. На мент його очі стали немовби незрячими.

— Полковник просив постерегти полонених, — продеренчав він недбало.

Моїх полонених саме викидали з присінка комендатури. Полковник звелів відволокти тіла під конуру в глибині подвір'я. Один з полонених застогнав. Руки його були зв'язані. Полковник сплюнув і сховався у будинку. Я мовчки простояв кілька хвилин, хоч мені кортіло закричати на весь світ. Солдат звівся без моєї допомоги і крізь плач промовив:

— Братчику...

Мені здалося, що я божеволію.

— Братчику, — повторив солдат. — Ксеню... Ти з Буковини, я — з Покуття... Не впізнаєш? Ти приходив за язиком у Святвечір, нас галичанин пригощав кутею... Ночував з нами...

Він став переді мною навколішки, як дитя, з заплаканими очима (чи то росинами стопився сніг на віях) і готовий був повзати, мабуть, думаючи, що мені велено його розстріляти.

— Наших погнали до Росії, Ксеню. А кількоро попросилися коноводами. Гадалося, дійдемо з фронтом до Коломиї й відкупимося додому. Того вбили,— показав на другого полоненого. — Ми — коноводи. Ти ж хіба бачив у мене зброю, Ксеню? Що ми знали? То — подоляк, а я з Коломиї...

Я схилився над подоляком — він був мертвий.

— То впізнаєш мене, Ксеню? Я — Смоляк.

— Смоляк, — повторив я. — Впізнаю.

Я розрізав мотузку на Смолякових руках і допоміг йому звестися на ноги. З вікна визирав полковник, але він, мабуть, нічого не бачив, очі йому немовби затягла катаракта. Я видобув шаблю, проте полковник немов закляк. Розмахнувшись, я вдарив його лезом по обличчю. В цю мить полковник, здається, кліпнув. Дзенькнула шиба...

В будийку зчинилася метушня. Я перекинув Смоляка через паркан на руїни

розбомбленого будинку, сам перестрибнув, і тут уздовж вулиці закричали:

— Рус! Рус!

Залопотіли поодинокі постріли. Ми зі Смоляком припали до купи битої цегли. Повз нас із засліпленими очима в останню атаку на галицькій землі бігли австрійські солдати.

Щум стрілянини відхлинув за містечко. Коли смерклося, ми прокралися до Дністра і з годину йшли вузенькою смужечкою берега попід горою. Мені хотілося щось сказати Смолякові, та я не знаходив слів. Нарешті вдалося склеїти фразу.

— Наша громада двічі топила конвой і верталася в село.

— Нас переловили, — відказав Смоляк, зітхнувши. — В окопах змовилися й перекинулися до росіян.

— І наших багато здалося. В нас були розумні хлопці.

— Погнали в Росію, — знову зітхнув Смоляк. — На Урал. А ми куди, Ксеню?

— Додому.

Нам не стало мови. Ми чули музику. Ми слухали її зі сльозами, не ймучи віри.

— Коли ти врізався в терняки, — нарешті заговорив Смоляк,— я чогось більше жахнувся, що тебе знаю, ніж занесеної шаблі. А ти був сліпий, як той полковник.

— Почвара!

— Господи! — простогнав Смоляк. Угледівши острів посеред річки, ми зупинилися.

— Перевину онучі,— мовив Смоляк.— У цих чоботях пертися до чужого бога, а не втікати з фронту. Ксеню, тобі не червоно в очах? Мені чогось яскриться.

— Від збурення.

— Карабін не кидаєш?

— Не зашкодить. Візьми мою шаблю.

Ми щасливо добралися до острівця, і нам лишилося пройти до протилежного берега ще кроків з двадцять. Нараз лід під ногами м'яко підігнувся. Я з несподіванки кинувся бігти, та ноги провалилися в лепову гущу. Холодом обпекло коліна, стегна, завирував пружний струмінь води. Я ледь встиг жбурнути на берег карабін, як течія заволокла мене під кригу. Спробував відбитися від дна, люто вдарився головою об лід, зблиснуло в очах. "От і все, — подумалось. — От і все..." Течія владно понесла мене в шаленіючу кипучу прірву.

Мене душив крижаний холод. Розривав на шматки гуркіт води. Розплющувала темрява. Мене так ударило маківкою об крижину, що я розціпив зуби і захлинувся водою. Судома викрутила тіло й кинула на якусь борону, на якісь сікачі.

Мені шматувало губи, щоки, очі. Решта відбулась поза свідомістю: ноги оперлися об ґрунт, я випростався, притулився лицем до криги і надпив трішки густого задушливого повітря. Дихнув ще. Мене охопив неймовірний переляк: я мав сконати не одразу, бо винесло на греблю, викладену рибалками. На початку зими, коли йшла більша вода, лід закріпився між гаттю і берегом річки, а коли вода впала, утворився наповнений повітрям проміжок.

Довкола схлипувала вода, десь дудонів, тручись об лід, сніговий леп. Дивним

журавлиним курликанням пролунав якийсь стукіт. Ледве зібгавши пальці навколо топорища, я вдарив обухом по кризі. У відповідь затупало, лід затріщав, ніби хто провалювався. Це було на відстані двох метрів, та я й не думав пускатися греблі.

Лід ламався далі, хтось рвався проти течії, захлюпуючи мені обличчя. Потому стихло. Я загрюкав топірцем у крижину, випростався, і... над головою розкрилося темно-сіре небо, мовчазне, просторе, наповнене повітрям. Смоляк ухопив мене за барки, та я чогось упирався, мені не потрібно було нічого, я жадав лише дихати...

— Супоро! Ну, Ксеню! — благав Смоляк.

Мені скортіло подрочити його, досхочу наслухатися його прохань, відтак умерти.

— Ксеню! До дідька, ксеню! Замерзнеш! Він котив мене по кризі до берега.

Ми заблукали серед поля, куди весь тиждень звозили трупи. Ми кидалися навсібіч, і нас смикали за одяг скоцюрблені пальці забитих.

Мертвий гуцул спіймав мене за петлю мотузки, якою я обв'язав шкарпетку, щоб не насипався сніг. Нагнувшись, щоб вийняти з петлі ті страхітливі чіпаки, я уздрів, що гуцул без голови. Я заторочив мотузку, та тільки зробив крок — щось мене шарпнуло. В мені захолола кров. Я йшов — і за мною щось подзвонювало. Вранці я побачив, що разом з кінцем вірьовки заткнув під шкарпетку ланцюжок із срібним хрестиком, який, очевидно, носив на грудях той безголовий тепер гірняк. Я зірвав з нього хрестик, і ланцюжок озивався на кожний мій крок.

— Заховай, — сказав Смоляк. Я засунув хрестик до кишені.

— Шаблю я втопив, Ксеню. Ця ніч — ніби сто років. На зжовклому Смоляковому лиці чорніли запечені кров'ю синці. Очі на лиці здавалися чужими, з потрісканих губ сочилася сукровиця.

— Простягти б руки над полум'ям, — мовив він жалісливо, як покарана дитина. Я помітив, що йому кортить вибалакатися. — Десь же мусить бути ліс... Ти не сердишся за шаблю?.. Як би там не було, а мене Бог напоумив попроситися в коноводи.

— Той був з-за Збруча?

— З Оринева,— відповів Смоляк мовби про живого.— В нього щось там з серцем. Лишили в обозі.

— Вас бив полковник?

— Із солдатом.

— А ти бачив, як я протяв йому очі? Він осів, як камінна статуя.— Мені чомусь сплив на гадку збіг слів: "Камінні люди. Живі канони". — По-грецькому "канон" — це палиця.

— Церковні канони — теж палиці? — ледь осміхнувся Смоляк.

— Усякий канон — палиця.

— Ех, Ксеню! Як добре буде, як запрошу колись тебе в гості... — В легкому посмику губів знову ворухнулася усмішка. — Будемо мати що згадувати. Господи, чи це справіку люди так мучаться? Чи витлумачать собі коли-небудь, що самі ж до такого допускають?

Австрійська армія відкочувалась у глиб Буковини і Молдови, не нав'язуючи росіянам боїв. Здавалося вигадкою, що мріяли витіснити слов'ян за Урал, французів —

за Вогези і Сомму, встановити протекторат над Китаєм та Індією, а коли ця програма не .буде виконана, Гебзаттель збурить революцію.

Вони дружно відступали — німці й австріяки — й ніхто ні на кого не нарікав. Я підзбирував і читав фронтові газети. Ніхто не плакав, що, як говорив Ставенхаген, "відірвана від Росії і включена в економічну систему Серединної Європи, Україна могла б стати однією з найбагатших країн світу". Відступаючи, німці й австріяки дружно палили села, ґвалтували жінок, розстрілювали чоловіків, яких могли мобілізувати до війська росіяни, забирали худобу.

Займаючи територію, росіяни зберігали делікатну відстань від останнього австрійського жовніра. Вона сягала п'яти-шести кілометрів. Зодягненому в гюсійську уніформу Смолякові й мені в підібраній австрійській шинелі цього вистачило, аби не трапити до рук ні тим, ні іншим. Правда, ми воліли йти полями. Якось попросили в селі хліба, і нас прийняли за шпигунів, люди и далі більше боялися шпигунів, ніж одвертих мародерів.

У Вижниці я попрощався з Смоляком.

— Анничку забереш? — спитав я.

— Вдень і вночі думкую про неї...

— До ока дівчина!

— Гуцулик вже до життя проситься, Ксеню. — Очі його заімлилися, як далекі зорі. — Втихомириться — Анничку і з-за кордонів добуду.

— І батьки приємні люди.

— Тесть як тесть, а теща!.. Що за мудра, вихована жінка! їй дипломатом бути. Я сказав, що піду з фронтом на захід. Старий набурмосився, а вона: "Нехай ще, розповість батьковіненьці, нехай родичі поблагословлять... Анничка буде чекати". І дівчина мені стала ще дорожчою. Я тобі раджу: бери за жінку галицьку дівчину. Будеш вмирати, скажеш: "Умри зі мною" — і вона умре. А знаєш, що це їх друга донька?

— Ні.

— Старша з чоловіком у тринадцятому році завербувалася до Канади. Може, чув про нещастя під Вольтурно? Спочили на морському дні. На Анничку старі хукають і дмухають, але мені повірили.

Ми потисли один одному руки.

— Хай тобі гоже йдеться! — сказав я.

— Тут? — задьористо мовив Смоляк. — Я тут — як риба у воді. Ну, дай нам Боже!

Трохи зсутулившись, шпаркою гірницькою ходою Смоляк рушив на линвовий місток через Черемош. Я ступив крок — і відчув, що й мені забава йти. І плечі стали на місце, і ні в чому не було завади, вільніше дихалось. Гори і гориці обступили мене з обох боків, ніби хотіли обняти, пестили запашним смерековим леготом. Я засміявся, хоч у душі ще трималася студінь порожнечі. На очі набігли сльози. Це було якесь двоїсте почуття: я тут був своїм, навіть трохи володарем, але був я сиротою...

VI

Я полюбив те, що колись зневажав. Мені кортіло якомога довше посидіти з

мовчазними дідами, які берегли в задумі таїну минулих літ. Серце відзивалося на кожне зітхання у вечоровій тиші, й щось підбурювало піти туди, звідки воно долинуло, щоб спіймати и сховати.

Мені тепер багато що подобалось. Я розгледів те, на що колись не звертав уваги. Я запирався в хаті і куняв на ослоні в пітьмі до пізньої ночі — й мені було добре, я не боявся самоти, як перше. Я став іншим. Я думав, що характер — це доля. Характер — то вариво з уподобань, зліплених в ідеал. До нього стремить душа все наше життя, та, коли навколо нас замикається коло, уподобання швидко перетасовуються, ідеал міняється, міняється характер і доля звертає на іншу стежину.

Моя доля зійшла з тої дороги, яку, як мені здавалося, я знав до найменшої заглибини. І я не шкодував, поспішаючи за нею на інший путівець.

Російська армія дійшла до Карпат. Чернівецька православна консисторія закликала віруючих молитися за царя і перемогу над Австрією. Дехто з 'місцевих кіл" був виселений у Сибір, а дехто поїхав до Петербурга з клятвою вірності. Та в горах було спокійно. На початку весни до Розлуча заїхав австрійський пікет. Солдат кинув посеред села мішок з фронтовою поштою. До мене, плачучи, вбігла Крицякова Олена.

— Ксеню, в мішку — похоронні. Боже, а про мого ні слуху ні духу.

— Я ж тобі казав, що Данило на Яровиці.

— Серцем чую, що з ним біда.

"Молодиці не можуть розділити, ото й усієї біди",— подумав я.

Я шукав на Олениному лиці слідів хвороби. Вона стала ще вродливішою. Я вирішив, що Іван Кошута чогось не второпав у Данилчиному листі. В селі подейкували, що восени Олена переховувала в себе дезертира з низових хуторів.

— Не мучся, живий твій Данило.

— Чує серце, Ксеню...

Випровадивши її, я подався в село. Плачі, верески... Старий Кошута стояв з опущеною головою, опершися на заворітницю. В нинішні часи і славою руйнують людину. А про Кошуту ходила незавидна слава самоїда. Щось йому долягає, він терпить, терпить, та раптом починає лютувати, зганяючи злість на всіх, хто трапить під руку. Я поминув ватага не привітавшись. На обійсті металася Данилка. "Де ти, зіронько моя? Хто тобі руки склав? Хто очі накрив? Яка земля пригорнула твоє серце солодке? Іво-о-о!.."

Коли ми стрічалися на фронті и Іван розповідав про Данилку, Захар Доскоч мовчав або винувато осміхався. Федору Захар висватав на рівнині, та життя з нею не мав. Це сатана в спідниці. Захар працював дні і ночі, сам прав білизну, куховарив, а Федора знала посиденьки, смакувала солоні жарти і нарікала на чоловіка. Вона ненавиділа домашні клопоти. "Я не раба..." Купувала парубкам сливовицю і пліт кувала про чоловіка. Він корив її: Нащо виносиш сміття? І перед ким оббріхуєш? Перед шмаркачами?" — "Лиш ти — христосик. Для тебе всі — нелюди..." Якось Захар намилив їй боки. Вона місяць проваландалася з пастухами в полонині, відтак жили із Захаром як чужі. Так їх і війна розлучила.

Зачувши зойки на Доскочевому осідку, я сплюнув і вернувся.

Увечері знову навідалася Олена. Сівши на ослоні, обхопила руками голову і заридала.

— Ще якісь новини? — запитав я.

— Ой Матінко Господня! Ксеню!..

— Що сталося?

— Будемо його хоронити, Ксеню... Мовчи, я знаю: його нема. — Вона поклала на скриню Крицяків черес. — Прошу тебе від удів: викопай коло церкви могилу... Ади,— вона ніжно погладила ремінь і скривилась. — Я це поховаю, Данилка — Іванову скрипку, Федора — Захарову рушницю...

Я зіперся ліктями на скриню і зблизька зазирнув Олені у вічі. Булг мить, коли схотілося пригорнути її, зупинити дратівливі, викликані внутрішнім сум'яттям рухи. Я заходив по хаті.

— Хто це вигадав?

— Боже-світе! Та не вигадав! — швидко заговорила Олена.— Так ведеться. Бувало, татари виріжуть хутір, ніхто й не знає. Навідаються через рік — там уже й кісточки нема. Тоді ховають речі.

Я вийшов до сіней, зняв з гачка заступ.

— Гаразд, іду копати.

— Вже?

— Хрест удосвіта витешу.

Олена моріжком через схил нерішуче простувала на свій осідок. Я хвилину сотав звуки її кроків. Вечір був намагнічений непевністю, та, щойно стихли Оленині кроки, я знову відчув мир і пружний плин часу. Ще глянув на Олену. "Троянда не пахне фіалкою, — подумалось. — Прелюд закінчився..."

Я викопав на щирці біля церкви яму, вистелив смерековими вітами і до ранку тесав хрест, а дома мене чекала несподіванка. На обійсті стояв, поскубуючи першу травицю, осідланий кінь. Я штовхнув двері. На скрині — черес з шаблею, на ослоні — карабін. Спершу подумав про Данила Крицяка, але погляд упав на легіонерський наплічник. "Горинь!"

Одарій мився у поточині. "Бомкар" стояв серед буркача в підштанках і пригладжував долонями мокру чуприну. Я присів на горбку і запалив люльку. Одарій поправився, навіть розтовстів. Рухи стали вільні й безпечні — він мало чим нагадував того обережного, нерішучого гуцула, якого я намовляв на німців.

— Ще довго? — озвався я. Одарій просіяв.

— Пізненько від любаски,— ляснув мене по руці і підморгнув.

— А я гадав, що ти в Росії.

— Трохи звідав.— Він осміхався, просовуючи мені під лікоть мокру руку. І він тепер мені рішуче подобався. — Два місяці пішачка, решту дороги добирався поїздами і верхи на здичавілому в лісі "бельгійцеві'. Ти видів, який коник?.. На хуторі порожньо. Дітлахи бавляться в "татка-мамки". Я — в полонину, може, стану в пригоді. На долах уже

реквізують товар. Ох, надивився там! Лиш один Бог знає, як люди перебиваються. Жінка тобі — і косар, і коваль, і замість скотини в плузі, й мама… В селі як уздриш чоловіка, то Великдень.

— Третяк казав правду, що кожної війни доходять такого ладу, що голота змушена рятувати державу.

— Нема ладу в політиці — нема в армії, і піп у сповідальні зачинає цареві солдатиків. Ти давно дома?

— Ти з легіоном здався? — запитав я замість відповіді.

— Я ж носив кашу хлопцям. Вертаюся — колотівка. Кого не спитаю, що діється, тягнуть за бруствер.

— Я ще повоював.

— І не був у полоні?

— Мене зачислили до нового легіону — весь під Заліщиками ліг. Додому добився взимі. Дев'ятеро таких у селі. Всі нежонаті. Аж соромно: ніби вкрав жінці чоловіка, а дітям — тата. Сьогодні похорони. Як за татар, будемо ховати цимбали і порохівниці. Третяка бачив?

— Максим домагався, щоб гуцулів провадили на схід вкупі, але генерал велівгзозкидати нас між німців і австріяків. Там кажуть, що війна вибухнула через жидів, і жидів б'ють. Налетять козаки на місто — тільки пір'я стелиться. Брешуть чи правду кажуть, що євреї хотіли б, аби на світі не було ні росіян, ні поляків, ні австріяків, а була б якась мішанка й вони над нею будуть панувати. Третяк…

— Що? — запитав я, побачивши, що Одарій чогось знітився.

— Третяка розстріляли.

— Ходив на комара з дрючком, а на вовків пішов із швайкою.

— Шкода. Тільки, братику, й правди на землі, що між цими лупаками.

— Усе зло — там, — посміхнувшись, кивнув я в бік рівнини.

— Ані?

— Хіба тут комар не загризе кобилу, коли ведмідь поможе?

—Ти мене нагодуй,—сказав Одарій.—Тоді поговоримо.

— А ти знаєш, що я в окопах не заробив ламаного гроша? Вчора зварив трохи дарованих бобів. Хочеш?

— Не спіймає кіт риби — п'є воду. Клади на скриню хоч і товчене скло. Я півгодини купався, але голоду не вгамував.— Усмішка на обличчі Од арія заметушилася, як ластівка під беркутовим крилом. — А ти… непогано тримаєшся.

— Дикунам я придався б замість жердки до обрядового танцю. На ложку, мавпо! Ми тепер найбільш виховані люди в горах, сіль землі, годі їсти з пригорщі.

— Ми тепер…

— Мені постійно спливають на гадку премудрощі, яких навчали в гімназії. Скоро почну писати трактат про роль Міттельштедта у прилученні гірняка до цивілізації. Або про те, що китайці програли недавню війну, бо замінили луки рушницями.

— Ось чого ти такий дотепний!

— Що б там не казали, ми вже не ті, Одарію.

— А знаєш, ти файний гуцул. Показний і веселий. Я аж тепер це завважив. Дрібку м'яса на щоки — і з тобою принцеса піде в барвінок.

— Я тебе можу навіть сьогодні оженити. Молодиці журяться, нема кому приголубити.

— Коваль согрішив, шевця повісили, жаба й собі ногу подає.

— Пішли до плебанії. Там уже збираються.

— Ще колись півень проголосить рай на землі — й усі пророцтва справдяться. — Одарій накинув на плечі сардак.

Заповнений жіноцтвом майдан коло церкви сякався у кінці хусток. Я скосив очі на Гориня. Щелепи його міцно зціпилися, в очах появився вологий полиск.

Дезертири з карабінами через плечі тримали корогви, парох читав молитву. Кілька дідів підтримували його скрипучими голосками і час від часу змахували сльози.

Коли ми з Одарієм протиснулися між хлопців, на нас в одну мить впали десятки поглядів. Жінки розгублено розтулили уста, та, переконавшись, що Одарій — чужак, голосно заскімлили й потупились. На лавах перед парохом купою лежали хатні інструменти, зброя, ремені, кресані. Я поклав туди й хрестик з безголового трупа, який приніс з-над Дністра.

Заридали жінки і діти. Кошута тричі випалив з рушниці і, прикусивши вус, ступив до ями.

— Пером вам земля свята, діти і браття! — Він секунду постояв у задумі, потому, раптом змінившись на обличчі, вихопив з парохових рук метричну книгу.— У цій могилі заслужили неторканного супокою такі люди…

За кожним названим прізвищем у натовпі хтось скрикував, падав, зомлівши, або ставав навколішки. Коли дійшла черга до сина, Кошута обвів гори незрячим поглядом і рот йому скривила судома.

— Иой, не треба! — заверещала Крицякова Олена. Непритомніючи, випустила з рук обрус, яким мала накрити речі. Жінки підхопили її за поли кожуха і відтягли на цвинтар.

Не дивлячись на пароха, Кошута тицьнув йому до рук метричну книгу і забубонів:

— Іди, і порази Амаліка, і винищи все, що в нього є; і не дай пощади йому, а віддай смерті від мужа до жони, від отрока до немовляти, від вола до вівці…

Обличчя дезертирів загострилися, очі заволокло туманом. Діти кусали скривлені неслухняні губи, схлипували і погойдувалися з боку в бік убиті горем удовиці. Могилу засипали, та ніхто не зрушив з місця. До гурту підпровадили, одливши водою, Крицякову Олену. Вона скам'яніла, дивлячись божевільними очима на свіжий горбок землі.

Я сповістив Кошуті, що в низових селах реквізують товар. Юр оголосив день виходу в полонину, але його слова не дійшли до свідомості людей. Тоді він подав знак дезертирам однести до церкви корогви. Нарешті жінки покинули майдан.

Поки я розмовляв з ватагом, Одарія оточили фронтовики. Він був весь малиновий

від напруження, сопів і не міг дати ради тремтячим рукам.

— Журба сорочки н-не д-дасть,— сказав він після відчайдушного зусилля — на нього знову напала недорікуватість.

— Справжні люди виростають у журбі, — засміявся Сергій Верешко.

Одарій помовчав, кліпаючи примруженими очима, колупаючи нігтем приклад карабіна, мовив:

— Дружні сороки й орла заклюють.

Мабуть, за час мовчанки він виголосив палку промову. Хлопці осміхнулися, а Верешко задерикувато наполягав:

— А ти що збираєшся робити?

— Те, що й ви, — упрівши, відказав Горинь.

— А ми в чорному тілі.

— Про що річ? — запитав я Одарія.

— Бунтарі!— сплюнув Верешко. — Ваш Бог умер.

— Йди ти до біса, — буркнув я, одводячи Гориня. — Що сталося, Одарію?

— Ади — війна, — не вгавав Верешко. — Війна, скільки людей пропало, а таких мені не жаль, їм завше щось не так. Груди роздуло, а лоб пустий.

— Чого ви не розділили?

— Е! — махнув Одарій рукою.

— А чого тремтиш?

— Я їм: "Худобу не дайте". Вони: "За хвоста життям важити?"

Відсварюючись у душі, він розлючено хмурився і стискав кулаки.

— Коли смерть виставили напоказ, — спробував я його розважити,—люди починають скаженіти. А хто його Бог?

— То коли у вас хід в полонину?

— Завтра.

— Цей ьерешко нібито освіту має?

— Недоук. Вискочень.

— Нащо нам у горах тих наук?

— Твоя правда. Якби ми жили цілком поза світом, нам вистачило б природного розуму. Зрештою... На війні теж недоукам краще.

Одарій з хрускотом потягся і сів на камінь перед порогом. Притримуючи на зап'ясті карабін, набив люльку, примружив око й усміхнувся.

— А нині мені ватаг сподобався.

— Самоїд він. Коли все ладиться — це золото, а не чоловік. На полонині нам буде важко. Старий потайки дуже любив Івана. Його не перестане гнітити, і він це зжене на нашій шкурі.

Ми пробалакали до пізньої ночі. До світу нас розбудили плачі з усіх загорож. Жінки голосили й промовляли до скотини. На толоці, куди зганяли худобу, теж знявся вереск. Данилка наполягала, щоб свекор узяв її в полонину.

А нею збунтувалася Доскочева Федора.

— Що мені робити в цій пустці? — лементувала Федора, тикаючи ватагові похоронну. —Дивіться: він у гори, а я за ним.

Осторонь у нерішучості застигло ще кілька молодиць, та ці, видно, так гостро не відчували втрати і докорів сумління й лишилися берегти вірність похоронним на місці.

Спалахнули смолоскипи, затанцювали під вершниками вистояні за зиму коні, забряжчали бовтиці тесаків, забігала, не знаючи, куди рушати, худоба. Потім весь цей шарварок і гук витягнувся на дорогу і поплив жолобом міжгір'я на південь.

До Яровиці буковинські гуцули відчувають таку ж любов, як до свого минулого, сучасного і майбутнього. Для них Яровиця — те саме, що для покутян — Чорногора. Коли наскучить жити чи життя стане нестерпним — іди на цей могутній загадковий скит і він дасть відпущення.

Наближаючись до полонини, всі вмовкали, як перед вівтарем. Дорога вилась щілинами понад карколомні провалля, освітлені сонцем гори відкривалися то з північного, то з південного заходу, то виринав майже зімкнений з небосхилом синій кряж, то виступали яркуваті схили і сумовиті, прозорі в мареві, як перший ясенець, строми.

Завиднілися кліті воріння. Та лиш опівночі Юр Кошута приклав до уст пищок трембіти і з голосни ці вихопилося й полинуло горами протяжне гудіння. Пастухи перехрестилися, а гори передавали звуки далі й далі, до села, де чекали доброї звістки, а вислухавши, теж хрестили груди й спокійно заходили в хати на відпочинок.

На маківці гори була закопана висока щогла з казанком живиці. Право запалювати факел за звичаєм надавалося підпасичеві, який вперше виходив у полонину слугувати громаді. Юр прикусив вус, бо через похоронну метушню підпасича не здогадалися вибрати. Навколо мовчки чекали, що вирішить ватаг, бо ця традиція була тим кроком, що знаменує собою щасливе чи нещасливе літо. Якщо підпасич на шпаркому вітрі донесе палаючий трут до щогли і, видряпавшись, запалить живицю в казанку, то буде удача. Уся ватага з хвилюванням стежить за вогником у темені ночі. Траплялося, що він зникав. Тоді вживали запобіжних заходів: підпасичеві вручали таку "магулю", що й ведмідь зігнувся б. Праці прибавлялося, зате була гарантія на успіх. До того ж на цю посаду добирали найвитривалішого леґеня.

— Не будемо палити щоглу,— сказав Кошута.— Не ті часи.

Та всіх прикував до землі забобонний страх відступництва, ніхто не ворухнувся.

— Розводьте ватри! — вже з металевими нотками в голосі звелів ватаг.

Пастухи мляво розійшлися. Кожний відчував утрату, і вона збільшувалася з секунди на секунду. В ятрині кострища забіліли розгублені обличчя, рухи скувала непевність. Кошута крадькома потер потилицю, одначе було пізно що-небудь змінити.

— Яка глухомань! — зітхнула Федора.

Ми з Одарієм запахкали люльками й пустили між дезертирів пушку з тютюном.

— Така нерухомість у повітрі, ніби мають бити громи,— схлипнула Данилка.

Худоба, збившись докупи, крок за кроком підступала до вогнища. Кошута розширеними ніздрями втягнув повітря і поквапливо, нервово набив "смоктуху".

— Зарано вийшли, — пробурмотів собі під ніс.

Він сердився, як людина, яка чогось потрібного не згадає. Його настрій передався іншим, у мене теж затремтіли руки від напруження.

— Чого вишкірилась? — гримнув Кошута на Данилку. Та злякано увібрала голову в плечі. — Відженіть скотину від ватри! — крикнув знову, одсуваючись у темряву. — Далі від вогню!

Верешко насмішкувато позирнув на старого, та все-таки відповз від багаття.

— Дай-но пушку, — попрохав мене Василь Чигрин.

— Умовкніть, сучі діти! — зарепетував ватаг.

Ми заціпеніли. Довкола запанувала моторошна тиша. Та ось Яровиця загула, як підземний дзвін, вітер шарпнув пересохле бадилля, впала крижана сирість. На стаю наповзла хмара, лягла на все настільки щільно, що полум'я заковзало горизонтально уздовж полін, язички його вигнулися веселками від жеврини до жеврини, заграли самоцвітними барвами. У повітрі відчувся запах абрикосового саду; важкий запах, як мед, як прохолодний сік печерної скелі.

— Трохи зарано, — прошепотів Кошута. — Якось я ночував у хмарі...

— Ой! — скрикнула Данилка.

Усі сторопіло глянули в її бік і побачили на тлі темної околичної гущавини величезні постаті-тіні. Язики полум'я забігали між цурпалками сторч. Холодна снігова хмара оточила нас тісним муром, і на мурі гойдалися довжелезні тіні — наче воскреслі мерці з настромленими кістяками.

— Боже! — простогнала Федора.

Услід за її голосом у ватру вперіщила блискавиця, десятками ножиць стригнула над молодицею простір і вдарила оглушливим пострілом. Федора, задихаючись, зі схлипом ковтнула повітря.

Ми позавмирали, вп явшись очима у тіні. А вони видовжувалися, сходилися над нашими головами чорним домовинним склепінням. Жінки забилися у плачі. Ватаг застережливо помахав кулаком, мовляв, сидіти на місці. Нараз склепіння звалилося на багаття, поліна бризнули іскрами і погасли, мов їх залило водою. Мені здалося, що я знову опинився під кригою. Я щось промовив до Одарія, але голос звучав мов у заденцьовану трубу — звук не поширювався.

"Коли йдеться про життя чи смерть, людина — найзапе кліше і, врешті-решт, най винахідливіше і наймужніше створіння,— мов крізь сон подумалось мені. — Проте вона завжди відчуватиме, що не встигає за ходою всесвіту. Мабуть, не Бог, що став уособленням безмір'я, є гальмом пізнання. Цим гальмом є страх перед безконечністю. Через нього люди обмежують себе до безглуздих меж, особливо ті, хто за вигоду продав сумління, хто має що втрачати, хто думає, що продовжив собі життя хоч на день. Якби хто побачив нас біля погаслого багаття, він подумав би, що бачить Помпею чи Атлантиду в момент катастрофи. Побачив би жах приречених. Побачив би сцену каяття'.

Коли хмара відсунулась і дихати стало вільніше, Кошута, мовби нічого не

трапилося, лагідно мовив:

— Роздмухайте, хлопці, вогонь.

Я запалив скалки. Полум'я вдарило вгору, мов піднімаючи небеса.

— То густа снігова хмара, — сказав Кошута, запалюючи люльку. — Якось я мало не заков'яз, коли нагрянуло ось таке диво. Я був тоді сам-один, а воно, кляте, зачепилося за гори й терло мене з добру годину. Видно, правду кажуть, що, коли воно подибує, треба триматися далі від вогню, бо вогонь притягує грім. Але людина більше боїться темряви...

Вранці заходилися прогрівати курені, вмуровувати казани, майстрували жолоби на водопої. Одарій від'їхав ополудні. Він весь час висловлював своє захоплення нашим ватагом.

— Мудрий дід, та по коліна в Біблії, — сказав я, коли надокучило його слухати.

— Велика біда! — не здавався Одарій. — Аз тих твоїх недоуків взагалі не вийде людей.

— Аз нас?

— Я тобі ще нагадаю цей день, — пообіцяв Одарій. За роботою ми не помітили, що молодиці тримаються

окремо, ходять з опухлими від сліз очима. Надвечір Данилка вчепилася свекрові в кептар, щоб відправив Службу Божу. Старий сплеснув долонями.

— Відправте,—жалісно муркотіла Данилка. — Ви довгі літа прислужували в церкві, Бог вислухає вашу молитву.

Видно, і гуцулкам, і жінкам з долу важко зносити волю. Може, тільки через них гірняки почувають себе зв'язаними з цивілізованим світом.

Я копав погріб для бринзи. Прийшла Федора.

— Піди, Ксеню, на злам, вибери ялицю на хрест. Я сказав про це Кошуті.

— От куца година! — осердився ватаг. — Ті баби не дадуть нам жити.— Постояв, думкуючи, і додав: — Нема іншої ради. Насиплемо могилу, нехай моляться.

Ми вкопали хрест на верху гориці. Одначе на цьому не закінчилось. Через тиждень там-таки появився трохи менший хрест, під ним Данилка запорпала похоронну на Івана. Далі загадала справити похорони Федора.

— Подуріли! — скипів Юр. — Цвинтаря тут бракувало! Прожену!

Протягом дня молодиці не показувалися з куреня. Кошута бурмотів:

— їм чи щастя, чи одчай — аби до дна. — Осудливо позирнув на курінь і нахмурився. — Який біс підштрикнув мене їх брати сюди!

Смеркло. Ми загнали скотину в загорожі й сіли на лаву курити.

— Піди, Ксеню, подивися, що вони там,— гукнув мені Юр.

Я тихо йідчинив двері в курінь. На тлі віконця маячила зігнута постать.

— Дівчата! Не озвалися.

Над головою піднявся місяць. Ми заговорилися і не завважили, що молодиці подалися до хрестів. Уночі Юр повертався з боку на бік, та й у інших сон держався на волосині. Встали дратівливі, натщесерце запалили люльки. Юр вийшов з куреня

перший.

— Спровадити їх до села, — почувся його вигук.

Ми повибігали надвір. Кошута, стрибнувши на коня, погнався до хрестів, оперезав невістку батогом, шмагонув Федору. Молодиці з вереском розбіглися, заломили руки і дивилися на старого злими, безтямними очима. Юр спрямував коня на Данилку. Та вискнула й заховалася за Федору, плачучи, машинально заплітала косу. Вона була прекрасна в цю мить. Розпущені коси хвилями падали на повні білосніжні груди, що соромливо визирали з незастебнутої сорочки. Між косами на голові лагідно ясніло півколо чола, ніздрі напружилися, губи завмерли в якійсь божественній, як одкровення, міні. Великі чорні зіниці зі смутком і здивуванням дивилися в далину з-під опущених вій — великих, темних, розпушених під усе склепіння чіткої, мов намальованої, брови. "Я свята. Не смій до мене наближатися", — немов промовляло її обличчя.

— Боже! — застогнав Юр.— Згляньсяся наді мною. Дівчата!

Пустив коня попасом, а сам зайшов до куреня, щось бурмочучи і знизуючи плечима.

— Що ви хочете? — мовив, сідаючи на лаву. — Якби вони мали дітей, то інакше... Лихо мені. Куди вже їм? Мотуз — та й за сук? Бо серце звапніє. Вони тепер — як та Богородиця на образку, що тримає на колінах мертвого Христа: можна би світові подарувати ще сина, та світ не варт.— Старий утер хусточкою очі.— Що я їй пораджу? Я з батогом — а воно, миле, як світ сонця, ніби каже: "Вже покарана, батьку. Чогось дуже великого чекаю..." І буде чекати, поки й сил. А хто це вміє зрозуміти, коли всім тяжко?..

Ми не стерпіли й розійшлися хто куди.

Юр прожив довге і бурхливе життя. Замолоду теж перехворів опришківщиною, та з роками лихий і нетерплячий сатана влігся, даючи про себе знати вряди-годи. І, либонь, стишився тому, що, як старий каже, за жінку підібралася йому справжня пила. Біс "щезника" не витримав перегонів.

Кошута привіз жінку з Мілієва. Батько її був жупаном, мав на думці віддати її за підтоптаного вдівця, а як той віддасть Богові душу — заволодіти усім майном. Раптом доньки не стало. Жупан з молодшим братом осідлали коней — і... від села до села. Чим ближче до Усть-Путили, тим переконливіші докази: так, проїхав недавно леґінь з дуже вродливою дівчиною у такому й такому кафтанику і таких-то сап'янцях. Далі назвали й леґеня.

Дарма що вже займана (Юр не звладав зі спокусою на довгій дорозі), батько вирішив одібрати доньку. Дошукалися години, коли Юра не було дома, скрутили дівці руки (бо не хотіла вертатися в діл) — і назад.

Побачивши в хаті безладдя, Юр здогадався, що за гості навідалися. Кинувся навздогін. Села уздовж Черемошу насторожили вуха, чекаючи пострілів. І невдовзі гори мовби заплескали в долоні, аж під Довгопілля передаючи вістку про сутичку. Під Юром вбили коня. Він (тоді ще мрійно-спокіиний леґінь) страшенно розсердився, бо

нікому зла не чинив, а що вкрав дівку — то так велося з нащаду віку.

— Злагодою хочу кінчити! — закричав жупанам. — Чуєте? А ні, то буде біда!

Жмикрути відповіли рушничним дробом. Та пішли спо-котом і їх зранені коні. Довгопільці повидряпувалися на крутежі стежити за боєм, бо таке лучалося не зчаста і той, хто бачив пригоду на власні очі, до смерті почував себе її учасником.

Коли патрони вийшли, супротивники видобули ножі. Один ніж уп'явся Юрові в плече, другий застряг у стегні.

— Куца година! — крізь зуби просичав Кошута і кинувся на рівняй.

Та гримнув револьверний постріл й жупани накинулися на Юра. Довгопільцям довелося спорядити дві підводи: одна з покаліченими жупанами (Юр таки спробував на них вістря тесака) покотилася в діл, друга, з Юром і дівчиною — в гори. Юр з півроку перебував між життям і смертю, та молода дружина самозабутньо доглядала його і виходила.

Перед самою війною Юр відокремився від жінки. Замешкали через сіни в пекельному гніві. З тої пори враз спохмурнів його розум, і стали називати його самоїдом.

Оповідали, що жінка почала старому дорікати за те, що менше заробляє на ватагуванні, ніж коли сплавляв ліс. Кошуті вже було не до дараб, тяжко образився, мовчки зібрав манаття і назавше поселився в другій половині хати.

Йому вже понад шістдесят. Але ще чується на силі, на коні сидить, як молодий. З вигляду гарний дід: поважні сиві кучері до потилиці, довгі плекані вуса, орлиний ніс, високе чоло, мов з тису вирубані щоки. Ростом теж напоказ. І не горбиться, не тягне ноги, як дівка-перелітка.

Ще не було випадку, щоб Юр не зарадив, коли в полонині що-небудь скоїться. Вміє полікувати людину, завбачить біду, підрятує коли не словом, то грошима.

Одлупцювавши молодиць, Юр теж не знаходив заспокоєння.

— Чи мені менше жаль сина, ніж їй чоловіка? — туркотів він, шиючи сідло. — Видам тебе, дівко, заміж. То не життя...

Третього дня на стаю приблукав Данило Крицяк. Він полисів, став клаповухий, очі — верткі, невловимі, злякані, на лиці тіні давнього хворобливого невдоволення. Вислухавши новини, Крицяк нестямно позирнув на мене.

— Тут небезпечно. Над'їдуть — усі в лабетах.

— Ато над'їде? Тепер це — нічийна земля, забута світом країна.

— Я переніс би чоловічий курінь за горби, — провадив своє Данило. — Жінкам що?! Могли б лишитися й тут, при дорозі.

— Скажіть ватагові. Я на полонині нерозпорядник.

— Старий у цьому нічого не петраєе,— фальцетом спис-кнув Данило. — Йому нема чого боятися, кому він потрібний?

— Не лийте в криницю, — осміхнувся я, — вона повна. Крицяк потемнів з лиця. Я прочитав у його очах: "З

ким базікаєш? Вийшов з-під опіки, я тобі непотрібний? Помиляєшся, парубче. Я

вивів тебе в люди, і ти без мене не проживеш". — "Я тебе ненавиджу, покровителю, — відповів я йому очима. — Я виріс зі своєї недолугості.

Вийшов із залежності. І я не вигадав себе в "героїчній історії*". Я більше не раб. Може, зводжу собі фортецю з помилок, але я вільний. Жери мене своїми закислими очима, я тебе зневажаю".

— Звичайно, моє діло маленьке. Я приїхав ненадовго. Він розстелив перед собою хустину і висипав з тайст-

ри зо два десятки вощаних фігурок. Я став з цікавістю розглядати той дивний доробок. Одна фігурка показувала язика, друга дивилася виряченими від жаху очима, третя всміхалася гидкою старечою посмішкою... Вони немовби відповідали світові тими самими словами, якими він розмовляв з ними, і це мене збентежило, я в одну мить багато чого простив Крицякові. Чим довше я вдивлявся у його обличчя, тим більше відчував тривогу. Щось чуже і камінне торкнулося його лиця.

Він зосереджено розминав пальцями віск.

— Я між ними є? — показав я на вощані фігурки.

— Я тебе ще виліплю. — Крицяк скоса глянув на мене і осміхнувся. — Зачекай. Це не в один день вдається.

Біля нас присів Василь Чигрин. Роздивлявся фігурку за фігуркою, крутив головою.

— Веселе діло.

— Зліпіть Максима Третяка, стариня, — сказав я.

— Третяка? — чогось стрепенувся Данило.

— Цього вам не виміряти, — мовив я. — Вам невтямки, наскільки чесно він жив і вмер.

— Крицяк, — зареготав Василь. — Ви знаєте, що Олена вас поховала?

Данило мовчав, здавалося, він давно забув про дім, звик до становища людини, яку переслідують небезпеки, а йому спом'янули про щось таке, чого він не в силі згадати.

— Чуєте, Крицяк?—знущався Василь. — Вас поховали. Данило зіщулився, зціпив кулаки, ніби хотів гукнути:

"Я стану бадилиною, але переживу вас". Одна з фігурок застигла якраз у такій позі. Я подумав: "Ні, це не він. У нього не вистачить духу зліпити свою подобу".

Він поринув у роботу. Губи і вуса рухалися в такт з пальцями.

— На продаж? — спитав Василь.

Данило коротко зиркнув на нього і серйозно промовив:

— Для себе. Ніхто ж тепер не купить. — Обличчя стало добрим і привітним. — Купи...

— Хоча б одна весела усмішка, — пошкодував Чигрин. Крицяк задумливо повів головою і мовив:

— Тоді всі фігурки будуть схожі.

— Але ж і длубання! Я б не витерпів.

Крицяк звів брови і, сховавши фігурки до тайстри, подався на злам край лісу.

— Образився,— знизав плечима Василь.

— Він сам не тямить, що робить. Це якась Божа спонука, а вона вимагає певної гідності... Жаль узяв?

Чигрин звівся.

— Кожному йолопові співчувати?.. — мовив протяжно. — Не вистачить серця.

— Ти показуєш йолопам язика?

Василь .потупився. Це простодушний і ввічливий хлопець, над ним не варто було глумитися, і я теж опустив очі.

— Ні, — відказав Василь після паузи, — язика не показую нікому. Просто не вистачає серця.

"Вчися на кожному кроці, — сказав я собі, коли він пішов, — бо старість з добром не прийде. І нехай тебе не дратує, що не всі схожі на тебе. Дооре, що є боягузи і сміливці, зловмисники і благочинщ, що є запеклі і помірковані... Що є Канада і каторга".

Крицяк вернувся не далі як через півгодини і тицьнув мені цілу композицію.

— Це ти.

Я ще продовжував думати про праведних і зрадників, хитрунів і нелукавих духом. Про те, чому люди, коли їм хтось не подобається, готові гнати його на каторгу. Про те, що з цієї гущі легко набирати військо і рабів, не згань-блюючи ні себе, ні справедливість (справедливість мені ввижається в образі глибоких, сповнених туги і чекання Данилчиних очей).

— Ви — талановитий чоловік, стариня, — сказав я.

Крицяк поклав мені на долоню зліплену з воску хатину. На порозі стояв крихітний чоловічок з ножем. Мені, правда, не сподобалося, що на лиці фігурки застигла гримаса переляку, що вона німа, хоч вали на неї вину за всі людські злочини.

— Але поясніть, що це означає. Я нічого не розумію. Я, як вам відомо, не маю систематизованої освіти.— В мені народжувалась злість.— Я навіть не був зачислений до гімназії й екзаменувався на правах вільного слухача. Безплатного слухача. Я репрезентував там вашого сина, Крицяк. Він же нероба.

На Крицяковому чолі виступив глибокий рівчак.

— Вибачте, я "прямолінійний", — продовжував я, запалюючись, як бікфордів шнур. — То як він, ваш Троян?

Ще на боці Австрії чи вже переметнувся на російський бік? Я чув, що на російський. Це правда? Крицяк заговорив спокійно, навіть ласкаво.

— Не гарячкуй, Ксеню. — Так він балакав, коли німець провадив нас до Вижниці: "Приблукався отой Айвас — і показує папери... Генцар — мій. Максимець — мій. Яровиця — моя..." — У тебе навіть на лиці написано, що не до ладу живеш. Це, Ксеню, весь твій світ, — показав на вощаний осідок. — Ти — непідробний гуцул. А з ножем того стоїш, що бракує глузду захистити свій дім.

— Якби ж на нього купець знайшовся. — Я підняв композицію проти сонця.

— Без докорів, Ксеню, — прохально мовив Крицяк.— Ти зажадав, я виліпив. Якщо я поганий майстер — віддай і забудь.

— А ця штуковина з часом не розтопиться?

— Можу вкрити полудою.

— Ах, полудою! Не треба, стариня. Постараюся зберегти без полуди, так би мовити, живцем. Ви мені відкрили очі на одну річ: я не маю права ні зректися себе, ні колупатися в собі заради самовдосконалення. Невтішна ситуація!

Крицяк посміхнувся. Не знаю, чого він посміхався, але після цього ми уникали один одного.

Зате Крицякові фігурки любив розглядати Юр Кошута. Він зосереджено мовчав, щоб не заважати Крицякові; робив вигляд, що неймовірно захоплений тим дивом, потому, ідучи до куреня, мов для того, аби швидше одв'яза-тися від якихось настирливих видінь і под умів, бурмотів фразу з Біблії: "Не бажай дому ближнього свого; не бажай жони ближнього свого, ні раба його, ні рабині, ні вола, ні осла його, нічого того, що є в твого ближнього". Мабуть, Юр вів з собою суперечку, бо невдовзі, коли Данило став одверто залицятися до Данилки, прогнав його зі стаї.

— Іду до Розлуча,— сказав Крицяк, розшукавши мене на пасовищі.— кобилу бережи, вона жеребна.

Я подякував. Не сказавши більше ні слова, він зачовгав на шлях.

Я подумав, що коли людина людині не може вибачити жодної помилки, то між такими людьми не було нічого спільного і їм не слід зустрічатися. "Навіть тут, — прошепотів я про себе. — Тут, де воля пом'якшує звичаї і робить з трагедії урок життя... Правда, хто не стояв віч-на-віч з лихом, і тут почуває себе погано; певне, його жахає відлуння того, що перенесли інші".

— Що мені робити з дівками? — журився Юр.— Помисливі, як старі ослиці. Вроїть що-небудь в голову — хоч довбнею вибивай.

— Я звелів би їм підмести полонину, — іронізував Ве-решко.

— Утікав від вовка — впав на ведмедя, — пробурмотів ватаг і, раптом підстрибнувши на місці, закричав: — Ану коси клепати, псявіро!

Я підозрівав, що на самоті він відмолює кожну вихватку. Мабуть, розумів, що його неврівноваженість перетворюється в зброю проти ватаги.

Зітхнувши, Кошута пошаркав бруском по лезу коси, відшпурнув брусок і забубонів:

— Кожна наша гадка іде туди, — показав на небо. — Там кожна людина має своє місце. В день Божого суду помисли будуть прочитані, як книга, кожний зазнає відповідної кари і за вчинки, і за гріховні задуми.

— Якби люди це знали, перестали б думати, — сказав я.

— А на це, сину,, наша влада не посягає. Ми думаємо помимо власної волі, тут ми безпорадні.

— Бог навмисне наділив нас цим даром?

— Він створив нас за своєю подобою і закликав вибирати з-поміж зла добро.

— Отже, чистилище на землі?

— Так. Земля — це запущений сад. Наше тіло — запущений сад. — Кошута пильно подивився на мене, і йому щось не сподобалося у виразі мого обличчя. — Ну, йди косити,— мовив нетерпеливо. — Іди, — махнув зневажливо рукою.

— Кажуть, не видиш принуки — нема й батога.

— Попередиш хлопців, аби не заходили в мочарі. Я пройшов кроків сто, коли він гукнув:

— Та не протеревеньте там днину!

Чигрин розбив сіножать на рівні гони. Я зупинився біля кілка з написом "Супора". Окинув поглядом хвилястий шмат узвору, знову зиркнув на напис і подумав:"Це я!" Мене тут не було, але наперед визначено, що я тут пере-міркую, що буде занотовано в "книзі помислів . Яка ж мояроль у житті?

Пам'ятаю, змалку про мене чогось говорили натяками. Говорили про всілякі приключки, трагічні випадки, про брехунів, підлабузників, те, що приймаки завжди по-

ганим віддячують покровителям. Я боявся стати злодієм і брехуном, підлабузником і невдячною істотою. Коли виріс, мене звинуватили в тому, що я "прямолінійний". Це рівнозначне тому, що я дик, не придався до життєвого укладу. Якщо буде Божий суд і якщо він буде справедливий, з "книги помислів" про мене вичитають: "Зацьковане непорозуміння". До біса!

До біса і ще раз до біса!

Я поклацував молотком по вістрі, й мені пахло сіном. Може, це вища відрада, ніж слава дипломата і міністерське крісло. Високі в пояс трави, шурхіт кіс, піт заливає очі, і в душі бесідуєш сам з собою про затишок і спокій у віхолу, про весільні юрби у селі. Або бачиш на спуску валку возів з сіном. Скриплять, стогнуть, з тріскотом котяться вбрід через потоки, шаркають, тручися об скелі, ободи коліс, сивоусі гуцули повагом ступають обабіч у збитих набакир кресанях і все кидають оком на сусіда, мовляв, еге, та я з одним недолітком утяв з Божої Яровиці більше, ніж Маринич із двома хлопцями.

— Ну, буланий, ну! — чується мені в дзенькоті кіс. — Ну, брате! Що би я без тебе означав, скотино? А в горах без коня не проживеш. Ади: пани повтікали під захист корони, все довкола — і дерево, і трави — все дарове. Але, якби не коні, ми б загинули. Вівцю не утримаєш, козу не прогодуєш, корову не збережеш. Паша — ген на Яровиці, півтора дня ходу з найближчого хутора. Якби не стало коней, хоч сам накидай мотуз на шию і дітям вкорочуй віку. Ну, буланий! Якби хто забрав у гуцулів коней — витлумив би весь край. Гуцул без коня — каліка. Ліпше без ніг, ніж без тягла. Вйо!.. Кінь вартніший за хату. Маєш коня — надбаєш ялиці на курінь, маєш коня — припасеш скотині корм, і жінку в сідлі привезеш з долу, і матимеш усякий дріб. Ну, буланий! Якби забрали коней, нема гуцулові порятунку. Погибель для краю...

— Учора дивився на лужках біля поточин — теж можна косити, — несподівано сказав позад мене Юр Кошута. Він уже подобрішав і полагіднішав. — Буде поліття на сіно. Добре, хлопці. Непогано справляєтесь. Я вже гадав, що ви ладні тільки вбивати. Той Міттельштедт вас добряче перекував!..

Не діждавшись відповіді, старий зашкандибав на стаю, але зашкандибав бадьоро, мов клешнями підбираючи під себе землю. Тою розхитаною старечою стрімкістю він ніби намагався переконати: "Попри всі ваші потуги, ви вже ні дідька не збудуєте, так вас поламали. Поганським способом живете, ще й хочете щось поправити..."

"Де ти, Боже, — зітхнув я. — Покажися — і я повірю в тебе".

Я, Чигрин, Верешко, Олекса Третяк і Тимофій Кошута, далекий Юрів родич, косили трави. Решта дезертирів пильнували з ватагом товар. Ми складали сіно на кілки, узворами і крутежами розбіглися копиці — мов бабусі, ідучи на храм, повсідалися при дорозі відпочити, подихати цілющими запахами полонини.

— Минулої ночі мені приснився діл, — сказав Чигрин, обводячи поглядом гори. — Ото, хлопці, народився між скитами під клаптем неба — і хотів би тут умерти.

Я спробував згадати місцевість у Галичині. Бачив обкладене загравними хмарами небо і Міттельштедта з непокритою головою, з конем на поводі. Переможця Міттельштедта.

Ще пригадався Дністер — широкий і тихий, як літній день. Після цього не міг позбутися дивного відчуття: ніби частиною єства належу рівнині, ніби доведеться туди вернутися.

Пополудні послали Олексу Третяка на стаю за продуктами. Він привів Одарія.

— Що чувати? — запитав я.

— Паскудство. Крицяк тут?

— Поїхав додому.

Одарій допоміг мені влаштувати намет, а коли смеркло, ми розляглися на пахучій вологій травиці, задиміли люльками.

— Що ж сталося? Котрась приведе дитину? Одарій довго не відзивався, а може, за звичкою говорив подумки. Нарешті його прорвало.

— Всі молодиці з животами. Я застрелив би його, якби застав.

Був тихий прекрасний вечір. Мені хотілося помовчати, може, помріяти, бо життя таке лихоманне, що тільки в мрії людина ще зберігає чистоту, міркуючи про щось більше, ніж має. Гори — колиска мрій і певної сталості, але й тут оцього чарівного вечора Крицяк підкинув мені мерзоту.

Коли зійшов місяць, Одарій накинув на плечі кептар.

— їду на хутір, Ксеню, — мовив так, наче ми весь час розмовляли про становище на вигодській стаї. — Треба їм дечого завезти. В полонині з тамтого боку — теж череди.

Він стрибнув на коня і зник з очей, як таємничий татарин у степу. Мені лишилася після нього темна ніч і сонна полонина. Вони були такі неосяжні, так щільно злиті докупи, що не вірилося в сонячні дні й небесну голубінь. Ніч пахла травою, вогкими обважнілими сніпками прив'ялої зелені, і це був запах самоти, тиші, безмежжя гірницьких просторів. Я розчинився у них, стікав дожиданням, здавалося, і шелести — це якесь роздрібнювання мого "я", і я подумав, що "книга", з якої в судний день читатимуть про моє життя, вийде дуже нецікавою і мені через це не буде поблажки. Скільки часу я отак змарнував, не відбираючи добра зі зла! Я міг би, як Крицяків Троян, гайнути в світи, пристосуватися до будь-якої готової, кимось запропонованої "лінії"", та через оцю потребу розчинятися в тиші й просторі залишився вдома й, коли не дають вволю насолодитися цим, бунтую і псую собі стосунки зі світом. Я стлівав ніччю, мені наяву снилася полонина.

А літо поспішало. У нас було багато роботи, ми поступово звикли до того, що Василь Чигрин відокремився з Данилкою в зимарці, а Сергій Верешко ночував з Федорою в крайньому курені. Юр недолюблював Верешка, але кохатися з удовицею не боронив; видно, був задоволений Данилчиним вибором: Чигрина поважали, це серйозний і покладистий леґінь.

У серпні на Яровицю зачастили дощі. Було таке враження, що гори стогнуть од громів. Годину лунає оглушлива канонада, потому кілька діб ллє мов з відра. Пояркувалися схили, похітливо роззявилися обвальні печери в поточинах, без угаву гуділи ліси.

Кошута розбив стада й отари на менші гурти, сам мок біля худоби, і ми не встигали висушити сардаки.

До тріски змило Чигринову зимарку, затопило пивницю з бринзою й овечими шкурами.

— Забивати бочки! — репетував на всю полонину Юр Кошута.

Ми одне врятуємо — вириває з-під рук інше.

— Таких спливів за моєї пам'яті не було, — бідкався ватаг.

Через кілька днів громом спалило гурт овець. Кошута ходив сам не свій.

— Дивіться, дивіться, — схлипував. — Голівонько моя сива! Як же буду лицем світити перед громадою? Скарайте мене, люди!

— Розплатимося, — пробували його розважити хлопці.

— А хто мій сором відкупить? Боже, невже на це твоя воля? Я засвічую світло і творю тьму, створюю світ і сію злигодні; я — Господь... Невже на це твоя воля?

Нам теж щеміло в грудях. З нудьги я вибрався на гору. Навколо кипіла холодна каламуть. Ще година — і я опинився на маківці, невеличкому, залитому сонцем острівку. Внизу клубочи л ися запінені хмари. Шумувало синьо-біле море, лиш на півдні ледь темнів ламаний кряж Томнатику й на заході, вже під снігом, біліла опукла лисина Паленици.

— Та це ж зима! — мовив я вголос.

Сонце сліпило зір стуленим сяйвом. У гущавині хмар нуртували громи. Гуркотіло безперервно, тому я не вчув, як під ногами потріскує ламка від морозу трава. Я потрапив до іншого світу: тут усе живе вмирало, напоєне сонцем, не міняючись у кольорі, не падаючи на землю. Зіпершись на вкопаний нами навесні хрест, я подумав, що й сам безпричинно готовий прийняти смерть. Заков'язну-ти на хресті — і не варто питати за що. Несамохіть озирнувся навкруги, тихо повторив:

— А в світі нема за що вмирати. Все перемішалося, втратило цінність.

Видно, мене змагали Юрові біблійні побрехеньки.

Дедалі зимніло. Хмари поволі розступалися і осідали на побиті буревіями праліси. Показалася вершина Стіжка. Я втупився в неї поглядом, щось міркуючи, і не вловив моменту, коли над горою з'явилася кругла біла хмара. Я шкодував, бо це завжди неповторне явище. Вдень вітер долинами річок жене в гори маси вологого повітря, воно на очах злипається в ледь помітні пасма: щойно види і вся темний конус гори, а тепер довкола нього спіраллю намотувалась хмара; стискувалась, гусла і... починала

нишпорити. Схоже — танцює лебідка. Ось обмацала схили, зімліло поповзла вгору, випустила довгу перисту ніжку, напружилася — і стала втягуватися в хащі. Вже її нема. Лиш зависла серпанкова хустина на верхівках ялиць. А завтра засвіт, наоравшись від землі тепла і сили, підніметься над лісами й шпурлятиме громи, погрожуватиме змііними жалами вогню. Задрижать надламані сироти — громові дерева, які завжди приймають на себе удари наелектризованого неба, загалалайкають у неосудній веселості мокрі провалля, і десь на вершинах Карпат позбавлена зв'язку зі світом людина буде з останніх сил боротися зі стихією, оберігаючи свій прихисток, може, і втратить його, але ніколи з відчаю не покине цей край.

Я подумав про хлопців. Поскульбачувалися і якось змаліли у безвісті під хмарами; старий Кошута, який не плакав за сином, мало не ридає, бо треба тримати одвіт перед громадою... Що ж, нам треба негайно сходити з полонини, а там уже десь близько простори, де всі беззахисні й безпорадні, як риба в ятері. Там десь близько беззахисний, доведений до абсурдності, нерозчищений світ, і столиці, й околиці...

Вранці пробилося сонце. Отари розсипалися по пасовиську. Кошута звелів спорядити до села підводу й оголосив:

— Нині Спаса, хлопці.

Заради свята відкоркували пляшки з сливовицею. Випивши чарку, я пішов до отари, а коли вернувся, не було з ким балакати. Дезертири лежали покотом долі й хропіли на всі заставки. Я взяв зі стола пляшку, шматок бринзи, цибулину і вийшов з куреня. Мабуть, внутрішній стан гуцула наполовину залежить від погоди. Світило сонце. Я зняв кресаню, ривком голови відкинув з чола прядиво чуприни, розстебнув на грудях сорочку і підняв кварту до сонця.

— За твоє здоров'я, — сказав я. — Погрій ще, брате. Чогось не кортить у діл.

Горілка була холодна й майже без запаху. Вихиливши ще кварту, я закусив бринзою, закинув на плече карабін і подався на верхогір'я. Довкола стелилася така тиша, що знову душа немов відокремлювалася від тіла і починала існувати самостійно, пронизуючи все навколишнє. Знову мою свідомість занепокоїли тіні смерті, то несподівано обіймала полегкість чи знемога, то мелькали, наливаючи щастям, картини дитинства. Все немовби промовляло: "Ти живий! Ти живий! Ти живий, аж болю просиш..." А десь у глибині душі щось стиха повторювало: 'Живи, бо інших вже нема й не буде".

Через зчорнілу від морозу галявину рушив на протилежний бік Яровиці. Вдалині, за прозорою обслоною імли, виднілися курені. Я звернув плаєм на круть. Сів на скелі і дивився на бурхливий мутний потік. Нанизуючи мить на мить, спливав час. Я намагався уявити його собі в образі сивоголового химерного дідугана, що застиг на колінах, молячись. А на рівнині, на полігоні між залізнодзьо-бими орлами/ люди уявляють час інакше. Та й ми, і рівняни однаково заслуговуємо співчуття. "Чого ти гадюч-ний? — спитав якось Кошута. — Ми не самоїди, Ксеню. І не так уже ми провинилися, що гинемо. Ти знаєш, що навзаєм ми не мали добра з сусідами".

Всі ми заслуговуємо співчуття. І, виходить, маємо рацію. І Третяк, зітятий на

чужині, і Верешко, який популяризував між румунами гуцульські лайки, і Смоляк, який зачав галицькій дівчині дитину, і Горинь, для кого всі — бомкарі, і Кошута, який шукає в минулому порівнянь до сьогоднішніх жахів, і Крицяк, який вчора лякав, а нині втішає... Лиш мене підкинули до вічної все-прощенної громади як втілення нудьги і роздратування. Коли ж я кому-небудь пробую розповісти, що в мене не було світлої години, мене або стороняться, або дивляться так, ніби хочуть сказати: "Так тобі й треба!" Я на співчуття не заслуговую. Моє, видно, деінде.

А скопом всі ми заслуговуємо...

Та я, либонь, дуже п яний.

Мене кличуть "Ксеню", але тільки Одарій і Василь Чиг-рин та ще Крицякова Олена вимовляють моє ім'я, не стискаючи язика між зубами.

Я дуже п'яний.

Мої очі стежили за молодою гуцулкою в поточині. Гуцулка сполохано й зацікавлено зиркала на мене, та я конав від жалю і мій мозок нічого не сприймав.

її мовби виткала моя мрія. Зодягнена у квітчасту турецьку хустину й мальовничий півкожушок поверх вишитої сорочки, в барвисту, биту золотом горбатку і високі червоні румунки.

Вона була в міру висока й пружна, твердотіла, з крутими стегнами і гарними неспокійними ногами. В неї були такі ж розкішні, як у Крицякової Олени, коси, тоненька, біла, як крейда, шия... І взагалі вона настільки була схожою на Олену, що я розгубився і не розумів, чого досі не обізвалася чи не покликала мене.

Минаючи скелю, де я сидів, дівчина низьким від бентеги голосом мовила: "Добридень!" Я зрозумів: ні, не сон. Відчув, що це моя виснена ява, яку мушу затримати, бо вона ніколи не повториться. Тоді зупинить моє життя, стане непереборним порогом, і це, мабуть, буде гірше, ніж війна і смерть.

"Людину в житті повинна спиняти тільки смерть, — п'яно подумав я, дивлячись, як дівчина віддаляється. — Якщо ж людину перепинять штучні бар'єри, то це люта кривда".

— Дівчино! — гукнув я.

Вона швидко збігла до бистриці і пірнула в ліс. Я метнувся услід, наздогнав. Вона обернулася, й очі її спалахнули гнівом.

— Чого тобі? — сказала тихо тремтячими губами.

Я простягнув руку, та вона відстрибнула й вихопила з-за пояса ніж. Яусміхнувся.

— Не займай, — глухо попередила дівчина.

Я завороженим поглядом дивився у її великі карі очі. Вони горіли ненавистю. Я потер рукою чоло і зашкандибав до скелі. На бистриці бігали сонячні зайчики. Я промив очі, розглянувся і знизав плечима. Треба було вертатися на стаю.

Чигрин сказав, що приїхав Горинь. Уже спить. У курені посутеніло. Юр Кошута. обклавшись лойовими свічками, переглядав "Der Tag"3.

— Де був г — сердито запитав, не підводячи очей. Я не відповів.

— Генерали добиваються від кайзера реформи в армії. — Старий притиснув

кулаком газету. — Війна, видно, затягнеться. Німці називають русинські землі мостом до Індії.

— Калиновим?

— Депутат Цегельський, — продовжував Кошута, пропустивши мою репліку мимо вух, — стверджує, що русини не проживуть без німців. Каже — не маємо ладу в голові. Доки таке має бути?..

— Ми собі завжди більше шкодимо, ніж зайди і наїзники.

— Знищення! — засопів Юр. — "Михальда"4 писала: і буде різати брат брата, і сестра піділлє сестрі трутизни, і так мало стане людей на землі, що будуть здибатися раз на сто літ. — Він поправив окуляри, дістав зі сволока Біблію й пробурмотів: — Якби де "Михальду" дістати!..

Я грюкнув об підлогу карабіном. Кошута озирнувся і, ледве стримавши нервовий дріж, устромив очі в книгу.

— Завтра підеш до отари.

— Піду...

Одарій розбудив мене вдосвіта, ми разом вибралися на верхи. Гріло сонце, отара вкрила царину й майже не рухалась. Ми лежали в траві. Вона теж була немов десь поруч. Я нашіптував їй: "Ти мене зупинила, і далі без тебе я не маю дороги. Ти тепер до когось усміхаєшся, зиркаєш веселим поглядом на гребінь Томнатику... Які в тебе веселі очі! Ти мило всміхаєшся... І не думаєш, що звела мене в безвість між лупаки, я вже світу не бачу. А може, думаєш? Тоді ти жорстока. Ти повинна б знати, що я вимучений. Я перший пішов назустріч, тобі лишалося тільки відповісти... Чи ти затужиш, коли твоє серце подасть звістку, що я тебе кохаю? І пошкодуєш, що втекла? У тобі — моє сонце. Я його так довго визирав, що ти ним наповнилася. Коли ти примусиш мене чекати, то згориш. Як тебе зовуть? Будь моїм другом. Я тебе захищу, переберу на себе всі клопоти, що їх традиція приписує жінці. Ти будеш зі мною як за плечима гори, бо я не дам тебе скривдити, я піду на все заради тебе, бо не раз важив життям, не знаючи заради чого. Я не смію захопити тебе силоміць, ти знаєш... Ще рік тому я забрав би тебе, але я пізнав, що таке принука. Будь моєю з доброї волі. Усміхнися. Ми, гуцули, мовчуни, бо видимо тільки гори і доли, щастя і смерть. Ми не любимо солодких слів... То я тебе просто візьму за руку, а ти лиш усміхнися..."

— Газети пишуть... — почав Одарій.

— На лиха ти їх привіз!

Одарій ліг упівоберта й осміхнувся.

— Я вчора стрів надзвичайно гарну дівчину,— сказав я.

— Я люоив колись одну... — співчутливо, наче знаючи про мою пригоду, мовив Одарій. — Вона вмерла. Була заручена з моїм старшим братом, але він упадав за іншими, і я його ненавидів. Коли вмерла, ми обидва плакали.

— Усе в ній радісне... Настроєне... Все ніби придзво-нює дивовижній вроді...

— Я це знаю.

— Підступив — вона за ножа. Всі стаї перетрясу, а розшукаю. Перед тим мене щось

гнітило і роздвоювало. Видно, передчуття.

Томнатик заволокли хмари. Коса шиба дощу наближалася до Яровиці. З узвору шмальнув вітрисько, обдув холодом.

— Наші збираються зимувати в полонині, — сказав Одарій, дивлячись на перегони темних, мокрих стягів між схилами.

— Юр вагається.

— Ти підеш у діл?

— Не знаю.

— Приставай до нас. Може, її знайдеш… Ополудні мене змінив Сергій Верешко. Я відпровадив

Одарія до вигодської стаї. Повертався пізно ввечері. Полив дощ. Кобила ступала сторожко, минаючи зсувища. Я цілковито поклався на її інстинкт. Минуло години зо дві, і я занепокоївся: давно вже мав бути перевал. У темені не зблиснув жоден вогник. Кобила зупинилась і розгублено затупала копитами. Я повернув лице до вітру і вчув плюскіт потоку.

— Чого тремтиш? — поплескав я кобилу по морді.— Не переживай, дочекаємося ранку. Куди нам поспішати?

Укрившись сардаком, я добув з порохівниці губку і кресало, запалив люльку.

"Може, вистрілити? Може, хто одзоветься?.."

Справді: після пострілу в чорній безвісті забрехали собаки і ніби вдарило градом по ґонтах. Шум тривав хви-лину-півтори и разом з гавканням закотився за якийсь заслін. Мить тиші, відтак тупіт копит.

"Комусь наполохав отару".

Пустив кобилу назад по сліду. Нараз причувся плач.

— Хто тут?

— Ой, допоможіть… — розпачливий жіночий голос. Я смикнув уздечки й рушив поперед кобили, обережно спускаючись в узвір.

— Де ви?

— На загорожу хлинула вода, — озвалася жінка десь поруч. — Втекли вівці. Я ледве наздогнала, втихомирила, а тут хтось вистрілив…

— Заспокойтесь! Собаки завернуть отару.

— На стаї курінь згребло. Цього літа нещастя за нещастям.

— Де ми?

— Хіба я знаю!

— Вибачте, я збився з дороги. Це я вистрілив…— Я зняв з себе сардак. — Вкрийтеся… Вночі отара далеко не відбіжить.

З узвору з кожним поривом вітру вдаряла колюча сирість. Долинув клекіт буркача. Я розсідлав коней і взяв жінку за холодну, мокру руку.

— Вмощуйтеся на сідлі, а сардаком поділимось. Ви часом не з Вигоди?

— Ні… Таке й не присниться, — прошепотіла жінка. Вона ледве стримувала дрож між зубами.

Широкий, на збірці, гуцульський сардак захистив нас од вітру і дощу. Жінка викручувала воду з кіс. Я запалив люльку.

— Перед Спасом грім влучив у гурт овець… Звалилась у прірву підвода з бринзою… Сьогодні нові збитки.

— Ви звідки?

— З Красного Долу. Мій батько — ватаг.

За північ дощ угамувався. Мені стерпла рука — я підтримував нею полу сардака на плечі незнайомки. Я випростав руку. Жінка ворухнулась.

— Ви чули гавкання?

— Ні. Я задрімала.

— Як вас звати?

— Дружана.

Я не міг не посміхнутися. Коли зла пригода звела мене з тою дівчиною, яку стрів на Спаса, то це щаслива пригода, і таке може трапитися тільки на просякнутому чеканням відлюдді — на Гуцульщині.

— Здається, я зустрічав вас…

— Ні.

— Так, я зустрів вас на Спаса і, здається, налякав. Ну от і позавчора налякав, і сьогодні..:

Вона не відповіла. Я подумав, що таке давно вже не трапляється.

Перед досвітком мокрий сардак прихопив морозець. Ми тулилися одне до одного, щоб зігрітись. Тулилися й коні, мерзлякувато пофиркуючи, переступаючи з ноги на ногу.

Стало сіріти.

— Але ж це ти! — сказав пошепки, легко пригортаючи її до себе. — Я передчував, що знайду тебе.

Вона вивільнилася з моїх несміливих обіймів. Звівшись, я розглянувся на всі боки. Нас підковою огинав яр, на дні якого нуртувала каламутна річка. Дружинині вівці мирно поскубували траву на схилі, зокола походжали собаки. Це, звичайно, мені не могло приснитися. Але таке вже мусило колись бути й мусило повторитися.

— То це ви чи не ви? — спитав я, готовий поцілувати небо і землю.

Дружана збігла до річки, вмилася й вернулась свіжа, наче не було безсонної ночі. В неї були каштанові, як у справжньої гуцулки, коси (цього я не завважив першого разу, та міг би и здогадатися).

— Дружано!

— Онде наша стая. — Вона мрійливо дивилась у серпанкову далину. — Взимі приходьте до Красного Долу на вечорниці.

Вона взяла коня за поводи. Він шкутильгав. Мене пронизав біль — ушпилив теплою колючою голкою, як осколок, що втратив швидкість.

Коли Дружана сховалась за пруг гориці, я таки рушив туди ж. Зупинився на перевалі. До Дружани підскакав вершник, спішився, передав їй свого коня. Вже сидячи

в сідлі, вона показала рукою на мене, щось пояснюючи. Мені здалося, вона каже: "Дивіться: він розминувся з долею. Тепер приноситиме нещастя..."

— На тім тижні сходимо, — оголосив Кошута, смакуючи вдоволену усмішку.

Щодня йшли дощі. До куренів затікало, на долівці стояли калюжі, не було де прихилити голову. На плечах зітліли сардаки, але я ладен був терпіти, бо не міг вибрати кілька годин, щоб поїхати до краснодільців.

А хлопці з ватагом сяяли од гордощів. За літо засолили тридцять бочівок бринзи, заднили близько до цього гуслянки, на осідок припадало по три вози сіна. Як клубки, відпаслися вівці, навколо корів брикав молодняк. Кошута потирав долоні, а ми двигали бочки, шпурляли на підводи мішки з шерстю, пресували рублями пашу.

Полонина вкрала, полонина й винагородила. Юр розмовляв з гідністю, лагідно, й ніхто не сумнівався в його кмітливості й досвідові.

— Поїдеш, Ксеню, в село за підмогою, — звернувся він до мене. — Чи самі спровадимо валку?

— Справимося, — відказав я поквапом, думаючи про своє.

А це — морока. На важких ділянках дороги треба пускати по дві-три підводи, накидати на колеса гальма, бичувати коней, підпрягати на скрутах, здригаючись, коли погляд падає в провалля.

— То скоріше, хлопці. Виїдемо раненько, щоб завидна добратися до Ял і в ця, далі легше.

— Діду, трембіта! — зупинив ватага Верешко. Кошута прислухався, щось читаючи в розрізнених, приглушених відстанями звуках.

— Василю, трембіту сюди! — смикнув Чигрина за рукав.

Перехрестившись, відтворив сигнали з-за перевалу, невдовзі такий же набір гудків долинув з-за Стіжка і Гребе-нища.

— Пером тобі земля, чоловіче добрий, незнаний! — стиха мовив ватаг.— Хтось заповів довгу пам'ять — з сергіїв-ських чи краснодільських... З тої парафії... Царство йому небесне.

Ми зняли кресані. В челюстях холодного неба трембіти зітхали дедалі слабіше й хрипкіше, потім звуки настільки притихли, що, здавалося, повстають у мозку.

Нараз я подумав про Дружану. Вона могла застудитися тої лихої ночі, могла занедужати... Людина — не камінь.

— Стариня! — підступив до Кошути. — Мені треба на краснодільську стаю.

— Так? — здивувався ватаг. Замислився, тоді мовив: — Ну їдь, коли треба, чого вмурувався в землю.

Я стрибнув у сідло. Кобила скосила оком і рушила чвалом. На перевалі я до сліз напружив зір, вдивляючись у запалену маревом далину. "Вмерла!" — волало в голові.

Кілька краснодільських пастухів вийшли з куренів, поспиралися на жердки воріння. Викручуючи коняці голову, я потягнув вуздечки, кобила чотирма копитами ковзнула по землі.

— Ти чого рвеш полонину? — запитав один з пастухів, але я розчув лише власне

запитання: "Що з нею?"

Пастухи перезирнулися й далі дивилися на мене в німому здивуванні.

— Ти звідкіля такий?

— Хто вмер?

Вони знизали плечима.

— Сергіївський ватаг, — нарешті відповів сивоусий, акуратно зодягнений дідусь.

Я дихнув повними грудьми і закинув уздечку кобилі на шию.

— А ти кого мав у надумі?

— Яз Розлуча,— сказав я, потиснувши всім руку. — Наш ватаг має між сергіївськими родичів.

— Кошута? — Дідусь з цікавістю зиркнув на мене. — Просимо до куреня, — запропонував голосно, з діловитою розважливістю. — Юра добре знаю. Разом воювали в Італії. — Жестом поманив за собою пастухів.

Дружана поралась біля плити. На мить мене обпекло вогнем. Вона теж спалахнула, хоч на уста випливла усмішка.

— Ми завтра забираємося звідси, — заговорив дідусь. — Сідай, прошу. — Він розмовляв бадьорим, трохи деренчливим голосом. — А ви?

— Теж злагодилися.

— То, кажу, Юра знаю добре. Тримається?

— Женити можна.

Дідусь засміявся, ховаючи під повіками хитру іскринку. Ставши біля вікна, похитав головою.

— Кому яка дорога… Петро Джуряк надумав піти від нас. Ми — однолітки. Разом почали ватагувати, на Яро-виці породичалися: Дружанина мати — сестра Петрові. Живий про живе думкує, а смерть за плечима. — Погляд метнувся по кореню і застиг на розп'ятті. — З розлуць-ких знаю ще Максима Третяка. Мій братаник сплавляв з ним дараби, запрошував у гості. Буйна голова — Максим.

— Вже нема Максима.

— А тебе як величають? — коротко зітхнувши, запитав дідусь.

— Супора.

— Тата гайдуки підбили?

— Так.

— А дідо втік від пана, пустивши червоного півня на маєток?

— Тільки на скирти.

— Однаково… Ви — молоді гуцули. Вкоренилися в горах? Ще вкорінитеся, як жито. Ади, яка непробитна глина, а воно вчепиться двометровими ниточками — і росте, колоситься.

— В нашій родині всі повипадали з гнізда. Батькові браття вмерли, друге покоління лягло в Галичині.

— Ти воював?

— Утік з фронту.

— Гуцули! — ствердно хитнувши головою, кумгикнув дід. В очах мелькнула іскра приязні, а я відчув себе злодієм. — Сороко, давай печеню, — звернувся до Дру-жани. — Сьогодні у нас свято: вийшов сезон. Все — як у добрих людей. Тут чи горе, чи втіха — годиться чарка. Сідай, гостем будеш.

За столом завів балачку про політику. Один з пастухів підморгнув мені, мовляв, зараз наслухаєшся.

— Усі біди через те, — сказав дід, — що покривдили англійську королеву.

В цю мить він став настільки схожим на Кошуту, що я затулив рота, аби не всміхнутися. Він не читав з Біблії і не називав пророків, та говорив не менш урочистим і переконливим тоном.

— Королеву скривдили,— рухом апостола пригладив борідку і окинув усіх очікуючим поглядом. — Вона і мстить.

З його слів виходило, що англійській королеві близько ста літ. В інших краях владарюють мужі, лише в Англії несправедливість: королеві не дозволяють назвати чоловіка господарем держави.

— Надщерблене життя, бачиться. Подейкують, що війна розгорілася через шпигунів. — Ватаг підняв руку, мов кличучи до уваги. — Der Spitzel…1 Але хто їм гроші дає? Англійська королева. Вона щотридцять років складає розпорядок, де витруїти цісарську родину, кого з ким посварити. Вам моє слово, що цар має силу проти кайзера і цісаря. Але, коли цар братиме верх, у Росії почнуться бунти, як у війну з японами. А якби брали гору цісар чи кайзер, то ті шпигуни підохотять їх народи до революції. Це така мста бабська: хоч ви й мужі, а не дам схопити Бога за бороду! Перехитрую всіх, не посміється з мене.

— Ото бестія! — з удаваним захватом поцмокували пастухи. — Може, вона — усім козак?

— І в кожному краї має шпигунів?

— Атож, — цілком серйозно мовив ватаг. — Ся баба має підступ до всіх корон. Задер якийсь владика носа — вона йому через шпітцеля донос: так і так, проти тебе змовилися твої міністри. Владика міністрів — на шибеницю, генералів — у монастир, маршалів — до катуші, офіцерів — на власний хліб. І всім по сім, а йому вісім: доки підбере нову команду, королева гріється на сонечку і страху не має.

— Мати таку жінку!

— їй-бо, ліпше постити. Я побоявся б…

— А до іншого владики,— ворушачи ніздрями, осміхнувся ватаг, — підішле гарну любаску. Тут уже не втям куєш, хто на троні…

— Де кермо.

— Хто кого й за що тримає…

— Хто за що лапає…

Ватага реготала. Хлопці підсипали солоних жартів, поки під вікнами не задудоніли Дружа нині кроки. Тоді ватаг нагукав:

— Ша, пусті діти! Упали в гаразд, як муха в сметану. Ось нам винця принесли. —

Він наповнив поставець чистою мов сльоза сливовицею. — То, друже, — мовив до мене, — аби знав: сулія в землі закопана з того літа, як жінка привела Дружану. Донька моя — полонинська. Сам же прийняв дитя, накупив вина, але замість хрестин Бог заповів похорони. Жінку поховав, а вино з поминок поклав на схова та й узяв за звичай щоліта робити запас. Аби ми здоровенькі були! Куштуйте вісімнадцятилітнього. Не матимеш за що спом'янути Миколу Стадника — згадай за вино.

Поставець пішов колом. Пастухи блаженно мружилися і зблискували синюватими білками, вмить хмеліючи. Я поглянув на Дружану. Вона всміхнулася. Мені здалося, що Стадник перехопив наші погляди, стривожився. Хоч я і перестав дивитися на доньку, він наливав собі все менше й менше.

Сергіївського ватага мали ховати вранці наступного дня. Стадник на хвильку вийшов побалакати з посланцем від сергіївської стаї. Вернувшись, замислено пахкав люлькою, набираючись настрою.

— Життя, — мовив нарешті, — загадка. Ніколи не знаєш, що й де тебе здибає. Петрові Джуряку Бог не дав сприту. Чоловік з року до року відкладав надію на удачу... Отак сам себе обмуруєш сподіванками, сам себе унево-лиш, та й не дихнеш вільно до краю віку. Життя, брате-квіте! Розбоєм будують, будуючи — руйнують, а людина в тому неладі — як торкливий кролик.

Старий недбало озирнувся довкруж і зовсім спохмурнів. Один раз Дружана запитливо глипнула на мене, мов питаючи, що трапилося. Ватаг це знову завважив і розгублено потупився.

Я подякував за гостинність, з усіма почоломкався. Стадник покликав з сіней Дружану.

— Проведи гостя, — сказав він, не підводячи голови.— За звичаєм...

Відчужено сидів на тапчанчику і, здавалося, чекав, що відповість донька, але натомість тихо шморгнули на долівці Дружанині постоли і скрипнули двері. До сідла на її коні був приторочений клунок. Ми мовчали. Вона їхала по ліву руку від мене, клунок був приторочений з лівого боку. Я дивився, як за багряні покоси насіпаних вітрами хмар ховається сонце. Дружана сиділа на коні насторожено, мов наслухаючи. Здавалося, мовлю слово — і рвоне з бескида. коні ступали в ногу, високо, мов на цирковій арені, піднявши голови.

На заході клинистими масами влягалися хмари. Туди ж стрімко линуло сіре забуте пасмо, поступово жевріло, шматок, опікшись, відхлинув і розсіявся, а решта, спалахнувши, опустилася донизу й стемніла на тлі пралісів.

Дружана смикнула уздечки. Я внутрішньо стрепенувся і стиснув кобилу острогами. Поїхали розмашистою ступою, піднялися на узвишшя. Солодко пахло надтлілим снігом, млосно підповзав між течери короткий осінній вечір, наспівував безконечної коломийки буркач під горою. Усе навколо збивалося на поривистий темп, озивалося стримуваними стогонами.

— Пора вертатися, — зупинила коня Дружана.

Я оглянувся на краснодільські курені, що рожевими квадратиками підпирали синь

кряжа. З видолинків до куренів підпливав туман. Ось вони сколихнулися, як безвладні бруски на скреслій річці, і зникли.

— То приїдете на вечорниці? — Дружана подала на прощання руку, всміхнулася, та очі стали враз глибокими, наповнилися тугою.

Я не видускав її руки.

— До побачення, — невпевнено повторила вона, ворухнувши бровами, наче вирішивши про себе: "Що ж, видно, інакше не можна".

— Будь мені за жінку, — сказав я одним духом несподівано для себе.

Вона примружилася і подалася назад.

— Я тебе не відпущу,— сказав я ніби крізь сон, не чуючи власного голосу.

— А батько? — пошепки спитала Дружана і журно похилила голову.

— Я знаю, як це робиться, — я зістрибнув з конячини й допоміг Дружані. — Ходи...

Вона оперлася мені на плече, легко сковзнула додолу.

— Назбираємо квітів, — став я навколішки в траві, — сплетемо два вінки...

Вона вклякнула поруч, прогнувшись станом, поправила зачіску і зірвала квітку легким бентежним рухом, який сказав мені: Віднині ти не сирота".

"Я тебе люблю, — сказав я подумки. — Я тебе люблю і люблю всіх людей, весь світ".

Хвилин через десять вінки були готові. Я пов'язав ними шию Дружаниного коня. Дружана стояла мовби в забутті, машинально вискубувала голубі пелюстки з квітки. З корінчика впало жовте кружальце зав'язі. Допитливо позирнувши на мене, Дружана всміхнулася і відторочила клунок від сідла.

— Додому! — гукнув я коневі. — Додому! — гукнув щосили.

Дружана взяла мене під руку. За горою стихав тупіт копит. Коли він розтанув зовсім, ми попростували до роз-луцькоїстаї. У моїй голові безладно зароїлися гадки, "завтра мусимо з'їжджати, але попрошу Юра справити весілля в полонині. Справимо весілля... Вінкоплетіння відбулося..."

Я зрідка торкався Дружаниної руки. Вона йшла мовчки, про щось думаючи, і я не хотів їй перешкоджати. Вона була ще дуже чужою. Я почував себе невпевнено й боявся, що зроблю щось не так.

Над горою завис місяць, а в курені Кошути було темно, і я не знав, як туди ступити з чужою людиною. Пустив кобилу в загорожу, лиш звільнивши підпруги, ніби мені могли б звеліти: "Одвези цю дівчину назад".

Постукав у шибу. Тихо. Тоді взяв чужу дівчину за стан, другою підняв її голову й спитав:

— То нічого, що завтра познайомлю тебе з нашими?

— Як знаєш, Ксеню...

Я аж зуби зціпив: так вимовити моє ім'я могла б лише мама, якої я не пам'ятав. Я поцілував Дружану в уста. Вони були м'які й покірні, мої губи поринули між них разом з віддихом, з душею.

— Коли ти над'їхав, — сказала Дружана, — я не тямила, що з собою діяти. Розповіла про тебе батькові й кажу: "Він, тату, мій суджений, приїхав за мною". Ти з ним балакав

надворі, а я все собі злагодила...

В уяві ожило, з якою недовірливою цікавістю розглядав мене Стадник. Він мовби не повірив Дружаниним словам, та чуття йому підказало, що не приніс я йому радості. Між його напіврозтуленими устами біліли стиснуті зуби, ніби до часу тримали заперечення чи й прокляття, а під стуленими повіками ховалася глуха нетеча образи й ненависті. Потому він ще раз пильно поглянув на мене і в кутиках губ залягли гіркі зморшки, а очі заплющилися. Так, із заплющеними очима, він сумовито всміхнувся, очі відкрила десь таки знайдена на дні серця ласка, обличчя випогодилося, як осінній день з проблисками сонця чи рівнина, що виринає з білого сніго лад ного завою, обснована смугами туману. Він неквапом набив люльку і на запитання "хто вмер", сливе всміхаючись, відказав: "А ти кого мав у надумі?"

Дружана розмахувала клунком з одягом, а я думав про її батька і відчував, що він мені ближчий, ніж вона. Голос її був чужий. Вона говорила весело й швидко— миле жебоніння, та дуже незвичне, і я спитав:

— Ти мене любиш?

— Ксеню!..

Вона сміялася, коли я цілував її коси, очі, уста.

— Не будемо спати, — сказав я.

— Нітрішечки не хочеться спати, — відповіла вона.

— Виберемося на віз із сіном, сядемо, а ніч йтиме і йтиме мимо.

— Ходи...

—Знаєш, — сказав я на возі, — від батькового вина поболює голова. Та байдуже. Ти чуєш, як мимо іде ніч?

— А вона нас чує?

— Мабуть. Вона прислухається до всього живого. Усе, Дружано, серед ночі. Земля серед ночі, місяць, зорі...

— А сонце?

— І сонце.

— І ти"мене захистив серед ночі, тоді... в зливу.

— Якби не було ночі, я не заблудився б і не стрів тебе.

— І все вночі росте, правда? Діти ростуть уві сні. їм сниться, що вони літають.

— А вдень усе розквітає. Я побачив тебе вдень. Це було на Спаса. Ти гримнула на мене: "Не займай!"

— Мені було страшно. Я забігла до лісу — і злякалася ще більше. Може, я почала думати про тебе через той страх.

— Ти сподівалася, що я тебе знайду?

— Не була впевнена. Але я тебе довго чекала б.

—Я стеріг товар,—розповідав Сергій Верешко.—Привиділося, що на возі хтось сидить. Що за диявольська морока! Стежечкою між воринням підкрадаюся до воза — тихо. Коли заблагословилося на день, іду ще раз, бо щось муляє...

— Підозрівав, що Юр з Федорою занічкували? — захихикав ватаг.

— Я ближче — таки хтось спить на сіні. Видряпався і взявся за голову: яка дівчина!.. А цей розпростерся під кожушком, — показав на мене Верешко, — вкрив креса-нею дівочі ноженята в полірованих, капсулами побитих постолятах, та не дівчини тримається, а карабіна... Дезертир нещасний! Я тоді — в курінь, а решту ви бачили.

— Але ж утекла! — весело кинув ватаг.

— Потому, — зауважив Сергій. — Вона встала, Оксен ворухнув плечем, притиснув карабіняку до грудей і розплився в осміху. Дівчина собі розсміялася. Вдихнула повітря на повні груди, довкруж роздивилася — і скидом гори до поточний.

— Втекла!

— Ми тебе й розтермосили. Шкода-бо! А Чигрин надбігає, каже: "Відьма!" Ясна річ, коли втікає. Чередівниця.

Треба подивитися за пазуху, чи носить хрестика. Оксен розсердився, гадаємо — зачарувала парубка, не можна пускати в ліс, бо залоскочуть русалки. І бачите — лютує досі. Подякуй, що принесли в курінь та оговтали. Та й відьму привели. Але, виходить, вона не відьма, має хрестика, я сам бачив...

Вони масно всміхалися, в очах скакали бісики.

— Ну, хлопці, — перервав регіт Кошута, — а тепер... Розгорнувши черес, поклав на столик пачку асигнацій.

Посипалися срібняки з гаманців і порохівниць дезертирів.

— Хто поїде до Яловичори? — запитав ватаг.— А ні, не скопом. Чигрин поїде, купиш, Васильку, сливовиці, ковбаски, молодому — нову ношу під зріст. Ти, Ксеню, і ти, наречена, робіть собі, що серцю миле, а ви, хлопці, лагодити курені; хто знає, може, и серед зими комусь придадуться.

Я сидів на камені і думав, що найщасливіший у всьому світі. Все мені зичило доброї долі: і потік, що веселим лоскотом наповнював рівчак, і темний праліс, розбуджений хоралами щебетух, і вітер, що нараз зав'ється між скелями, ніби чекає, коли мені надоскучиться і я піду, щоб вільно йому припасти до Коломиї з цілющою водою, і сонце.

Сонце було виразне і яскраве. Купини дерев раз коло разу сікли світлові запони, а по запонах вгору здіймалися звинені, переплетені стяги імли і зблискувала ніжними тонами веселка. Там, де веселка торкалася води, сиділа Дружана. Вона мене не виділа, а я чогось не наважувався туди ступити, мені здавалося, що я можу увійти в той рай тоді, коли мене покличуть. А вона мене не бачила і не кликала, хоч ніби відчувала мою присутність, бо неквапом, безпечно заплітала коси, тоді взялася перенизувати намисто. Нема такої сили, щоб нас розлучила, думав я собі. Нема!

Потому Дружана вийшла на скид, і ми, щокроку цілуючись, рушили до ватагового куреня. Кошута нас виглядав. Я завважив, як він, протерши скельця окулярів, злодійкувато шмигнув за ріжок і, зібравшися з духом, вийшов назустріч величавий, як єпископ.

— Щасти вам Господи! — сказав урочисто.

—Дай Боже щастя! — відповіли ми з Дружаною, і Дружана поцілувала старому руку.

Ватаг аж спітнів од задоволення. Чмокнув Дружану в щоку і запросив нас до куреня. Очі його потепліли й затуманилися. Він поставив на стіл пляшку вина, вийняв з потаємного схову в чересі персні.

— Живіть, діти, в злагоді. Любіться. — Торкнувся перснів устами, настромив Дружа ні на палець. — Хай вам Бог пошле багато синів, Ксеню. — Перстень придався мені лиш на мізинець.

Вино ми пили з витворного старосвітського кухля. Опісля Юр дбайливо загорнув його в хустку й поклав до тайстри. За переказами, це дарунок від Довоуша; Кошути були першими поселенцями в Розлучі, якось завітавши на цей бік Черемошу, ватажок опришків на знак вдячності за гостинність залишив господарям срібний кухоль.

— Чия ж ти будеш, дівчино? — звернувся Кошута до Дружани.

— Дочка Миколи Стадника з Красного Долу.

— її батько розповідав, що ви колись товаришували, — додав я.

— То гарний чоловік. Ви підшукалися, діти, ніби помислено. За старожитнім звичаєм треба розіграти сцену, як молодий вирушає в діл по наречену…

— Дозвольте без церемоній, — попрохав я. Кошута завагався, та мене виручив Василь Чигрин,

який саме вернувся з бесагами дарунків. Вибачившись перед Дружаною, викликав нас з ватагом надвір.

— Новини, стариня. Австріяки відступають у Румунію. Через тиждень у горах будуть росіяни.

— Новий цезар — по-новому штани латай… Якось-то буде. Мовчіть, братці. Маємо свято. Справимо весілля, як би це сказати: між фронтами.

— Австріяки грабують.

— Іди, — махнув на Василя Кошута.— Не треба про це, кат бери! Ну, чого дивишся?

— Краснодільський ватаг зігнав товар на шлях — все завернули в Румунію.

— Куца година! — Кошута почухав потилицю. — І дав я вам землю, над якою ви не трудились, і міста, яких ви не будували, і ви живете в них; з виноградних садів, котрих ви не садили, ви їсте плоди…

Він запалив люльку, побагровів, одкашлюючись, і мовчки махнув кулаком, мовляв, геть з очей, вражі сини.

Під куренем хлопці накрили столи обрусами, розставили довбані миски з закусками, пляшки з горілкою. Чигрин настроїв скрипку, Верешко продув сопілку, Федора з Данил кою принесли хтозна-коли й де випечений медівник, утиканий глицею і борівками. Ватага, окрім Василя Чигрина, жадна була повеселитися. Нагода дозволяла кинути сороміцький жарт, зблизька зазирнути молодій у вічі, випощено зітхаючи, лапнути за кругле плече молодицю.

Юр виніс цимбали. Розсілися на ослонах, умовкли, замислені. Чигрин задумливо водив смичком по землі. Раптом смичок блискавкою упав на струни і, ні на тисячну секунди не відставши, мелодію підхопили цимбали і сопілка.

Ой коби ж я за тим була, за ким я гадаю, Принесла би сім раз води з тихого Дунаю.

Он коби ж я за тим була, про коіх> я мислю, Принесла би сім раз води аж із Перемишлю.

То Олекса Третяк підладився до музик тріпотливим тенорком, закотивши од захвату в терні мочені очища.

— Ой-га!

— У-ха-ха!

Мацнули постоли землю, пішли колом. У дрібному не-заборонному гуцульському танку, пристосованому до спадистих майданчиків і розрідженого повітря, забулися, сп'янівши од насолоди, і не стало дезертирів, не стало удів. Кошута ходив по колу з пляшкою і чаркою, вгощаючи весільних гостей. Невзабарі в декого почали віроломно підгинатися ноги, та ми до безтями дріботіли гуцулоч-ку, й здавалося, їй не буде кінця. Дружана поглипувала на мене сяючими очима, і я займався їх сяйвом. Вона смикала мене за руку, прискорюючи танок, ніби прагнула розтанути в русі.

Береш ко вихопив од Чигрина скрипку, заграв приспівуючи:

Ой ти, хлопче, ненароком Коло мене трешся боком, Коли любиш, люби дуже, Як не любиш, не жартуй же!

Хлопці, мов тріпотливі жайвори, повисли над землею.

— Ой-га! — гукнув Чигрин, потрясаючи темними закрутками кучерів.

Як би ми ся не любили, Коли собі близько, Нам ворота легко ходять, Перелази низько...

Молодиці розпашілися, порозпатлувалися, як жагучі відьми, бликали, звискуючи, налитими пружними стегнами. Верешко перекинув мені скрипку, сам ухопив за руку Др>окану, приспівуючи, шукав на льоту губами її щоку.

Хотів циган царем бути, Бо у царя сала жмути, В салі спав би й одягався, Стелив ліжко, накривався.

, Ллє жінка знакомита:

Затикана пір'ям свита, На дві ноги налягає 1 горба на плечах має.

Ой скрипочка із липочки, А струни з барвінку, Візьміть, хлопці, царське сало, Не забудьте й жінку.

Таки добравши моменту, Верешко чмокнув Дружану в скроню. Заскочена зненацька, вона стурбовано позирнула на мене, тоді перейняла за руку Чигрина, а Верешко викотився з кола.

Ой рубаю та рубаю, Сокири не маю, Чужу жінку обнімаю, Своєї не маю...—

гудів Верешко, вмостившись на ослоні. Йому відповіла задіта за живе Федора:

Закувала зозуленька Та й сіла на плотик, Поцілуй ня, милий, в личко, А я тебе в ротик.

Я вивів Дружану з вінка танцюристів, і ми рушили до куреня. Услід нам хлопці забасили:

Пропили ми молодицю За паленку-сливовицю, Ні паленки-сливовиці, Ні красної молодиці.

Ставши біля вікна, Дружана дивилася в позолочену осіннім сонцем полонину. Я

пригорнув її.

— Дружко…

— Що, Ксеню?

— Я весь час бачу наш осідок у Розлучі. Хочеться простягнути руку, щоб відчинити перед тобою двері.

Вона притулилася щокою до моїх грудей. За стіною глухо й покваплива, мов прагнучи швидше звільнити душу, перемовлялася з цимбалами сопілка. Нараз в Дружани-них очах заблищали сльози.

— Я подумала про батька…

— Ми не забудемо його. — Я налив у чарки вина. — Ви обоє мої…

Вона жалісно усміхнулась, витерла сльози, з тою, ще не згаслою, жалісною усмішкою, але вже з несподіваною лукавинкою в очах простягнула мені чарку.

— Пий, Ксеню. Я справді дуже щаслива.

Надворі веселими дзвониками бризкали цимбали, гучно, як недалека гармата, вдаряв бубон. Я подумав, що в цю хвилину на Німчицькому перевалі триває бій, падають із стромовин на колюче бескеття посічені шрапнеллю коні і… люди. Я дивувався, що дратівливий Кошута без тіні занепокоєння вдає веселого і безтурботного весільного батька; що самозабутньо гарцює Василь Читрин; що нічим не виказують хвилювання інші, а про наступ Брусилова, мабуть, уже всі знають. Раптом я немовби прокинувся: це ті самі непоборні опришки, які стинали голови за кривду. Не в усіх одна міра терпцю, але це ті самі люди.

— Пий, Ксеню. Про що ти думаєш? Чого твої очі нараз стали без надії?

"Мабуть, лише жінки вміють сказати точно про те, що бачать".

— І ти випий.

— А як на це подивиться чоловік? Вино пахне розквітлою полониною.

— А ви чого тут зачинилися? — з комічним переляком скрикнула Данилка, показавшись у дверях.

— Виполоши ведмедя з комори! — аж присів од сміху Чигрин.

— Голодній кумі хліб у голові, — сказав я. — Тут ведмедем і не подуло.

Чигрин, не соромлячись, пригорнув Данилку.

— Ми своє весілля відгуляємо в селі. Просимо. Дружана почастувала їх вином, опісля обійшла з пляшкою ватагу, і Кошута запросив гостей до столу.

— Що то мені люди скажуть, — посміхнувся, — коли завтра виряджу до хутора три подружні пари? Начебто й не за воєнними часами! — Обвів усіх пронизливим поглядом, шукаючи бодай натяку на те, що хтось сумнівається щодо його думки про ситуацію, і, мружачись, зі стурбованою журбою в голосі, сказав: — А ватага з товаром залишиться в полонині. — І додав з притиском: — Нема чого поспішати.

Хлопці хором, видно, лише підсвідомо відчуваючи, наскільки це правильно, підтримали ватага. Він на мить стомлено рпустив долу очі и підняв чарку:

— Ватага зичить молодим щастя і довголіття.

Сірим досвітком з десятьма підводами ми рушили в діл. кошута наставляв:

— Буде тихо — вертайтеся, спровадимо решту майна. Щось негаразд, Ксеню, — дай знати. Може, ще кому треба додому/ — спитав дезертирів, що зоставалися. — В шорах нікого не тримаю.

До полудня обоз скотився з Яровиці і заскрипів ущелиною. Опісля здолали крутий перевал, четверо пастухів, яких Кошута посилав підсобити в дорозі, вернулися в стаю. Чемні гуцульські коники йшли без погоничів.

Місцями траплялося безпуття, шлях перетинали зсуви. Ми бралися за лопати, відкидали камінюччя, що звалилося з бескидів. Перед вечором, не лишивши позаду й третини відстані, зупинилися біля нічийної зимарки, що служила для постою, як корчма на перехресті доріг. Молодиці звинулися клубками біля ватри. Поки ми з Вереш-ком розпрягали і путали коней, Чигрин нарізав миску в'яленої баранини, полив сухарі юшкою з товченого часнику. Освітлена багаттям, Дружана кап-у-кап була схожою на Крицякову Олену. Я подумав: "Чи сподобається вона Олені?" Хотілося, щоб сподобалася. Стуливши губи, вона дивилася з-під опущених вій на полум я, а коли я сів поруч, усміхнулася справжньою Олениною усмішкою і поклала голову на плече.

— Комісія! — вигукнув Сергій, покуштувавши м'яса. Раптово, як завжди в горах, ущелину заполонила ніч.

Після вечері Чигрин з Данилкою, Верешко з Федорою пішли відпочивати. Я лежав боком біля багаття, зіперся на лікоть, Дружана в задумі підгортала недопалки. Нараз сторожка тиша, спочатку навіть не тривожачи слух, стала розпадатися на протяжні глухі зітхання. Через якийсь час зітхання стали коротшими й частішими, і я вловив у них щось млосно знайоме.

— Гармати, — сказав я пошепки. Дружана опустила прут.

— кінь ногою б'є.

— Гармати, Дружанко. Це гармати.

На підводі зашелестіло, і почулися сквапні кроки.

— Ти чуєш? — схвильовано озвався Чигрин.

— Гармати, — повторив я, ніби це могло що-небудь врятувати.

— Гул на сході. Під Селятином, якщо не ближче — не в Шепоті. Кевес утікає в Румунію. Над Черемошем наче спокійно.

Коли канонада припинилася, Чигрин, сплюнувши, зник між возами.

Я постелив на землі сіна і вкрив Дружану сардаком.

— Лягай, Ксеню.

Я ліг, та сон не приходив. Потім — лишень забудуся — здригнеться вві сні Дружана. Вона спала неспокійно, пашіла жаром, схлипувала. Вкриваючи її, я прикладав до чола долоню — воно було зрошене краплинами поту. Десь за північ вона міцно обвила руками мою шию, я просунув їй під голову руку і спитав:

— Не спиш?

— Ксеню...

— Не журися.

— Я хочу мати від тебе дитину, — ледве чутно прошепотіла вона.

Торкнулася устами моєї щоки.

— Хлопчика?

— Так.

Притулившись усім тілом до мене, завмерла. Я поправив сардак, підвівся на лікті й зиркнув у темінь.

— Що, Ксеню?

— Нічого.

Між возами полопотіли, підбираючи сіно, стриножені коні. У високому небі тремтіли зорі. Звідкілясь линув свіжий, вистуджений запах м'яти.

— Ксеню...

Я смикнув китицю зав'язки, і груди мені полоснув холодний легіт. Довкола все німувало, лиш коли-не-коли фиркне кінь. Я розстебнув Дружанин кептарик, торкнувся грудей. Скроню ласкаво обвіяв її віддих. Вона якось дивно рухнулась, мов розділяючись надвоє, огортаючи мене і знову сходячись в ціле, як підзолочена хмарина довкола сонця. Першої нашої ночі вона злегка впиралася долонями в мої груди, наче страхалася, що ми не зможемо одірватися одне від одного. І тепер я відчув на грудях її долоню, та це був інший дотик — через нього вона немовби пересвідчувалася, що мені добре, що я її безмірно люблю, як дружину, як матір мого сина. До мене прийшло визволення. Я його відчув кожною клітинкою, хоч немає слів, щоб його пояснити. Це було звільнення від плісняви задавненого чекання, від несамовитості, від намагання щось із себе скинути, як осміяну осоружну ношу, від сирітства.

Я раптом осягнув розумом, що кілька літ був неповноцінною істотою, і це огидно — жити одинаком, позбавленим щастя. Можливо, розуміючи цю огидність, гуцули не вважали за зло — по-розбійницькому викрадати од батьків їх доньок.

— Не лишай мене, — шепотіли її уста. — Побудь... Засни... Я не втомилася... Я тебе люблю... Ти — батько... Я тебе люблю всім серцем.

IX

Пізно ввечері наступного дня обоз наблизився до Роз-луча.

— Ксеню! — покликав Сергій Верешко.

Я передав віжки Дружані і почекав, коли його підвода порівняється з моєю.

— Може, Ксеню, комусь розвідати, що там у селі? Сергіїв голос звучав напружено.

— Я піду з Дружаною.

Обоз зупинився. Я добув з-під в'язанки карабін, підкликав Дружану. Перед нами на тлі зоряного неба дугами схилилися гори. Далі — спуск і положистий уступ, на якому розкинулося село. Зліва увижається в темряві скоба Черемошу, там хребти розступаються, пропускаючи струмок і дорогу до Гриняви.

— Наш осідок з цього краю села, — мовив я. — Дідо, прийшовши з долу, вподобав собі скид над поточиною. Заїзд уже батько вкопав. А до того на осідок і пішки важко було добратися. З того, як розташовані садиби, можна читати історію Розлуча. Втікачі поселялися якнайдалі в бік гір, їхні діти будувалися в доступніших місцях, жупани займали майдани вздовж річки й дороги.

Дружана стискала мою долоню: мабуть, їй було мар-кітно. Мені й самому ставало моторошно, наче наближався не до рідної оселі, а до стоянки печеніга.

— Хата ще добра, — сказав я, щоб зайняти дружину. — Після війни покрию свіжими ґонтами. Може, при йдеться обшалювати дошками східну стіну: коли вітер, в кухні студеніше, ніж у світлиці.

— Ще світиться, — зраділа Дружана, побачивши вогник під горою.

— А в нас порожньо. Бачиш — дерева темніють? Вище — ґруники розсохою.

Я пропустив жінку опередь себе на горбок. Ми ступали сторожко, майже не дихаючи, ловлячи кожний шелест. На подвір'я зайшли мовчки, нас одразу обняли густі прохолодні тіні, мов потрапили в інший світ. Трава сягала майже до колін, над заворітницею бовваніли галузки бузини.

— Постій тут, — прошепотів я. Двері схлипом відстали від одвірків.

У хаті я позаслонював обрусами вікна й запалив свічку. Хтось сюди навідувався, але не лишив безладдя. Припровадивши Дружану до світлиці, пригорнув її до себе, потому відсторонив і засміявся:

— Ми дома, жінко! Плювати нам на Франца-Йосифа, Вільгельма і Миколу Бісмарковича. Не смійте тикати носа, хирляки! Ми дома. Ми дома, Дружано.

Вона поглянула на мене здивованими й водночас зачудованими очима.

— Побіжу до сусідів на розвідку. Не скучай.

— Де дрова, Ксеню?

Я приніс з повітки оберемок цурпалків і звичним рухом, як палицю, підхопив з ослона карабін.

— ВаЬгепІапе... — сказав надворі, дивлячись у темінь.

Міттельштедт називав Гуцулію країною ведмедів. Поклав він за неї голову чи и далі останнім покидає поле бою?

Стежка опустилася у глибоку вирву. Зливи і тут пона-лишали слідів. Я звернув до Крицякового осідку і наткнувся на прив'язаних до вориння коней. Прокинувшись зі сну, вони діловито захрумкали сіно. Я прошмигнув до віконця, припав до шиби. На печі спали діти. Олена стояла біля плити, спиною до вікна, щось сьорбала з полив'яної миски. Не міняючи пози, налила до миски води з сагана, вимивши, поставила на ребро сушитись і надовго завмерла, замисливши сь, склавши на грудях руки. Вона була без хустки, в кептарику до стану, в збляклій горбатці.

Двері не були на засуві. Я увійшов до сіней і машинально, ніби в цій хаті народився, розшукав у темряві клямку. Спітнілі од теплого духу з кухні, завіси не озвалися. Я тихо переступив поріг, у ніздрі вдарив запах пареного молока — запах обжитої гуцульської оселі наприкінці осені, коли звітрюють і засихають вінки під сволоками.

Забилося серце. Щось незнайоме було в тому, як Олена застигла біля плити.

— Олено.

Вона поволі, мовби не вірячи собі, повернула голову, і я побачив чужу, зі спотвореним, обезвіченим лицем жінку. Я хотів привітатися, одначе з горла вирвався хрип, і я сів на ослін, дерев'яніючи від страхітливого відкриття: це Олена, але з нею

сталося жахливе нещастя.

Вона з хвилину мовчки дивилася на мене переляканими очима. Отямившись, потягнула за полу до комірки крізь вузенькі дверцята біля печі.

— Ходи ж, не впирайся, — шепотіла з присвистом. — На хуторі — москалі. Ще не знати, як поведуться. Хлопці тим часом ховаються.

Лишивши мене в темряві, зачинила на засув сінешні двері і вернулася зі свічкою.

— Ще не знати, як воно буде, — повторила. — Хлопці ховаються. Боже борони, якби уздріли з рушницею. В Ма-риничів знайшли зброю — побили і діда, і бабів. Обзивали бандитами і австрійськими шпигунами. І в мене є на постої — пішли до пароха в карти грати.

Лице і чоло поскороджене чорними виразками, колись вогнистий погляд розпливався під мутною сизою паволокою. Пасмо живої шкіри зосталося під очима і надбрів'ям — рівна прямокутна латка.

— Що з тобою? — ледве витиснув я з себе, ховаючи очі.

Свічка випала з її рук, язик полум'я метнувся по долівці і згас. Олена тихо заридала.

— Ксеню-соловейку!.. Ти ж не чув! Я цілком забула, що ти не знаєш. — Вмовкла, і стало тихо, як в могилі. — Йди, Ксеню... Ось-ось солдати вернуться.

Я пригнічено зітхнув й рушив до виходу. Олена провела мене до вирви за осідком. Стали біля воріння.

— Я не хочу, щоб ти довідався від когось... Я, Ксеню... я заражена. — Вона оповідала поволі, довго підбираючи слова, наче шкодувала мене. — Лишив це мені вартівник з тартака. Занапастила чоловіка, дітей... Сталося це на другий день після того, як ти обняв мене. Пам'ятаєш? Він, зайда, щось белькоче, але приємний з обличчя, молодий.

Не знаю, що на мене найшло... Данило через це покинув. Ходить по молодицях, розносить... А я не мала відбою. Ви на фронті, повно жінок, а чогось до мене і до мене... То дезертир, то гайдурик підріс — жіночого тіла забагло-ся. А я не мертва. Перенічкувала з тим, з іншим... Що я, Матінко Господня, хотіла тоі нечисті? — Олена по-чаїному заскімлила від розпуки. — Тоді... спекла лице!

— Олено!

І мовила веселіше, мало не зі зловтіхою:

— Порох, гас, живиця, лій... Наколотила, запалила скрутель з соломи... Лиш очі пов'язала рушником. Не хотіла чекати ні Божого змилування, ні Божої кари. Сама...

На дорозі почулися голоси п'яних жовнірів.

— Втікай, Ксеню... Люди з мене сміються! Ти не будеш?

— Не буду, Олено.

Дружана звелася навстріч, очі сполохано наздоганяли мій погляд.

— Що?

— В селі росіяни. Загорни в убрус карабін і поклади під скриню.

— Ти так довго пропадав... Я поцілував її.

— Уже скаржишся?

— Хіба зле — говорити, що думаєш?

— Рот не город, не загородиш.

— Ти йдеш за обозом — і тебе не буде ще довше.

— Закотимо підводи до Чигрина. Це близько.

— Не барися. Потому я буду лишатися без тебе, а сьогодні приходь відразу.

Я вернувся перед досвітком. Дружана вже спала. Косими лезами свічка полизувала вилинялі стіни. Я вмостився побіч, шукаючи очима чогось такого, що б допомогло мені переконатися, що я — господар, сім'янин, бездрімно стою на чатах притулку. Але такого предмета в хаті не знайшлося. Батько лишився рано без родичів і звів господу на скупий парубоцький лад. І я нічого не докупив, і чи буде можливість?.. Та заплющую очі — і в уяві вимальовується кожна дрібничка. Все — моє, хвилююче рідне, без нього я не був би сам собою. І я справді відчув себе значнішим, зиркнувши на розсипані по подушці каштанові коси, на по-дитячому надуті губи моєї дружини, на безпечно відкинуту руку, готову мене пригорнути. Руки в неї були міцні, засмаглі, присіяні золотистими волосинками. Сорочку вона, лягаючи, розстебнула. З-під чорнобривої вишиваної лямівочки висвічувало повне персо з рожевим соском. Рядно обтікало крутий стан, широкі манливі стегна. "Мамка, — подумав я. — Вона створена, щоб народжувати дітей".

— Дружано, — мовив я, коли вона прокинулася. — Якийсь час я не хочу показувати тебе людям. Будемо ходити в ліс, на царини.

— Мені однаково, — відповіла вона, мружачись і лупаючи спросонку віями. — Крім тебе, мені нікого не треба.

— Ти прекрасна й розумна.

Я задув свічку. Раптом перед моїми очима постала чорна порожнеча Олениного обличчя.

— Ти стомився, — сказала Дружана. — Спи.

Я прокинувся пізно. Надворі мрячив дощ, село запеленав туман. Побачивши, що бочівка наповнена водою, я вискочив з хати. Прибравши в стайні, Дружана силкувалась закотити під дровітню буковий ко во.

— Не руш! — крикнув я, ніби мене підмінили. Я схопив її за руки. — Прошу тебе раз назавжди: не чіпай чоловічої роботи. — Штовхнув ковб ногою, увігнавши топір, підняв сторч.

— Але що це мені?

— Прошу тебе.

— Я звична.

— Дружанко, — аж зіпрів я. — Коли мене не стане... Я запнувся і жбурнув ковб під дровітню.

Дружана мить стояла ні в сих ні в тих, відтак підняла на мене усміхнені очі.

— Йдемо снідати.

— Що? — здивувався я, бо дома не було жодних припасів.

— У нас були гості. Чигринова неня принесла бринзи, крупи, олії… І за це сваритимеш? Я не хотіла брати.

— І образив він її стукотінням довгим, як котяча молитва, — не зміг я не розсміятися. — Ні, Дружанко, не сваритиму. Але ти народиш мені здорового сина.

Вона почервоніла, очі зблиснули и пірнули під вії.

— Не треба надриватися, коли я дома.

Ми закінчували снідати, коли в сінях зачовгав Сергій Верешко.

— Комісія. Солдати пересварилися між собою і від'їхали. Мені здається, вони мали зреквізувати худобу.

— І змилосердилися!

— Начальник вимагав загнати овець, але солдати відмовилися виконати розпорядження. Оце армія: солдат командує офіцером!

Повідомлення звучало, як вигадка, і я, покінчивши з млинцями, вагався: слід мені, як статечному ґазді, перехреститися чи й так обійдеться.

— Гроші московські бачив? — Сергій простягнув асигнацію.

— Які нам тепер брати за роботу? — посміхнувся я. — Рублі чи крони?

— Кошута вирішить.

— Юр захоче австрійських. Я особисто згоден на натуру. Ось дари, які ви повинні приймати від них, — підладився я під Юрів голос, — золото і срібло, мідь і шерсть блакитну, пурпурову і темно-червону, і козачу шерсть, і шкіри баранячі червоні, і шкіри сині, і єлей для світильника…

— Що це з ним? — звернувся Верешко до Дружани. Вона переплела руки на моєму плечі і, стрельнувши

лукавинками, забубоніла:

— Я пересичений чадом овинів і туком відгодованої худоби…

— Молодята! — сплеснув Сергій руками. — Що це з вами? — Нарешті здогадався, що ми перекривляємо ватага, і зареготав.— Перестаньте робити зло. Навчіться робити добро. Шукайте правду. Рятуйте пригнобленого. Захищайте сироту. Заступайтеся за вдову… Між іншим, розлуцькі вдови присилували Чигрина ділити сіно, бо солдатські кс>ні об'їли село до бадилини. Чигрин з досвітку на вагах. Йдемо допоможемо.

— Солдати справді від'їхали?

— Подалися.

— Багато їх?

— До ескадрона.

— Може, прочули, що ватага вертається?

— Погода псується, — сказав Верешко, пропустивши мимо вух мої слова.

— Завтра на Яровицю?

— Порадимося з Чигрином. І в мене, Ксеню, — він з ваганням позирнув на Дружану, — конфузія. Федора — жінка не для життя. Та я давно те бачив, але тут — немічна мама клопочеться, недосипляє, а Федорі хоч на хвіст сядь. Ні сорому, ні совісті. Аби ліжко розстелене і гарячий парубок. Не для дому баба. Я наворкотів — забралася,

ніби й не було між нами нічого. Смок дуркуватии, а не баба. Розумієш — коханка. А мені коханки не треба. Мені — щоб зварила, випрала, товар доглянула. Опісля ніч велика, а я, слава Богу, здоровий... Буде важко без неї, бо щось таке є в жінці... Ну, але жити нема з ким.

Мені навинулася на гадку слушна до випадку фраза з Біблії, проте змовчав.

Над Чигриновим обійстям висів гомін, як над ярмарком. Олена стояла з Василем біля ваг. На мить мені стисло горло, коли спіймав на собі її погляд. Вона заплющила очі, мовби кажучи: "Нічого, обійдуся і без лиця". Потому очі розплющилися, стали спокійні і добрі.

— Ксеню! — покликала.

— Що?

— Чого не признався, що привіз жінку? Щастя і злагоди, Ксеню!

— Дякую, Олено.

Над юрбою мелькали прим'яті ношені кресані. Я ледве впізнавав парубчаків — повимахували за два роки, повідпускали вусики й чуприни. Дівчата теж вилюдніли, стримано звискували, коли котрийсь із леґінців запустить під горбатку мацку долоню, і винувато озиралися на нас, мовляв, що вдієш із зеленцями, ото якби старший моргнув!

Я підмінив Чигрина на вагах.

— Бачиш? — показав Василь на хлопців. — А ти хочеш миру?

Я не озвався, і Василь додав:

— Чуєш, а москалі — вуйки. Це не солдати. У них рало перед очима.

Я стріпнув з кресані краплини дощу і сказав:

— Візьмемо в Яровицю молодих на підмогу.

— І правда: нехай провітряться. Я побалакаю. Хлопчаки завмерли, побачивши біля себе Василя.

Високий і ставний, він ступав легко й упевнено, кожна складка одягу мовби всміхалася, рушена грою м'язів. Парубчаки одразу зароїлися довкола нього, та наперед вискочив Мариничів Микола. Заввишки вже як Василь, обличчя дрібне, але зухвале, неспокійне, очі хитрі, рухи скрадливі, як у хижака. Він стебнував Василя поглядом і осміхався.

— І цих заберуть, — зі смутком мовила Олена. — І цих знищать. Боже!..

— Ади, як набундючився! — виринуло із суголосся дівочого сміху.

Мариничів Микола зрозумів, що це його стосується, переступив з ноги на ногу, знову витягнувся, як жердина.

— А мій як виріс! — почала було Олена, та голос впав, з очей потекли сльози. Обтерши лице, тихо додала: — Михайлик виріс. Івась і Ксеньо затрималися, — повела рукою при землі, і щоками знову пробігли сльози.

— Відбою не мав, — сказав Чигрин, вернувшись від леґіників. — Вибрав шістьох. Питаю, кому підійшли роки до служби в армії. Всім! "А хто дівчину має?" Мовчать, перезираються, штовхають один одного під ребро.

— мариничевого береш?

— Спробуй не взяти! Сатана.

До кінця дня мене не покидало радісне почуття: не так вже голо між горами, як здавалося.

Додому вернувся мокрий до рубчика. Дружана шила. Переодягшись і повечерявши, я сів до вікна — слухав шемрання дощу, який аж немовби ходив довкола хати, скориставшися з пітьми. Під стріхою хлюпотілися і клекотали веселі струмені.

Тремтіло й похитувалося полум'я свічки. Теж самовільна праця природи. Здається, що ти присутній при готуванні якогось чародива. Спало на думку, що мене завжди щось підмивало вчинити наперекір волі дорослих, щоб когось здивувати, та в шкурі ленінців-зеленців не міг себе відчути.

Стиха зарипіла розчахнута бурею слива. Я знайшов очкур, накинув на плечі сардак.

— Іду дерево забинтую.

Дружана провела мене до порога усміхненими очима.

В лице вдарило тяжким мокрим снігом...

А десь у горах мокли люди! Мокли в окопах і в поході! Простуджено кашляли. Когось будили, і схлипувало під чобітьми болото.

Солдати сонно, мерзлякувато щулилися, вбираючи голови у плечі. Якийсь невдаха без кінця вовтузився і прохав:

— Дай, братчику, тютюну.

— Не спиться? — питав хтось співчутливо.

— Чуєш, приснилося, що я дома, що...

Шарпонув вітрисько, посипало сніговою крупою. Я обв'язав деревце і подумав, що треба навесні підсадити молодих слив. Нараз у протилежному кінці завалували собаки. Потому загуркотіли сотні підвід. Дружана показалась у вікні з розпростертим, як полонне знамено, обрусом, і вікно стемніло. Коли я зайшов, вона сиділа на тому ж місці, в тій же позі з рукоділлям на колінах.

— Я заслонила вікна — і не подумала, що тобі потрібне світло. Чогось стало маркітно, ніби хто припав до шиби.

Я розтер мокрі, здерев'янілі від холоду пальці. Ні, це не поступ. Людську душу навчили відчувати небезпеку. Це не поступ.

Впали повалені ворота, і на подвір'ї зчинився гамір. Злетіли з завісів сінешні двері. Дружана затремтіла. Я опустився на стільчик біля її ніг. Гримнули хатні двері, і на порозі виріс австрійський солдат у сталевому шоломі поверх пов'язаної навколо голови білої жіночої хустки.

— Корова є?

— Нема, — відповів я по-німецькому.

Солдат скосив очі на Дружану, зморщив старечу посмішку і махнув на двері:

— Спати на горищі. Нас багато. Нам треба зігрітися. Геть.

Я подав Дружані кожушок і потягнувся за подушкою. Солдат ударив мене по руці, і подушка впала на долівку.

Ми зачинилися в повітці. Щойно на обійсті втихомирилося, з того краю села залементували кулемети. Під стінами загупали метушливі кроки, заіржали коні, заскрипіли вози. Перестрілка не вщухала. Минуло зо дві години. Нарешті, захлинувшись довгою чергою, мимо осідку пролускотів, очевидно з підводи, скорострільі і запала тиша. Я прошмигнув до хати. На скрині догорала свічка. На долівці валялися пошматовані обруси і розпанахані подушки.

— Корова є? — почувся хрипкий голос за плечима.

Я оглянувся. На порозі стояв вусатий, замурзаний, весь мокрий чоловік з довгою гвинтівкою в руці, в довгій сірій шинелі і гостроверхій смушевій шапці.

— Нема корови, — відказав я.

— Вівці?

— І овець нема.

— Горілка?

— Нема.

Солдат знизав плечима.

— Австріяки давно вибралися?

— П'ять хвилин тому.

— Дозвольте заночувати. — Солдат припер гвинтівку до стіни і зняв мокру шинелю. — У вас не топилося? — потер долоні.

— Ви один? Солдат усміхнувся.

— Вибачте. — Позіхнувши, накрив долонею рот. З горла вирвалося хропіння. — Не один...

Я вийшов надвір. На обійстя заїжджали підводи.

Три доби крізь село безперервним потоком ішли війська. Ці три доби ми з Дружаною пересиділи в зимарці між лісами. Потому півдня було тихо, лише десь за горами погупували гармати. Я пустився до лісу по дрова і почув скрегіт коліс. З-за гори на шлях витягувався обоз. З підвід долинав стогін, біліли пов'язки.

Ми зійшли до села. Коло церкви темніла купа трупів. Край майдану стояв офіцер з прапорцем і гукав до літніх погоничів у шинелях:

— Покійники є? Нема? Котись!..

Змахував прапорцем і дожидався чергової підводи,.

Біля купи труців на камінному тапчані, де парох на Йорданські свята складав необхідне при відправі причандалля, стояла цеберка з документами. Коли на підводі був мрець, офіцер першим ділом вибирав з кишень і шпурляв до цеберки документи, тоді солдати переносили тіло.

Хата була вистуджена. Я розтопив плиту. Дружана заходилася зшивати подушки. Вона працювала мовчки. Взагалі, відколи нас викинули з домівки, вона лише відповідала на мої запитання.

Надвечір дорогою зашкандибали піхотинці. Хто йшов зі зброєю, хто голіруч, хто провадив під руку пораненого. Солдати зупинялися випити води і брели далі. Вночі на несідланих гуцульських конях проскакали вершники — рештки розбитої армії.

Наступного дня ми чекали австрійців, та вони не появлялися. Падав мокрий сніг. Над білогривими вершинами висіло злиняле зимове сонце. На дорозі почалася чалапавка, Черемош рвався з берегів мутною холодною хвилею і виколочував із зарінків гіркий дух зіпрілого пруття.

Ми злагодилися в полонину. Виїхали за північ і дісталися на місце в присмерки. Тут уже підмерзали потоки, зашкаруб сніг.

Хлопцям ситуація була більш відома. Виявилося, що наступ уздовж Чорного Черемошу для росіян не відіграв ніякої ролі, це був відвідний удар: загубили армію, зате взяли на півдні Кирлибабу й успішно просуваються по Золотій Бистриці на Якобени.

— Після провалу в Галицьких Карпатах, — міркував Юр Кошута, — ні ті, ні другі не поткнуть носа на Черемош. Можна сміливо сходити з полонини.

Наш обоз розтягнувся майже на кілометр. Рухалися мляво. Лив дощ, тіпала снігова хурделиця, вночі дорога вбралася в ожеледь. Між вкритими тужавим снігом цари-нами лежали темні, наповнені гомоном підступних потоків прірви. Мене томила нудьга. Коли зупинилися на перепочинок, я підкликав Миколу Маринича.

— Куриш?

Хлопець закрутив великими, темними, як окалина, зіницями Й розгублено всміхнувся.

— Звикаю.

Я дав пушку з тютюном й виждав, доки досмокче цигарку.

— От прийшли росіяни, — сказав я. — Будуть забирати в рекрути. Підеш?

— Атож.

— Не сховаєшся?

— Ні, — мовив леґіник зміцнілим баском. — Бо коли втекти з самого фронту, то для начальства — пропав безвісти і нема клопоту.

— Значить, втікати з фронту — надійніша справа? А хтось за тебе проливає кров!..

— Чого за мене?

— А якщо перед мобілізацією змовитися і розбігтися?

— Переловлять.

— Краще втікати з фронту, краще самому? — спитав я.

— Так.

— Вовча в тебе натура.

На Миколиному лиці не здригнувся жоден м'яз.

— Тут до справжнього бунту ніколи не дійде.

— Тут усе перекосилося, правда?

Хлопець похмуро мовчав, мовби докоряючи собі за нерозважливу відвертість.

— Біжи, — сказав я. — Он з коня кантарок злетів. Він здивовано зиркнув на мене і почовгав пріч. Чигрин весь час стояв збоку, не втручаючись у нашу

бесіду, а тепер спитав:

— Як?

— Слизоніздрі.

— Треба привчати трохи. Ще легкі розумом.

— Черемош набухає.

— Боюся, що забрало мости.

Мов наздоганяючи присмерки, подув вітер. Я дав коням волю, відпустивши віжки, підняв комір сардака, заплющив очі.

— Коли я почав жити? — запитав себе раптом вголос.— Того дня, коли дяк побив? Коли отримав від Максима Третяка дарунок? Чи коли поселився в батьковому осідку?

Дитинства не було. Зате були парубоцькі витребеньки. І фронт. І втеча з двічі полоненим Смоляком. Дружана... І вже дорога — за обрій. Дні висипалися, як зерно з коша. Мариничевим ровесникам більше поталанить. Старий Кошута розповідав, що став дорослим в одну мить: коли, вернувшись з пасовиська, побачив на катафалку мертвого батька. Сирота, оженившись, вступає в літа і, не мавши молодості, несподівано починає хилитися від внутрішньої знемоги.

Коні йшли, низько опустивши заінеєні морди, хрипіли і заточувалися. Періщив дощ. Я дістав із тайстри мокру бринзу. Відкусив шматочок, решту поклав назад. Від бринзи тхнуло прілою шерстю, мулом і кислим духом глиці. Я понюхав долоню. Вона пахла мертвечиною. Шкіра на руках зашкарубла й потріскалась. Тяжко в горах дається насущний!..

— Е-ге-ге! — закричали в голові обозу.

Певне, знесло місток. Я поліз під сидіння за топірцем. Поки добрався до своїх, у березі розіклали багаття. У сутінках ревів Черемош. Язик світла від вогнища лизнув високу ребристу хвилю.

— Залило дорогу, — прошепелявив ватаг, тримаючи люльку в зубах. — Почекаємо до ранку.

— Отара не пройде, — мовив Чигрин.

— І зовсім не проїдеш, — гримнув Кошута, запалюючись злістю.

"Якби він не кричав,— подумав я, — ми почали б химерити. Кричи, стариня!"

— То ще добре, як не розмило дороги,— пробурмотів Чигрин і відійшов од підвід.

— Я спробую конем, — випнувся Микола Маринич.

— Марш до отари! — заволав ватаг.

Набряклі Мариничеві постоли захлюпали між возами. Кошута навпочіпки присів біля вогню, вибив попіл з люльки.

— Скоч-но, Ксеню, — як не дивно, він дуже рідко підвищував на мене голос, — розстав голопузих стерегти товар.

Ледве пересуваючи ноги в згуслій глині, я рушив уздовж обозу. Леґінці неохоче йшли од вогнищ. Вигулькнувши з-за підводи, Микола Маринич забубонів:

— Дідько старий! Стара шкапа!

— Ти про кого, моя надіє? — запитав я, посміхнувшись.

— Чого гавкає!

— Хочеш ляща, парубче? — зупинився я, зрозумівши, що це стосується Кошути.

Микола вражено занімів і відстав на кілька кроків.

— Двоє до отари, — сказав я, — четверо до череди. І не бавтеся дробовиками.

Микола минув мене, злостиво погримуючи кулаком по солдатській флязі, почепленій до пояса.

— Безтямне! — кинув я йому вслід.

— Рана загоїться, Ксеню, а слово — ніколи, — з образою озвався Маринич.

— Зажди! — гукнув я.

На його лиці заграли відблиски багаття. Він дивився на мене широко розплющеними колючими очима.

— Щось таке почув, — сказав я суворо, — за що гуцулові можна до грудей ножа прикласти? Так?

— Ножа?!

— Так. Іди й подумай.

X

До Розлуча обоз дістався аж четвертого дня. Надворі лютувала заметіль, проте ватагу стрічали всім селом, з хлібом-сіллю. Юр Кошута прийняв од громади дарунки: сувій льняного полотна на білизну пастухам, гору білих рукодільних шкарпеток, в'язку виправлених шкур на кожушки, бочку меду, ночви свічок, віз борошна. Чемно подякувавши, Кошута по пам'яті повідомив, скільки в кого прибуло ягнят, телят, лошат, та ось голос його зірвався:

— Громом спалило сорок і три вівці. Прошу відсудити судом, і порадьтеся, чи можу на будуче брати під свою оруду людське майно.

Зі словом від громади виступив дев'яносторічний сухорлявий, але моторний і на вигляд ненабагато старший за Юра Клим Маринич, Миколин дід.

— Громада низько тобі кланяється, сину, — промовив тремтливим тенорком. — У річках нуртує зрадлива хвиля. У лісі стогне лютий звір. У небі котиться стрімкий грім. Ми віримо, що ти сумлінно пантрував наше добро і не мав ріски сну в оці. Нам невпродиво твій нестерпучий жаль, бо ти — чесна людина. Посполом дякуємо за службу. — Старий обвів юрбу звеселілим зором. — Рости великий, сину.

Навколо забринів смішок, заплескали в долоні. Клим Маринич поцілував ватага в скроню і за руку привітався з пастухами. На його знак дівчата піднесли полонинцям наповнені кварти. Ми випили, хекнули і в супроводі натовпу рушили до церкви. Парох нездужав. Та він і не потрібен був.

— Отче наш на небесах, — солодко, як Златоуст, затуркотів прощений громадою Кошута. — Будь милостивий до нас, Господи, Боже наш, і хай славиться ім'я твоє, і хай славиться спогад про тебе високо в небі і внизу на землі...

— Хай буде царство твоє над нами нині і завжди,— схлипнув тенорок діда Маринича. Для оказії він чисто поголився, між чорними, трохи понурими вусами, на які з заздрістю задивлялися й парубки, жевріла лагідна усмішка. — Прости і помилуй нас, що б ми не зробили проти тебе, і не вводь нас у спокусу.

— А чого Бог вводить у спокусу? — голосно прошепотів Микола Маринич, не

спускаючи з діда покірного погляду. На леґіника покосилися, і він услід за дідом повторив: — А врятуй нас від зла, бо твоє царство... Мій дідо — як лісовий див... і во віки віків.

— Ввечері прошу всю ватагу до себе додому,— підняв руку Кошута.— З жінками, хто жонатий.

Над юрбою зринув гомін, полилися бубонці сміху.

— Переспали в барвінку, а на ранок... — Побачивши мене, Микола прикусив язика і опередь товаришів шугнув у натовп.

— День за днем... Багатвечір на порозі, — бубонів Юр, під руку ведучи діда Маринича.

— Ксеню! — наздогнала мене Крицякова Олена.— Бачилася з твоєю, Ксеню. Де таку білозірку надибав?

— У темному лісі.

— То й видно. Між людьми давно була б у парі. Не ображайся, але я подумала: "Ади, бурлиголова! Хіба він її вартий?!"

— Невартий?

— Ще подумала: цій любасці потрібне щастя. Перед нею треба розплистися медом і молоком. А він — сухий, калічений, злодумний...

— Ти ж не куштувала який.

— Гарна! — прицмокнула Олена, пропустивши між вуха мовлене мною.

На оболоні вирувало людське стовпище. Олена пішла вилучати товар, а я з в'язкою сіна на возі поїхав додому.

Дружана відкинула ворота, метнула в мене далекий і променистий, як сонце, погляд і, взявшись за кантарок, допровадила конячину в затишок оборога.

— Я розпряжу, Ксеню. Там тепла вода, іди митися.

У сінях я зняв із себе зітлілий сардак, зітлілі гачі, зітлілу сорочку. Мені здалося, що й караоін зітлів, і я колупнув нігтем деревко. Помившись і натягнувши свіжу білизну, впав на лежанку, розкинув важкі од втоми руки.

"А що має казати Юр Кошута? Тяжко дається хліб у горах".

У світлиці все було переставлене на краще, образи окутані рушниками, пахло хвоєю.

— Поїж, — сказала Дружана, нахилившись. Я погладив їй руку.

— А ти?

Ми їли з полив'яної миски, перезираючись, і всміхалися. Прийшло просте й незгірше життя.

— Кошута запросив у гості. Підемо?

— До нас навідувалась Олена.

— Про що ви розмовляли?

— Вона розповіла, як ти мало не застрелив дяка.

— Нема що згадувати.

— То правда?

— Чиясь вівця блукала на царині. Я загнав на обору і поїхав на звал по дрова. Повертаюся — шарварок. Дяк обзиває злодієм. Попік йому м яке місце дробом.

Дружана розсміялась, потому звела брови і спитала:

— Що з Оленою?

— Гасом ошпарилася. — Чи через втому, чи тому, що обвітрилося, в мене запекло і стерпло обличчя.— Гасом,— повторив я, дивлячись на мальований глечик у закутні.

— Вона була гарна, Ксеню? Я кивнув.

— Дуже?

— Як ти. І ви були б надзвичайно схожі.

Знявши кептарик, Дружана лягла побіч мене, уткнувшись лицем у плече.

— Не ховайся,— сказав я, перебираючи пальцями дрібненькі завитки кіс на її скронях. — Я хочу тебе бачити.

— Ксеню, — мовила вона тихо. — У нас справді буде гуцулик. Тепер справді.

— Син?

— А хто кого більше любить? — поривчасто підхопилась Дружана і, сміючись, сперлася мені на груди. — Якщо ти мене більше любиш, народиться син. Коли я... Ну, хто кого більше любить? Хто більше любить, Ксеню? Чуєш? — затермосила вона мене. — Хто кого більше любить?

— Я.

Вона заперечливо крутнула головою.

— Ні. Я тебе так чекала!..

— І я вернувся додому багатим господарем. Ми на весь рік маємо що їсти і маємо чудову ношу. Щонеділі будемо кликати когось у гості, а в будень я займуся... Вгадай чим?

— Щось змайструєш.

— Найкраща і найрозумніша, я займуся різьбярством. Першим ділом вирізьблю твій портрет.

'Різьбярством, — уже впевнено міркував я. — І не яким-небудь. Треба виписати книжок. Може, я прославлю ці занедбані гори?"

Кортіло сказати про це вголос, сказати набагато більше, а іншими словами, вигадати себе в приємній для серця історійці.

— Уся наша хата буде в оздобах, — мовив я пихато, ледь ворушачи губами.

— Так?

— Я її нікому не відпродам.

Дружана засміялась, заглядаючи мені у вічі.

— Ти її так вичічкаєш, що нам страшно буде зайти.

— Я поселю тебе з сином у зимарці.

— Боже!

— Посаджу на хліб і воду. Всі сили і всі гроші оддам мистецтву.

— Ти добрий, пошануй нас.

— Я злий! — сказав я хриплуватим моторошним басом.— Я ненавиджу

Міттельштедта.

— Хто це?

— Німець. Офіцер. Наш ескадронний командир. Він читав нам книжку одного російського письменника про війну росіян з Наполеоном і вчив, як бити росіян. Це не армія, а вал, говорив він. Вал треба розсікати, заходити в тил і оточувати.

— Хочеш побалакати про війну?

" — Хай їй чорт! — Я схопився з лежанки. — Одягайся. Йдемо в гості.

— Не нап'єшся?

— А що?

— Не треба.

— Не наврочуй, сонечко. Я тебе безтямно люблю, і в нас буде син.

— Я думала... Інколи мені здається, що ти сердитий.

— Я протестую не проти людей, а проти неволі. Я — за повну волю і розум, за самовизначення людини. Мабуть, у наш час у цьому нема нічого поганого... Але я заговорив, як книжник. Вибач.

Надворі пощипував мороз. Ми йшли шпаркою ходою, тримаючись за руки. Я подумав, що ми, мабуть, непогана пара. Правда, в мене псувався настрій. Щось причаїлося на споді душі і волало: "Треба бути щасливим. Треба..." Я намагався заглушити його, це немовби вдавалося, та настрій спадав.

Ми пройшлися за село і звивистим плаєм вибралися на дикогір'я.

— Знаєш, Ксеню, — захоплено вигукнула Дружана.— Тут усе як у Красному Долі.

— У крайній хаті, ось там, — показав я внизу, — авст-ріяки до смерті побили господаря. Лишилося четверо дітей.

Дружана спохмурніла, я провадив далі:

— Бачиш ґаночок з флюгером? Там мешкав Максим Третяк.

— Ти розповідав...

— Смереку без вершка бачиш? Під нею австріяки застрілили Павла Супору, мого стриєшного брата. Я з Су-порами не сходився. Це були єдині в селі люди, які не допомогли мамі, навіть пробували з нею судитися за хату. Але австріяки вбили Павла під тою смерекою. Онде дяків осідок.

— Якому ти припік м'яке місце дробом?

— Правда, я не признався, що мав з ним старі рахунки. Колись розповім. У пароха я малим крав сливи. Коли вони достигали, я наїдався.

— Ксеню, а тепер ти не голодуєш? Ти так мало їси, що я боюся.

— Ні, — засміявся я. — Я живу пам'яттю.— Очі її заповнив смуток, і я додав: — Ні, Дружано. Наїдаюся досхочу. Справді.

Раптом мене немовби хто смикнув за полу, і я відчув, що червонію від сорому.

— Поки зійдемо — смеркнеться,— сказав я.

— Ходімо, — озвалася Дружана і теж чогось спалахнула.

— Замість питати про дурниці, — сказав я, — розповідай про Красний Діл.

— У сусідстві з нами мешкала цікава жінка, — мовила Дружана, подаючи руку.—

Чоловік довгі роки мріяв покрити бляхою хату. Жили ощадливо. Перед війною сподіванка справдилась, та жінка лишилася сама. Вона ходила селом і вихваляла чоловіка: "Божечку, що за добра душа! Божечку, який шпаровитий!" Хата стояла на груни-ку, світилася блискучим дахом, і молодиця глипала на осідок, набожно склавши руки. Якось посеред дня звіялась буря і зірвала дах. Клапті рознесло, почіпляло на дерева. Молодиця прибігла до нас сама не своя. Батько каже: "Не побивайся, молодице, накриємо хату". А Павлина: "Божечку, якби ви узріли, як воно файно летіло!.. Чую, дудонить. Я надвір, а вітер несе, несе... Якби ви, Стаднику, виділи!" І кожному стрічному — те саме: "Божечку, як файно летіло!" Через місяць з фронту прислали похоронну і пачку чоловікових листів. Щовечора Павлина приходила й, плачучи, читала мені листи. Чоловік писав, що любить її, що тужить, вона опухала від сліз, голос охрипав до шепоту, та продовжувала читати, доки не падала від знемоги.

Дружанині вії затремтіли, і на очі виступили сльози.

"Надто ти трагічна в мене", — подумав я.

Вона легко и упевнено йшла попереду, ледь схиливши набік голову. З кожного руху щось мені наспівувало, але було в тому багато таємничого і незбагненного. Воно нагадало про себе і в гостях, коли я сидів між захмелілими хлопцями, а Верешко запросив Дружану до танцю.

У неї був трохи спантеличений вигляд, і я їй підморгнув. Дружана всміхнулася. Вона й танцювала з тою застиглою усмішкою, і я спохватився, що цілком її не розумію, що вона належить не мені.

— Що в тебе за скрута, Ксеню? — запитав ватаг, вмощуючись поруч.

— Усе гаразд.

Старий хитнув головою і пробурмотів:

— Тут, я тобі скажу, маркітно. В полонині було відрадніше. Коли світ у надсаді, людині треба висоти і просторів.

Верешко хвацькувато потрясав чуприною і притоптував. Чигрин з Данилкою пливли в танку, як пара лебедів. Хлопці, опершися ліктями на ляду, п'яно гуторили про російських генералів, про війну.

— На Черемош їм не заманеться.

— Ходять чутки, що Бем-Ермолі4 готує контрнаступ;

— Фішер5, утікаючи, погрожував, що половину Буковини зашле у Талергоф6.

— Це той, що благословляв гуцульський легіон?

— Той самий пес.

Хотілося крикнути: "Замовчіть!.. Замовчіть і посидьте тихо!"

— Румунія лагодиться виступити на боці Антанти.

— Якщо на Буковину прийдуть румуни, то нас вважатимуть підсобниками Бем-Ермолі.

— А тепер Бем-Ермолі вважає нас підсобниками росіян.

— Допомагаємо?

— Так виходить.

— Знищення!

— Для всіх — зрадники... Для всіх держав світу.

— Випийте, хлопці.— Я наповнив чарки, а коли вони випили, налив знову.— Дай Боже здоров'я, хлопці! Дай Боже, хлопці!

— Дай Боже, Ксеню!

— Дай Господи!

— Нащо споюєш? — посміхаючись, спитав Кошута.

— Чого сердишся? — прошепотіла Дружана, сідаючи на ослін з другого боку.

Я підняв чарку.

— Шановна ватаго! Пропоную випити за здоров'я Юра Кошути. За те, щоб і на той рік цим гуртом рушили в полонину.

— За ватага!

— За полонину!

Мить затримавши посоловілі очі на Юровому обличчі, перехилили чарки.

— Підемо? — спитав я Дружану.

Вона кивнула, і ми подалися. Під ногами похрускувала ожеледь. Розпливлася лагідна зоряна нічка, зі смерек трусив пухнастий іній.

А вночі звіялася буря, нашуміла мені тривожних снів. Я спав скоцюрбившись, ніби пересидів до ранку пасажиром на чужій палубі, стомлений штормом. Коли засіріли вікна, босоніж, прихопивши одяг та карабін, вийшов до сіней. У темряві мною оволодів невимовний жаль. Осідлав кобилу, виїхав з осідку, мов утікач. Небо плавними лініями черкали мирні у вранішньому серпанку верхи. Вибравшись на плай, пустив уздечку. Кобила фиркнула ніздрями, наче дякуючи за довір'я, і пружною ступою потягла на узвишшя.

Минуло з півгодини. Ряди гір освітило сонце, на сніг упали довгі сині тіні від перелісків. Довкруж панувала тиша. Вдалині маячив чубатий Максимець — мов віл, розбігшись, настромив на роги копицю сіна.

З горба кобила рушила видрібцем, шматуючи блискучі скалки зашкарублого снігу. Сковзаючи додолу, скалки подзенькували дрібними дзвіночками, чиргинькали, як пили на морозі. Мені згадалися хлопчачі мандрівки в гори. Ми незгідливо жили з Кошутиним Іваном. Переманивши від мене півзграї хлопців, Іван задерикувато співав завше одної, не до ситуації журної пісеньки:

Ой тужу я, тужу, як вечір, так рано, На моїм серденьку веселості мало. Веселість, веселість, куди ж ти ся діла? На журовім мості, на билині сіла.

В Івана пробивався зворушливий заливчастий тенорок, що пасував до вічно замріяних верховин. Коли хлопці не покидали мене, Іван, сердито утинаючи мелодію, згірдли-во викрикував:

А чоботи... до роботи... ходаки до танцю... До капусти... солонини... а до каші смальцю

Я не вмів співати, і виручали товариші:

Ой продала баба вівці Та й купила бинду дівці. Бинда ясна, дівка красна, Нема

зубів, лише ясна.

У словах не було й натяку на якусь Іванову ваду, та він білів од злості і вмовкав.

— Господи! — вихопилося в мене. — Нащо всі ці дурниці, коли людину мають убити? Нащо їй перед цим добро чи зло, коли їй не заповісти нікому ні розуму, ні сподіванки?

І так од війни до війни, чекаючи насильницької смерті, живуть люди. Племена і народи. Чекаючи війни, живуть жорстоко, ганебно і дико. Коли війна — людське щастя на землі неможливе. Навіть примітивне гірняцьке, де не звикати до пісного черствого хліба і пішої дороги в сотні верст заради куцої надії.

На вулиці товпилися заплакані жінки. Я їхав від гурту до гурту, вітався. Мені не відповідали, і я подумав, що заслужив неслави за те, що вчора напоїв хлопців, — може, котрийсь голову скрутив у потоці. Та в одному гурті стояла, теж заплакана, моя жінка, і я стрибнув з сідла.

— Ксеню!..

Я весь спітнів від тривожного чекання.

— Забрали худобу, Ксеню. Налетіли, як орда, загнали коней, корів, овець...

— А чоловіки де?

— В узворах. Онде вертається Крицяк з Мариничем.

— Чого стали? — крикнув я, аж виляски пішли між горами.

Крицяк попростував на осідок. Я стрибнув у сідло, погнався за ним.

— А що робити? — хрипко спитав Данило, ховаючись за воринння.

— Курей продавати! — загорланив я. — Де карабін? Крицяк зблід і заперечливо мотнув головою.

— З мене досить, Супоро. — Губи його затремтіли.

— Підеш, сучий сину! Підеш, бо уб'ю! Побачивши перед носом дуло карабіна, Крицяк упав

навколішки.

— На ноги, блазню!

Раптом околицю різонув Оленин вереск. Заливаючись слізьми, молодиця припала до мого стегна, залементувала:

— Ксеню, даруй йому! Ксеню, діти!..

Я шарпнув уздечку. Кобила крутнулась на місці, і я таки сягнув Крицяка прикладом.

— За рушницею, хирляку!

Раз по раз озираючись, Данило чкурнув на осідок до Кошута.

— Під землею знайду, коли не вернешся! — пригрозив я. — А ти чого вирячився? — гримнув на Мариничевого Миколу. — Де дробовик?

— Марш по зброю!

— Боже! — зойкнула Олена, упавши грудьми на заво-рітницю. — Порадь що-небудь, Боженьку!

З осідку видибав Юр Кошута. Очі позападалися глибоко в орбіти і дивилися

незрячим поглядом.

— Що ти намислив, сину? — запитав зчужілим апостольським голосом.

— Одіб'ю товар, стариня. Одіб'ю або вернуся без голови.

Ватаг видивився, ніби побачив перед собою божевільного.

Я чвалом рушив до церкви, вдарив у дзвони. На вулицю почали виходити чоловіки. Верешко похнюплено волік за ремінь утятий манліхер.

— Збирай, Сергію, погоню.

— А ти?

— Я їх перестріну.

Я проїхав зо п'ять кілометрів і, пустивши коняку в узвір, рушив через верхи пішки. Невдовзі побачив череду. Худоба посувалась поволі, розтягнувшись на добрі гони. Ззаду і спереду їхали вершники. З годину довелося йти хребтом, відтак повернув на захід і пересік ліс. Внизу, стиснене білими рубцями криги, блиснуло плесо Черемошу. Солдати повинні були ось-ось показатися з-за кручі. Я спустився на скелю над дорогою і висипав з патронташів набої у ямку в снігу.

— Звідси вам не вибратися!..

їх було п'ятеро. Ще п'ять їхало позад череди. Я вистрілив у повітря і потряс над собою карабіном. Солдати заметушилися, та меланхолійні гуцульські воли наперли на коней і потиснули їх до скелі.

— Кидай зброю! — гукнув я.

Через тупіт копит не почув пострілів. Куля дзенькнула над вухом і колупнула стовбур смереки.

— Ось як ви забалакали! — Я прицілився.— Прости, Господи...

Один з п'ятірки, широко змахнувши руками, полетів з коня у Черемош. Солдати вдарили залпом. Нудним квилінням зацівкали кулі. Я стояв на весь зріст і ще раз запропонував мирну розмову. Мені відповіли новим залпом. Хтось із них викрикував слова команди, і ці слова означали: "Пограбуй, убий, поглумись!" У мене зціпилися зуби, руки і очі робили своє діло без участі свідомості. Я стояв на скелі, як п'яний, дивлячись, як воли, розділившись на два ручаї, минають постріляних солдатів. Далі череда лавиною накотилася на тіла.

Отямившись, я збіг на дорогу, половив солдатських коней і повернув їх головами до скелі. Воли понуро замахали рогами і теж почали шикуватися в ряд упоперек дороги. Я крок за кроком одводив коней, воли вслід за ними переступали боком, мовби виконували дивовижний танок.

Нарешті тупіт стих. Чулося тільки важке посапування тварин. Над чередою піднімалися клуби пари.

Хвіст з'юрмленого над прірвою живого стовпища ховався десь далеко між горами. Там солдати у відчаї, мабуть, лупцюють худобу прикладами і шаленіють од злості, та зрушити цю інертну масу їм не вдасться: якщо на дорозі завал, зірвано місток чи шлях перекрито гірським спливом, досить стати конем упоперек, і кожна тварина зробить те ж саме, і череду не здвигне з місця ніяка сила.

Десь за кряжем затріскотіли рушниці. Не минуло й п'яти хвилин, як череда попливла назад. Я відібрав уцілілу під копитами російську гвинтівку з відімкненим штиком.

Один з грабіжників здався на милість ватазі. Це був ще молодий, спокійний і приємний з обличчя солдат. Відповідав на запитання розважливо, зрозумілою для хлопців мовою, одначе те, що він казав, викликало дикий подив.

— Побалакай-но з ним, — звернувся до мене Юр Кошута. — Він тебе наведе на розум.

Солдат говорив про мародерство, до якого докотилася регулярна армія через недбальство генералів, мішав з болотом ім'я свого царя і хвалив нас за гідність і відвагу. Я потряс перед його очима топірцем і попередив, що зітну голову, якщо пускатиме біса. Солдат звів на мене цілком щирі сині очі й сказав:

— Я — більшовик. Ви мене розумієте? Я проти мародерства. Я проти війни.

— Чого ж ти в мундирі ходиш?

— Я за завданням партії більшовиків... Я агітую проти війни, проти всіх трьох орлів... Так, я в мундирі, але...

Сплюнувши, я гаркнув:

— Марш на чотири вітри і п'ятий шум!

Він обвів гори якимось зворушливо тужним поглядом і, з жалем глянувши на трупи своїх товаришів, поволі пішов геть.

Ми дивилися йому вслід трохи розгублено.

— Я пропонував скласти зброю, — сказав я. — Нема чого шкодувати.

Солдат обернувся до нас лицем і прощально помахав рукою.

— Чорти його знають, що за морока, — сердито промимрив ватаг.

"Більшовик? — подумав я. — Хлопець начебто славний. У цій проклятій війні не збагнеш, хто брат, а хто сват..."

Минуло вісім років.

Осіннього ранку з експреса Берлін — Бухарест у Чернівцях вийшов міцної будови, та вже з утраченим здоров'ям чоловік. На пероні з байдужим виразом на обличчях походжали молоденькі повії. Коли чоловік, поставивши під стіну валізу, збентежено зиркнув уздовж вагонів, мов не розуміючи, що сталося, куди тепер без нього рушить поїзд, одна з повій стала поруч і окинула прибулого зацікавленим поглядом: ще недавно, до того, як на лиці появилась хвороблива блідість, він був вельми вродливий.

— Він був красень, — зухвало прошепотіли уста повії і через мить з якоїсь підсвідомої спонуки мовили: — Ходімо до мене, пане!

Чоловік стрепенувся.

— У мене затишна квартирка, — докинула повія, припускаючи, що в нього, можливо, не недуга, а лиш жахлива втома. Чого не трапляється в дорозі! Досі вертаються додому розкидані по світу фронтовики. — Ви були солдатом, пане?

Чоловік невиразно кивнув. Тепер він дивився на маневровий локомотив і стояв упівоберта до дівчини. Шкіра на його щоках була біліша за папір, під очима темніли

сині підкови, міцно стулені губи — без кровинки. Зодягнений навіть ошатно. Дівчина знала, що через кілька днів зостанеться в лахмітті, бо місто голодувало, а такі люди, як завше, без гаманця і вимінюють одяг на шматок хліба.

— Пане!

Чоловік нагнувся за валізою і рушив до розкладу приміських поїздів. Дівчина пішла за ним, хоч бачила, що нічого з того не буде: це селянин, такого не спокусиш.

— Пане!

Прибулий, не глянувши на неї, накрутив годинника, якось кумедно, мов по щаблях драбини, проте досить легко ступаючи, пішов уздовж перону до міських воріт.

— Гуцул! — Дівчина зробила презирливу гримаску.— Гуцул-злодій! — Не заспокоївшись на цьому, вона наздогнала його і мацнула обличчя сердитим поглядом.— Пане!

Він ішов не озираючись.

— Німий, чи що? — Дівчина закопилила губу і, війнувши спідничкою, попростувала назад.

Поїзд на Вижницю відходив увечері, і Оксен вирішив оглянути місто. До центру поспішали замурзані підлітки з приміських фабрик. Спершу Оксен не завважив, що рух

на вулиці лише в один бік, коли ж дійшов до перехрестя, побачив юрби людей, що вливалися в ущелину магістралі, яка вела до середмістя.

Його підхопив потік, невдовзі він опинився на площі перед ратушею. З балачок довідався, що розпочався студентський страйк, викрили підпільну друкарню і буде бійка. Схожий обличчям на румунського короля міщанин, який назвався пенсіонером, вигукнув, що вісімдесят відсотків теперішньої молоді — потенційні бандити.

— А може, й усі дев'яносто, — поправив себе, розмахуючи топірцем, змонтованим з нанизаних на сталеву трубку рогових плиточок. — Може, дев'яносто, кажу. Король повинен запровадити такий порядок, щоб на кожного бандита припадав поліцай. Чому наші жандарми досі без гумових кийків? Чому, як в Америці, на кожному стовпі нема сигналізації? Уряд сушить собі голову реформами, а вони онде що витворяють. Ведуть державу до загибелі. Підривають нашу міць. То ще треба розміркувати, чи ми зможемо побудувати нову щасливу Румунію. Ми в оточенні зовнішніх і внутрішніх ворогів.

— Стули писок, мерзотнику! — гримнув хтось із натовпу.

"Пенсіонер" і не думав утихомирюватися.

— Я вам скажу, панове, ось що, — розмахував він топірцем. — Хто за всіх часів був най небезпечнішим єретиком? Інтелігент. Хто з-поміж інтелігентів найбільший іскаріот? Той, хто пише книжки. Хто між іскаріотами найнепевніший бандит? Студент. Я будував би замість шкіл тюрми. Я посилав би їх не вчитися, а на каторгу. Оце була би користь державі! Ворог, панове, проникає в нашу душу. В нашому домі готується диверсія. Нас оббріхують перед світом. Треба набирати армію і збільшувати жандармерію...

Під ратушею почалась метушня, почулося улюлюкання. Натовп розступився. Поліцаї гнали зв'язаних понівечених студентів. їм навперетин кинулися зашмірані

хлопці, яких Оксен бачив, коли йшов до міста. Поліцаї видобули шаблі. Заревіли сирени, юрби зімкнулися, наперли на хлопців, почалося стовпотворіння, по головах затанцювали палиці.

—Який смисл виходити без зброї! — стиха сказав Оксен.

— Ага, пташку! — "Пенсіонер", про якого забув Оксен, вцупився йому в комір. — Ану ходи, ходи, ходи!

Ззаду Оксена підштовхував худорлявий, як хорт, парубійко в кованих черевиках. Невдовзі розділити куш винагороди надбігло ще шість хортів у кованих шкарбанах. Оксена запровадили в напівтемний завулок, у похмурій триповерховій кам'яниці відчинилися залізні двері.

У дворі жандармерії таких, як Оксен, було вже кілька десятків. Проте Оксена завели до приміщення. У ніздрі вдарив гострий дух сечі і тютюнового перегару.

— Щось ви мляво працюєте, — сказав до пенсіонера" офіцер з пов'язкою на рукаві.

Той вирячився на офіцера і зарепетував:

— Але цей закликав до зброї!

— Хто такий? — холодним металевим голосом запитав поліцай.

— Вертаюся з італійського полону.

— Шпигун! — Поліцай похитав головою і, записавши щось до реєстрової книги, кивнув двом лобурякам, що стояли напоготові в кінці коридору.

В одну мить з Оксена здерли все, що на ньому було. Звели смердючим тунелем у підземелля і штовхнули в темряву. Він спіткнувся і розбив собі коліна й лікті. По тілу, падаючи на бетон, дзвінкими краплями стікала кров.

Його методично били і допитували. В його легенях застрягли осколки, він кашляв кров'ю, тепер вже весь час відчував присмак заліза в роті. Він мовчав, але вони мали його документи і швидко довідалися про все, що їх цікавило.

— Чому після війни не вернувся додому? — на кожному допиті повторював слідчий.

Якось Оксен спробував усе до ладу пояснити, та одразу ж переконався, що ліпше мовчати.

— Мене наприкінці війни забрали на італійський фронт, — сказав він. — Під Капоретто тяжко поранило в груди. Підібрали італійці. До кінця війни лежав у лазареті. Мене виписали, але я не міг стояти на ногах. Попросився на роботу в тому ж таки лазареті.

— Ви були в шпигунській школі, — грюкав кулаками слідчий.

— За шість років зібрав гроші на дорогу...

— Вас чудово забезпечили, кому ви очі амилюсте! "Справою" цікавилися крайові власті. Його вже мали

судити, та раптом повернули папери "на дізнання". Знову били й допитували. Нарешті через півроку перевели до в'язниці. Він заледве звик до напівтемряви після безпросвітної ночі катівні. На інших арештантах теж не було живого місця: замість облич — струпи, криваві синці, потріскані губи, понадривані вуха. Один був позбавлений відчуття і мочився під себе. Наглядач бив його по голові, він не міг

говорити, тільки схлипував.

Під дверима камери завжди стояли на підслухах. В'язні утримувалися від балачок. Лише після того, як зачитали вироки, дехто став говорити вві сні.

Всі заарештовані за "участь у бунті" були засуджені до смертної кари. У вироку давали коротке пояснення: "У зв'язку з тим, що російський уряд посіяв серед населення герцогства ворожі почуття до братнього румунського народу і що основна частина населення герцогства — румуни — зазнає від носіїв цих почуттів усіляких кривд і знущань; королівський уряд бере на себе повну відповідальність за безпеку румунського населення і з величезною суворістю придушуватиме будь-які спроби до непорядку, очистить край від злочинних банд".

Оксена звинувачували в тому, що він прибув на Буковину зі шпигунським завданням і намагався спровокувати збройний заколот. З Розлуча надійшла підписана па-рохом характеристика. У ній повідомлялося, що Супора ганебно, із засідки, вбивав австрійських і російських солдатів, що цей змалку кровожерний дик зазіхав на життя дяка і багатьох чесних громадян. Сюди ж приплели, що вісім років не давав звістки додому, жив за кордоном з кількома жінками, торгував наркотиками.

З місяць в'язнів не турбували. Потому щоранку водили розстрілювати — і милували. Вишикують під муром, солдати піднімуть гвинтівки, та раптом до офіцера підбігає вістовий, дає папірця, офіцер знизує плечима і в'язнів заганяють до камер.

Збожеволів хлопець, позбавлений відчуття, ще один вмер від розриву серця, двоє не прокинулися зі сну. Ок-сен лишився в камері один. Йому справно носили баланду і водили на прогулянку. Якось наглядач спробував поговорити. Оксен не озвався. За це два дні морили голодом, відтак напоїли горілкою. Він лежав горілиць із заплющеними очима — й хоча б пара з вуст.

— Ей ти! — розбудив його наглядач. — Послухай, що я тобі пораджу. Напиши, що твої родичі до третього коліна — румуни і сам ти румун. Плюнеш мені в лице, коли не випустять. — Наглядач стишив голос. — Тебе пошанували. Ти буйна голова, можуть взяти в жандармерію.

Оксен мовчав.

— Подумай, — сказав наглядач.

Оксен повернувся до нього обличчям, довго дивився в хитрі банькаті очі.

— Подумай. — Наглядач нетерпеливо забарабанив пальцями об мур, нахилився до ліхтаря і підкрутив ґніт.

— Segni il tuo corro7.

— Говори по-румунському, — з надією промовив наглядач.

— Ядуха...

Наглядач зблиснув очима і вдарив його в обличчя. Він знепритомнів.

Рік і дев'ять місяців його томили в Дофтанській фортеці і перевели назад до Чернівців.

— Наорався розуму? — безбарвним голосом спитав той самий наглядач, відмикаючи двері знайомої Оксенові камери. — Дофтану — пекло, я знаю. Дивуюся, що

ти вижив. Видно, знову пошкодували… — Він несподівано розсердився і гримнув за собою дверима.

Оксен заснув. Коли прокинувся, був уже вечір. У камері з'явився клишоногий столик, на гачку висів запалений ліхтар. Увійшов наглядач і поставив на столик письмове приладдя.

— Я вам повинен сказати, — почав не зовсім впевнено, — що багатьох отаких патріотів випустили. Дали згоду на паспорт румуна — і випустили. Вам смертну кару замінили десятьма роками каторги, сьогодні день визволення Буковини, і вашу справу переглянули знову: десять років каторги замінено десятьма роками звичайної тюрми.

Оксена замлоїло од його бубоніння: "Десять — десятьма, десять — десятьма…" З рота хлинула кров, потекла підборіддям на розхристані груди. Він лежав нерухомо, блідий, мов мрець. Наглядач вибіг з камери і через хвильку вернувся з лікарем. Оглянувши Оксена, лікар незворушно бовкнув:

— Капець.

Та, щойно зачинилися двері, Оксен розплющив очі.

— Ось тут, — мовив хтось у коридорі.

До камери зайшли з ношами чотири в'язні. Наглядач зиркнув на покійника, і в нього поповзли брови на лоба, одібрало мову.

Оксена поклали на ноші і віднесли до трупарні. У кімнаті по сусідству лікар заповнив акт, штовхнув ногою двері до трупарні, і його погляд схрестився з Оксеновим. Лікар зблід. Узявши Оксенову руку, послухав пульс і прикро замислився. Нараз схопившись з місця, кинувся шукати наглядача. Той саме лупцював якогось невдаху, який кричав крізь сон. Лікар заспокоївся і попростував до конюшні. Розтермосивши п'яних фірманів, звелів везти мерців на окопиську.

— Тю-у-у, живий, — здавленим голосом сказав вусатий, схожий на чорта в місячному сяйві, фірман.

— Другий на нашу голову, — стурбовано озвався його напарник.

— Що будемо робити?

— Подивися, може, ще хто не залубенів.

Оксен застогнав, коли фірман закинув йому голову, добуваючись до покійників. Зачовгали кроки, і фірман подався до товариша, що сидів осторонь, смокчучи цигарку.

Оксен підвівся на лікоть. Світив місяць, темніли купи дерев, пахла скроплена росою трава. Все це йому немовби снилося, і два діди проти низького місяця — ніби очамріли від холодного сяйва, щось бурмотять. Оксен прислухався.

— Якби він собі зліз з гарби… — аж немовби прохально говорив один з дідів.

— Якби він зміг піти собі…

— А дивися: встає, злий дух.

Вони ніби хотіли його підбадьорити.

— Сповз!

— Чи помогло би, якби йому чарочку?

— Пішов.

— А правда...

— Шкандибає, злий дух.

— Нехай іде.

— Нещастя наше!

Оксен п'яно похитувався, кудись несучи страшну, втомлену, німу душу. Йому туманилося в голові від чистого повітря, і він видихав у пригорщу гнилий дух камери, мов боявся забруднити простір.

Він поковзом шморгнув з горба в якийсь сад. Навколо пахло стиглими сливами. Сливи — холодні, пружні, як м'ячики, були розсіяні, куди не поткнися. Він став по дві, по три запихати до рота. Сливи розпукувалися під зубами, язик стерпав від гіркуватого студеного соку. Набрав слив за пазуху. Тільки звівся — вони висипалися градом. Оксен не міг збагнути, де дівся черес, чому він лише в білизні. Крок за кроком обстежив сад. Раптом його вирвало, тут же знову розібрав голод, і він побіг до купи слив, які висипалися з-за пазухи. Наївшись, зняв з себе сорочку, перев'язав рукавами шийний розтвір і позбирав плоди.

Місяць заливав околиці якимось підстережливим голубим світлом. Поиж садка мерехтливими блискітками стікав Прут. Оксен зійшов до річки і, калічачи ноги, рушив вирубками в лозинні проти течії. Шуміла річка. Він ішов усю ніч. Інстинкт вів його в гори. Зліва на високому березі темнів ліс, але Оксен по запаху визначив, що це половий мішаний ліс, а до гірських нетрів ще дуже далеко.

На третій день добився до Вижниці. Тут його стала мучити невідступна думка про переслідування. Він то біг, то повз, то надовго залягав у терняки. З Німчицького перевалу рушив верхами через Магуру й Кінашку на Роз-січний забутим плаєм, яким ходили до Вижниці на ярмарок. Вісімдесят років перед тим цією дорогою вертався з тюрми краснодільський бунтар Лук'ян кобилиця. На Великдень його вітали тисячі гуцулів з навколишніх сіл, і він сказав: "Ех, браття! Дужі ми, коли в гурті. Та в гурті ще не сила. Треба розум мати і волю велику, як наші Карпати. Треба серце мати Олексине8, і хто хоче бути таким, ідіте до Чорногори". У Красному Долі Лук'ян скликав велелюдне віче. Гуцули сиділи на царині в кільканадцять рядів, а він як столітній бук став перед ними, гордий і непокірний. Підняв у небо топірець і, гнівно насупивши брови, мовив: "Чужинці полонили нашу землю. Вороги стинають наше життя. Нас сила! Проженемо їх з Карпат!"

Ліси зітхали спогадами. Оксен слухав їх гомін, пробиваючись крізь хащі, закривавлений, голий, із затьмареною свідомістю, і поволі його покинула думка, що хтось іде назирці.

Вночі він пройшов Сторонцем над Усть-Путилою. З долини повзли шуми рік на водозливі. Оксен спустився в мочаристу падолину, скосив навпростець до села, та нараз у межиріччі затріскотіли рушниці. Він довго прислухався і вертів на всі боки головою. Коли стрілянина ущухла, повернув назад, пересік кам'янисту гряду на узліссі й пірнув у нетрі.

Він знемігся й ледве йшов. Світив місяць. Десь глибоко у затіненій ущелині

градним боєм тлумився на скелястих уступах Бісків потік, названий так тому, що ним ніби керував невгомонний біс: то мов сльозина між білим камінням, а то, невідь-звідкіль узявшись, вода падає на скелі десятками кубів і котить у Путилівку гігантські гранітні валуни.

Оксен зігнувся набрати у пригорщі води, і сили покинули його. Хвиля проволокла безвладне тіло кілька метрів і приперла до каменя. А вранці води в потоці відбуло. Пригріло сонце. Оксен глипнув на завісу з променів між смереками і подумав: "Я не піду туди, якщо вона не покличе". Одначе на серці було так важко, що він жалібно простогнав:

— Дружано...

Вона не озвалась. Він здивовано дивився на сріблясту запону між смереками, не втямкуючи, де ділася веселка, яку він щойно бачив. Напружив зір. Не було ні веселки, ні Дружани.

— Дружана вже пішла на стаю, — зміркував він. — Сьогодні в нас весілля. Де забарився Чигрин?

Раптом на нього звалився непереборний смуток, і він впав на каміння.

По хвилі пам'ять і інстинкт знову розпочали двобій. Оксенові здалося, що він на полонині. Отже, додому на північ. Він пришвидшив ходу, надвечір дістався до Німчицького перевалу, оглянувся, а поза ним, синіми хвилями піднімаючись до неба, скільки сягало око, простяг-лися пасма гір. Так і не збагнувши, що вдруге йде протореним плаєм, що вже було пройшов половину дороги додому, знову зашкандибав до Розсічного.

Крок за кроком його обіймала десь далеко полишена задума, пронизана сподіванкою і чеканням; мозок запрацював, згадалося дещо з пережитого. Він спохватив-ся, що йде без сорочки, в порваних підштанках. На тілі занили рани. Він глипнув на покалічені ноги і захитався, застогнав, мусив ухопитися за смереку, аби не впасти.

— Боже... — зітхнув.

Потемніло в очах, і ці темні, ще малозрячі очі заливали мутний піт і мутна від сукровиці сльоза. Щеміли і кровоточили подряпини на чолі, на руках, на грудях, на стегнах, а ступні стали суцільними ранами. І якби Бог був милосердним, він потримав би його ще кілька днів без пам'яті, бо так йому було б, мабуть, легше.

Упавши, він пролежав до холодних присмерків. Вранці над Бісковим потоком його спіткало божевілля: він натрапив на ту саму срібну запону між смереками і веселку. Рушив до них оігцем, розсунув гілля, а там темно, покрапали росини, ніби хтось утікав. З рота бухнула кров. Потекла ручаєм, обвила теплом пальці на руках, згусала живим кораловим намистом. Він остаточно отямився. Доповз до потоку, змив кров, підняв забутий минулого дня вузлик зі сливами і поволі, заощаджуючи сили, пішов понад Путилівкою до Черемошу. У Піпетках знову піднявся на гору. В синій імлі виріс рогатий віл — Максимець. Надвечір на тлі заграви показався вигодський хутір. Оксен вирішив заночувати в Горинів. Він прискорив ходу, і ніч ненабагато випередила його: в хатах ще

не світилося. В таку годину молодиці при ліхтарях доять корів, на котрий осідок не ступиш — всюди чути поциркування молока у відра, погейкування. А в хатах бавляться діти: сповнені загадкових змін вечорові хвилини непокоять малечу і вимагають руху.

Оксен простяг до клямки руку і намацав колодку. Думаючи, що господарі кудись вийшли, вмостився на камені, понурив голову. Так йому заблагословилося на світ. Його розбудив холод і шелест вітру. Хутір німував. Насилу випроставшись, Оксен кинув погляд на садиби. Всюди вікна були забиті жердками. З бантини під дашком стайні за ним стежили хижі очі здичавілої кішки. Оксен видибав за ворота.

"Всі в полонині", — втішив себе.

Доївши сливи, виполоскав у потоці сорочку, розстелив на траві і ліг. Його нудило. Підкралась здичавіла кішка. Вперлася незворушним колючим зором і завмерла. Людина їй була вдивовижу.

— Киць...

Ледве витиснувши з себе одне слово, він жахливо знемігся і відчув огиду до людської мови. Кішка вигнулась дугою, підстрибнула і припала до землі.

"Піду..."

Натягнув на себе ще мокру сорочку, оглянувся на хутір. На стіні однієї з хатин побачив табличку. Чим ближче підходив, тим сильніший пронизував жах.

"Чума!"

Відкинувши заворітницю, зайшов на подвір'я. Від серця відлягло. На табличці латинськими літерами і кирилицею було написано: "Ворбіць нумай роминеште!"9

Навесні тут ще мешкали люди. "Не пошесть". Він вийняв з-за таблички гілку черемхи зі скоцюрбленим засохлим листям. "У полонині..."

До Розлуча прийшов пізно вночі, такий втомлений і хворий, що решту дороги здолав навгад. Доплентавшись до хати, єдине, що свідомо зробив, — заклав на засув сінешні двері. Приснилося, що провалився під лід, потому зі Смоляком ішов по трупах, і на нозі подзвонював ланцюжок з хрестиком. Далі плив у холодній невиді, нарешті опинився дома, кинув на скриню карабін і впав на лежанку. Подумав, що ліпше покласти карабін біля себе: не дай Боже, до хати заскочать хлопчата, а магазин повен патронів. Згадав, що двері зачинені, й з полегкістю поринув у сон.

Минуло півтори доби. Прокинувшись, Оксен зиркнув на скриню — карабіна не було. Ковзнув поглядом по собі. Весь у крові. З неймовірними труднощами доповз до бочівки. Лежачи долі, застромив руку: сухе дно. На лаві надщерблений глечик. Він спробував дістати його, та глечик випав з рук. Під купкою черепків сірів коржик заплісняві лої крупи. Він виколупував зернятко за зернятком, витирав пучками і клав до рота. Тільки наступного ранку йому вдалося видряпатися на ліжко. Заплющив очі, намагаючись пригадати, хто його побив. "І карабін забрали..."

Італійці не били. Це добрі безжурні люди. З ним довго морочилися, ніяк не могли взяти до тями, що його дратує будь-яка балаканина, що йому легше жити мовчки.

"Не італійці".

Правда, якось до лазарету привезли близько сотні покалічених італійців, учасників

незбагненного "походу на Рим". Ці, вередуючи, штовхали санітарок ногами. Коли повидужували, в палатах запанував попередній спокій.

До Оксена ставилися приязно. Він перебував у Італії з сімнадцятого до двадцять шостого року, і за винятком дурня, учасника "походу", який пхнув його ногою в живіт, нема кого згадати злим словом. Він, щоправда, майже не виходив за огорожу лазарету, але хіба там працювали інші люди, ніж по всій Італії!

"Хто тепер у селі? Австріяки чи росіяни?"

В уяві постав росіянин, що назвався більшовиком. Якби в селі стояли солдати цього ґатунку, то, мабуть, не місили б кулаками і прикладами сонного гуцула. Зрештою, він більшовикові не вчинив кривди — відпустив живого-здорового. Загадковий хлопець...

"Чого боїться Крицяк? Хіба він не знає, що сифіліс-них не беруть ні до армії, ні на роботи? Перевікує чоловік, як полохливий заєць. Що мене палить?.."

Уночі вперіщила злива. Оксен вибив лопатою засув, виповз на поріг і припав губами до калюжі. Ніяк не міг вгамувати спрагу. В небі з веселою злістю погуркував грім. Очі засліплювала блискавка. На мить йому здалося, що він на фронті, зав'язався бій. Вірячи й не вірячи, він все-таки переконав себе, що надворі злива, а він дома, утік з фронту, треба добре виспатися і відпочити. Тримаючись за одвірок, піднявся на ноги й попід стіною доплентався до ліжка. Вітер гримнув дверима, в сінях щось упало, та Оксен поринув у сон і нічого не чув.

Після дощу похолодало. Оксена розбудив приступ кашлю. Був ранок. Крізь вікно виднівся краєчок сірого засмученого неба. Оксен розглянувся по хаті. Все залишилося так, як до війни. Похитуючись, добрався до скрині, вийняв пару білизни.

"Де постоли?"

Взяв батькові, заховані на згадку. Сівши на ослін, випростав ноги. Порізані кривавими рубцями, вони порозпухали й гноїлися. Він розірвав рушник, обмотав ноги, зняв з гачка старий кожушок і подався по воду.

Стежина до струмка заросла лопухами.

"Як вигналися за одне літо!" — подумав він.

Куди не кидав оком — запустіння. "Доведеться попрацювати. За тиждень дам лад".

Наносив води, скупався, переодягся в чисте. Йому все ще випадали з пам'яті десять років. Згадав, що втік з фронту взимі, а виглядало на початок осені. Він почував себе спустошеним, та списував це на перевтому, хоча з кожною хвилиною його дедалі сильніше мучило нав'язливе запитання, якого боявся, як божевілля, і внутрішньо здригався перед ним.

Спробував спокійно роздивитися, де що лежить, що треба зробити в першу чергу, і це трохи відволікло його. Він обминав у думках село, а Крицяка згадав, щоб усміхнутися. Несучи воду, побачив, як рясно вродили сливи. Вийшов за хату з решетом, потряс деревце. Під стіною догори ніжками валявся стільчик. Він вмостився на нього, його одразу ж знудило, та пересилив себе і їв, доки не запаморочилась голова.

Прокинувся з гострим відчуттям чиєїсь присутності в хаті. Обмацав ліжко, заглянув під ослін, до кухні і комірчини.

— Хто тут? — скрикнув у розпач і.

Навіть муха не шебернула. Відсунув скриню, ослін, відкотив бочівку, зняв з гаків підмисник, вигріб попіл з печі, перекинув макітру, обдивився на світло кожний горщик.

*Все-таки хтось був. Оксен вирішив чекати: може, сам обізветься? На плиті булькотіло сливове варення. Він залив вогонь і ліг, затуливши долонями лице.

"Ніби сховалося само в собі".

"Ліпше не шукати".

"Як тихо!"

"Крицяк від усього втікає..." "Де карабін?1'

Одняв від очей руки. Надворі світило сонце. В снопі променів плавали порошинки.

"Отак і перевікує, як заєць, — подумав про Данила. — Карабіна нема, але рушницю я сховав у стайні під жолобом".

Він видобув і карабін, і російську гвинтівку. Патронташі зітліли.

"Треба було заховати на горищі".

Гвинтівку лишив, а карабін заніс до світлиці.

— Воно" там! — кинувся до скрині.

Підняв ляду. Лахміття, усілякий дріб'язок. В хаті він більше не міг затримуватися.

На вулиці все свідчило, що село давним-давно покинули. Біля церкви, де мешкали заможні гуцули, сіріли поросліе мохом підмурки. Очевидно, будівлі розібрали й кудись перевезли. Хатини над потоком просвічувалися наскрізь. Оксен зупинився проти воріт Юра Кошути. На стовпчику висіла табличка з написом: "Ворбіць нумай роминеште!" Оксен ступив на обійстя, пройшов мимо відчиненої стайні. Всередині ліниво порпалися кури.

Сінешні двері в хаті теж були відчинені. Хатні, оббиті сплетеною з трави кіскою, лишень відхилені, і Оксен мало не відступив назад, побачивши кістляву, вкриту пасмами довгого сивого волосся, спину. Ставши збоку, він не міг втямити: Юр не Юр. Людська тінь.

Оксен заслонив собою світло, й Кошута озирнувся. Майже прозорою рукою ватаг ухопився за груди, а другою силкувався настромити на вуха дужки окулярів і дивився на Оксена вилинялими запалими очима.

— Нащо турбуєте бідного схимника? — жалісно мовив Кошута.

Оксен хотів було привітатися, проте старий тикнув пальцями на вуха:

— Не чую. Глухий. — По паузі додав: — І нічого не маю.

— Я — Супора,— сказав Оксен, сідаючи.

— Можу дати напитися. Більш нічого не маю. — Кошута зачерпнув горнятко води. Він був маленький, як десятилітній хлопчик.

— Оксен я.

— Га? Я глухий. — Старий вилив до відра воду і сів спиною до Оксена перед розгорнутою книжкою. Забубонів:

Задарма край твій весь политий кров'ю Твоїх борців? Йому вже не пишаться У красоті, свободі і здоров'ї...

Оксен сам колись тримав у руках ту книгу, одначе зараз не міг згадати її назву. Зітхнувши, він пустився до виходу, та його вернула несподівана думка. Він вийняв з кишені патрон і, ставши над Кошутою, кінцем кулі показував літеру за літерою.

— Супора? — підняв голову ватаг. — Оксен? — Нервово похитав головою. — В землі содомській і го-моррській відрадніше було в день кари Господньої. Таж його відірвали від землі живих і він був страчений?

Оксен заперечливо покрутив головою. Раптом у пам'яті відновилася частина пережитого ним. З очей хлинули сльози. Старий розгублено закліпав червоними опухлими повіками й подав Оксенові води.

— Він був зневажений і принижений перед людьми, — бурмотів ватаг, мабуть, не знаючи вже іншої мови, крім біблійної. — А ми всі блукали, як вівці, збилися кожний на своїй дорозі. Не плач, сину! За нас потерпів! І ми терпіли за кожного.

Оксен одвернувся до вікна. Юр примовк, наче відчув, що вилиті з жаху і горя біблійні фрази звучать фальшиво. Може, спохватився, що вони не вміщають усього того, що трапилося, хоч продовж тисячоліть, продовж мільйонів моторошних келійних ночей наповнювалися пригніченими істотами наймісткішими словами. Він згорнув Біблію.

— Люди! — Його очі соромливо й безпорадно забігали по стінах. — Я туманів у самотині, — мовив він, немовби для себе, — і мені здавалося, що кожна господня днина несе мене в минувшину, до того менту, коли була вчинена перша помилка, і з кожним днем мені ставало легше на серці — я думав, це того, що вже близько істина. Я сподівався, що збагну, як світи розбігаються під тиском людської мислі до великого ладу. А воно, сину, не те… Мені ставало легше, бо я наближався до малесенької душі світу. Я вже дійшов до того місця, де сотня створінь у дикості зазнала менше біди, ніж я за один день своїх дитячих літ. Звичайно, я тут був господарем і розпорядником. Мені було легко… Ти мене слухаєш, сину?

Оксен не ворухнувся.

Юр понуро звісив голову, потому підняв на Оксена сповнені болю очі і накрив Біблію рушником. Так злодій, якого запече сумління, ховає з-перед очей крадену річ. Оксен сидів, як кам'яний ідол. З очей текли, розтікаючись по запал их щоках, сльози. Хату заповнювали сутінки. Юр запалив политу живицею скалку. Полум'я спантеличено колихнулося, і кінчик скалки загнувся жевріючим черв'ячком.

— Я би тебе нізащо не впізнав. — Кошута знову з опаскою зиркнув на край ляди, де лежала Біблія, і поклав її під рядно. — Ти голодний, сину? Зажди, я спечу картоплі.

Вони з'їли по картоплині. Відчуваючи, що на сьогодні сили вичерпалися, Оксен попрощався. Старий провів його до воріт.

На небі, дуже й дуже порідішавши для старечих очей, світилися зорі.

— Люди! — зітхнув Кошута, махнувши рукою, ніби прощаючись з небом.

Оксена теліпала лихоманка. Він поповзом обігнув ріжок хати і набрав решето слив. Йому ставало щораз важче. Він головою і руками підсунув до ліжка бочівку з водою, та на ліжко не зміг вилізти.

Свідомість навідувалася тоді, коли залишалося або проковтнути сливу, або забутися навічно. Марив.

Йому виразно вималювалося, як ішов в атаку під Ка-поретто. Батальйоном командував майор Міттельштедт. Оксен був при ньому ординарцем. Коли приніс розпорядження полкового командира, Міттельштедт вголос вилаявся і загудів: "Мінне поле... Ця наша артилерія... Подивимось!" Він став похмурий, як комедійний актор, який покинув сцену.

Артилерія мала пробити ходи в мінному полі. Минув призначений час, та вогню не відкрили. Лиш батальйон піднявся в атаку — вдарили гармати, підганяючи вперед гуцулів вибуховим валом. "Швидше, хлопці! — кричав міттельштедт. — Я цього сподівався!.. Собаки! Хиренні державники! Хиренні генерали! Дефективне суспільство!"

Міттельштедт вважав, що його непрощенно образили, перекинувши на італійський фронт. "Тут не треба ніякого фронту,— скандував він.— Тут досить двох жандармських полків. А всі сили треба кинути на Росію. Треба розбити Росію". Почуваючи себе скривдженим, він не скупився на солоне слівце.

Батальйон розсипався по всьому полі. Довкруж рвалися міни. Здавалося, до італійських позицій посуваються збиті в щільник чорні тріскучі водограї.

Оксенові осколками пошматувало груди. Падаючи, вік зобачив, як злетів у повітря Ернест Міттельштедт. "На чиєму боці залишиться хоча б один солдат, той виграв битву", — згадав Оксен. Стікаючи кров'ю, він доповз до траншеї і впав італійцеві на руки: захоплений зненацька, той ніяк не міг одімкнути багнет. Італієць одволік полоненого до другої лінії окопів, та на допитування не вистачило часу, бо в наступ пішли австрійці. Оксена вкинули до автомобіля й привезли до якогось містечка. Пустився дощ. Карабінери розбіглися, потому почалася паніка, на вулицях утворилися затори, машину покинули напризволяще. Вночі на околицях зав'язалася пальба між відділом італійської оборони, що вирвався з оточення, і австрійським ар'єргардом. Оксена, довантаживши пораненими автомобіль, відправили до лазарету. Як би там не було, він таки подарував превелебній короні свою останню перемогу.

Якось серед ночі Оксена вивела із забуття запалена свічка. Помандрувавши по хаті, вона схилилася над ним і стала Юровими очима. Оксен осміхнувся. Очі з острахом віддалилися, злилися в засліплюючу жарину і засвітилися сонцем.

Оксен опинився за муром лазарету. Було ще дуже рано. Полонений німець підмітав вулицю. Оксен не раз бачив його за роботою. Він промітав навскіс спершу одну половину, потому — другу і довго маячив, милуючись, відтак промітав далеко в поле запилену дорогу, ніби нею мали проїхати поважні гості. Казали, що той німець онімів після контузії.

Раптом сонце сіло за обрій. Оксен вирушив у поле. Дорога рівна, вдалину сосонкою бігли сліди мітли. Край левади в зелені потопав його осідок. Оксен не здивувався, що хата на рівнині. Нараз небо спалахнуло. Якась жінка переймала людей, що бігли за село, і викрикувала: "Су-пора запалив графські скирти!"

У селі стало як удень. Оксен все ще дивився на небо. Воно темніло. До нього наблизилася маленька зірничка й перекинулася заклопотаними Юровими очима. Оксен розімкнув уста, щоб привітатися, та почув: "Супора запалив графські скирти!'

Його гнітила темрява і тиша. Він спробував звестися, але впав під вагою залізних ланцюгів, якими був прикутий до цементної підлоги.

"Я в Дофтану, — подумав він. У голові лунав скрегіт ланцюгів. — Ліпше їх не рухати".

Катівня була якось так збудована, що найменший шелест тримався під склепінням кілька хвилин, і здавалося, що він виникає в голові. Від цього можна було втратити розум.

У голові лунав скрегіт ланцюгів. Оксен зібрав усю волю, тіло немовби шмагонуло окропом, потому враз повіяло прохолодою і стало легше. Тепер можна було стерпіти що завгодно. Він навчився дерев'яніти, щоб не відчувати болю і страху.

Ланцюги заскреготали з новою силою, хоч він лежав нерухомо. Закленчало, задеренчало, зашкребло — відьомський ґвалт диких звуків, од яких холола кров. Та ось з цієї страхітливої суміші виділився струмок чистих бубонців і хтось сухим, надтріснутим голосом заспівав:

В смутку, в тузі сині гори. Сині гори кров'ю сходять.

Плачеш, брате, плачеш, Плачеш, сестро, плачеш, Плачеш у могилі.

Під стелею блідим зубцем горіла лампа, а на лаві сидів з цимбалами на колінах Юр Кошута.

Сині гори кров'ю сходять — Кат стинає рід гуцульський.

Чусш, брате, чуєш, Чуєш, сестро, чуєш, Чуєш у могилі.

Нема правди, нема волі, Ой загинув край, загинув.

Плачуть діти, плачуть, Плачуть мами, плачуть, Плачуть у могилі...

Молоточки заплуталися в Юровому волоссі. Він знервовано відкинув патли на плечі, але вони знову зсунулися на струни. Юр розчаровано розвів руками. Певно, йому здалося, що Оксен умер, і старий ватаг вирішив відпровадити його в останню дорогу з цією дивовижною врочистістю.

Кошута з хвилину замислено дивився на Оксена, тоді відклав молоточки і торкнув струни пальцями.

— Прощай, сину! Ти виріс і вмер сиротою... Оксенове тіло було налите оловом, він нездужав ворухнути й мізинцем, нестерпно пекло в грудях.

— Ти виріс і вмер сиротою, — повторив Юр, складаючи для молитви руки. — Чи знав ти, що твого сина румуни розтоптали кіньми? Що Дружана, втративши надію на твоє повернення, через горе та скруту пішла жити з молодшим за мене на два роки дідом?

На Оксенових очах набухли сльози. Губи скривилися від болю під серцем.

— Либонь, не знав, що всі твої ровесники впали на фронті, Василь Чигрин загинув від румунської кулі, а Сергій Верешко став румуном Верешку... А молодняк вистріляли... Лишилися в горах старці з жінками й дітьми, але і їх виселили в низові

хутори, аби між верхами не зростали бунтарі.

Де ти, правдо, де ти, воле? Сині гори кров'ю сходять.

Плачуть брати, плачуть. Плачуть сестри, плачуть, Плачуть у могилі.

— Твій Оксенко затоптаний кіньми під час сутички між гуцулами і поліцаями. А жінка твоя, Дружана, тепер в якомусь долішньому селі — тобі однаково де, бо вже не народить тобі синів. — Юр витер очі і, схлипнувши, нахилився над Оксеном. — Прощай, сину. — Закрив мерцеві очі, та вони знов розплющилися. Юр вражено стріпнув пучками.— Свят, свят, свят! Господи, прости дурному дідові. Ти живий, Ксеню? — Злякано повів зором. — Даруй, свята Богородице, старому дурневі! Ксеню!

Оксен спрагло ворухнув губами.

— Кара Господня! — став посеред хати Кошута. — Що мені з тобою робити, сину? Я сам немічний, а вчора приходжу, мац — ти холодний. Розум заступило!..

XII

Юр не відступав від мене, поки не поставив на ноги. Наближалася зима. Старий ненадовго лишав мене, щоб припасти дров, збирав оорівки, обтрясав сливи і варив повидло.

— Не помремо з голоду, — втішав і мене, й себе. — Є бульба, насушив мішок слив, а ти поправишся — підеш на дика.

Якось сказав:

— Вичухаєшся — я спущуся до Яблуниці чи Довгопіл-ля і висватаю тобі дівчину. Ти ще молодий, житимеш. Дівчат повно. Висватаю кращу, ніж Дружана. І діточки підуть...

Він визирнув з вікна і повеселішав, ніби побачив над хатами димочки, а на вулицях юрби людей.

Я невідступно бачив перед сооою Дружану. Я так і не встиг сказати їй всього того, що колись придумав у полонині. І не пам'ятав ні смаку поцілунків, ні хвилювання від дотику гарячих рук. Але я завше її любив. Сама лиш згадка про неї піднімала мене на ноги, мало не підносячи в повітря. Та ось вона мене забула, присипляє недолугого діда, в котрого є дещо в коморі й котрого не заберуть ні до війська, ні на примусові роботи.

Часом я думав, що оклигав би за один день, якби зі мною була моя Дружана. Я важко дихав — у грудях хрипіло й клекотало, ніби там варилися прокляті італійські осколки. Кошута, мабуть, звик заставати мене в одній і тій же позі на ослоні за скринею і, коли появлявся, надточував попередню бесіду, хоч я майже не озивався. Одного разу Юр вернувся розлючений.

— Ти ходиш між життям і смертю. Не прагнеш допомогти собі. Чого нидієш? Ти гадаєш, якби вона була тут, тобі стало б легше? Не дивися на мене! Я знаю: ти про неї сотаєш дні і ночі... Коли ти сидів у в'язниці, я посилав її до Чернівців: "Піди розвідай. Дай щось у руку..." — "Боюся, — каже. — Тоді до мене вчепляться. Що буде з дитиною?" Давав трохи срібла... Не пішла! А ти конаєш за нею. Нині такі жінки... Чигрина забили — Данилка з Мариничевим Миколкою тягалася... Якби була Дружана, ти знайшов би собі іншу заковику. Повір старому, я дещо пережив. Люди, чи можна бути собі ворогом?!

Він грюкнув дверима. Справді, Дружана ні при чому. Я нидію через Кошуту. Якби про мене ніхто не турбувався, я знайшов би в собі сили. Я зробив крок на хату і, заточившись, упав на ослін. Може, з півгодини не міг зачепитися за жодну думку, відтак спіймав нитку.

Дружана живе з іншим. Без Юра я помер би. Але що мені не дає спокою? Хто тут в хаті є? А є напевне.

Тримаючись скрині, вибрався на середину світлиці. Минуло багато років, одначе у хаті ніщо не міняється. Тільки ж?.. Піді мною підкошувалися ноги, але я таки дістався до одвірка. У кутку біля комина висіло дзеркало. Воно було розбите. Замість скла чорніла трухлява дощечка. Я торкнув її пальцем і пересвідчився, що це тильний бік, дзеркало хтось повернув до стіни склом. Так робиться, коли в хаті покійник. Я з несвідомою злою Ьадістю повернув дзеркало, але скло не зблиснуло: воно було запнене акуратно складеною і пришпиленою з боків дитячою сорочечкою. Мені стисло горло. Я пригорнув ту сорочечку до грудей і безсило звалився на долівку. З рота витік струмочок крові, збіг на сорочечку, я застогнав і знепритомнів.

— Прибігала Данилка, — ще з сіней почувся Юрів голос. — Ти знову...

Він допоміг мені добратися до лежанки, обмив кров з обличчя і рук.

— Не знаю вже, чи й казати.

— Кажіть, стариня.

— Невеселі вістки, Ксеню. — Він, видно, вирішив вибити клин клином. — Пани ділять гуцульські царини. Податки нема чим сплачувати, то поліція забирає скотину. Румуни, лиш як прийшли, спочатку дали полегшення: навезли краму, горілки, понавигадували свят — щодень Божий пиятика і бійки. Старші, правда, сиділи тихо, а молодняк бешкетував. Хлопчиків по одному, по два пере-арештували, звеліли позносити зброю. Відтак прикрутили, прикрутили... Між гуцулами почався розбрат. Після перепису... — Кошута сів край ліжка і зняв кресаню, блиснувши білою пілкою навколо голови. — Голова поболює, — сказав він, поправляючи пов'язку. — Після перепису тих гірняків, котрі поселилися перед самою війною, стали називати українцями. Такі родини, як, приміром Ма-риничі, Петраші, Тораки, зареєстрували гуцулами, бо є села з такими назвами. А переселенці з Галичини стали

Гусинами. Вийшло, що ріжок у ріжок живуть три народи, між тими народами зайшли чвари, бо хто в гори дістався скорше, тому більше права... Гуцули зганяли з землі

Еусинів, українці швиденько переписалися румунами, оже, що діялося! І ось одного доброго дня заїхали панські інженери, розділили землю, як їм подобалося. І гуцулам, і українцям, і русинам зосталися грядки між воринням при осідку. Барон Василько загарбав вісім квадратних миль. Коли зігнали людей з верхових хуторів, то и полонини дісталися панам. І вже не утримаєш ні худобину, ні себе. Ночами буковинські гуцули втікали на Галичину. Стріляли їх на Черемоші і румуни, і поляки, які вартували кордон. Внезагаї сюди рушили галичани, бо й на тому боці панська Польща дала "солодке життя". Галичан теж стріляли і поляки, і румуни. Ще й досі переходять кордон. Ото зо

дві ночі тихо, а на третю — пальба, і поніс Черемош трупи на червоній хвилі. Мати Господня, скільки ця ріка випила людської крові!.. Прибігала Данилка. Питає, як тут у мене, бо в долі голод. Дав їй трохи сушені. Що більше маю? Хоча б коза при хаті!.. Мене лишили в селі, бо заприсягнувся, що не буду розводити ніякої смути. Слава Богу, що й так.

Останні фрази Кошута викрикував. Я згадав, що він недочуває.

— Ти бачиш, що робиться! — вигукнув старий. Я кивнув.

Мов не вірячи собі, він смикнув себе за вус. Я ще раз кивнув.

Того року зима прийшла в гори рано. Я вільніше дихнув після мокрої плюгавиці і хвищавищ. Старий зрадів і щотижня різав курку.

— В село заходять вепри, Ксеню, — сказав він, кладучи на скриню тайстру. — Курей вже нема. Тепер твій клопіт. І чого мовчиш? Говори. Ми з Данилкою бесідуємо на мигах. — У куточках його губ мигнула сумна посмішка. — Геть знахабніли дики, — докинув трохи згодом. — Нема дивниці, коли забіжить вовк до села.

Я почистив карабін, розібрав гвинтівку.

— Поїж, поки тепле. — ІОр покрутив у глечику ложкою. — Де то чувано, щоб дики заходили в село!

"Хіба це село?" — подумав я, присунувши до себе глечик.

— Може, скажеш, що це не село? — Наче вгадавши мою думку, Юр підстрибнув від обурення. Він не спускав з мене ока, та, не дочекавшись відповіді, допоміг чистити деталі. — А в кого справніша зброя — в росіян чи у австріяків? Ну чого ти мовчиш, як чіп?

— Підемо разом на вепра, — мовив я.

— Підемо разом на вепра? — попросився глухий ватаг.

— Завтра.

— Завтра?

— На снігопад не збирається, — показав я на вікно.

А за вікном бухало полум'я. Горіла Третякова хата. Навколо сновигали вершники і піші, на дошках біля студ-ниці розпаковували клунки, розставляли пляшки і якусь живність. Хата горіла майже без диму. Лиш іскри, вистрілюючи вгору, описували в повітрі курні, підзолочені емуги. На розсохах біля згарища смажилася настромлена на кіл туша оленя.

— Пани з полювання вертаються, — сказав Кошута.

— Собаки!

— Хату запалили. Забава! — Кошута одійшов од вікна.

— Собаки.

Після трапези п'яний печеніг кинув крізь вікно тліючу головешку до нової, ще не зчорнілої хати Василя Чигрина. З вікна довго плив тонкий шлейф диму, потому оселя враз спалахнула і довкіл, швидко розширюючись, паруючою раною затемніла з-під снігу земля.

Третяків осідок дотлівав. П яно ковзаючи в снігу, мисливці зводили до студниці

коней. Було їх чоловік десять. Може, в інші часи я не став би їх лічити. Але цього разу мовчання не було зрадою. Я не зраджував.

У наступні дні Кошута більше не згадував про полювання. Тепер і він цілими днями мовчав.

Я хутко видужував. Це ватага немовби не радувало. Він на очах немічнів. Я готував їжу на двох і мусив його вмовляти, щоб він узяв до рота страви.

— Все спалять, — сказав я. — Чого від них чекати?

У відповідь Кошута свердлив мене недобрим поглядом, але не заперечував. Якось він приплівся з дивною розгубленістю на обличчі.

— Піду, Ксеню. Я — попрощатися.

— Куди?

— Пора, йду додому, — мовив він, враз звеселівши.

— До Данилки? — спитав я, думаючи, що він втратив останню надію і йому важко дивитися, як доруйновують село.

— Додому пора,— відказав він, натягаючи на вуха кре-саню.— В гостях добре, а дома ліпше. Додому, додому, додому. Щасливо тобі! — Очі його дико спалахнули, поміж зморшками розбіглися судороги. На мить від немовби знову прийшов до тями. — Ти звідси не рушиш,— сказав він більше ствердно, ніж запитуючи.— Бувай здоровий. Забери сушеню і картоплю.

— Сядьте, стариня, перед дорогою, — взяв я його за руки.

— Не хитруй, — вивернувся він. — Додому… Закинувши на плечі карабін, я провів його за Розлуч.

Він на хвильку заховав у мене на грудях обличчя і задріботів геть.

Перші дні без Кошути я промучився. Я чекав, що він вернеться, потому з якогось дива чекав Данилку. Далі замість малої сподіванки приходила менша й менша, поки не стало нічого.

Придалися Гориневі секрети. Застреливши на приманку зайця, я мотуззям з'єднав карабін і гвинтівку, змайстрував самопальний капкан. Ще не дійшов додому, як пролунали постріли. Від приманки в хащі вів кривавий слід. Через годину я вийшов до провалля, на дні якого з землі видобувався буркач, що далі омивав потоком мій осідок. Упавши з десятиметрової висоти, вепр лежав серед поточний. Я випустив з нього нутрощі і, зачепивши колючкою зв'язані ноги, дотяг до обійстя.

Порався усю ніч. Коли засірів досвіток, здивувався, що не відчуваю втоми. Відтак дні заповнилися дрібними клопотами. Якось я заглянув у дзеркальце — і не злякався. На щоках ще темніли продовгасті впадини, але вони ховалися під заростом. Мені не сподобалися очі: погляд залишився нерухомий і холодний. Дихнувши повними грудьми, я ривками випускав повітря: мене не поколювало.

— Гірське повітря, — мовив підбадьорливо. — Не треба ні дієти, ні італійських курортів.

Складалося на ранню весну. Набух Черемош, ночами непомітно зіпріли сніги, в небі защебетав жайворонок. Хати обросли бузиною, вулички завалило наносами, во-

риння довкола осідків пірнуло в піняву шувари. Моє обійстя засмоктали лопухи і здичавілий бузок. Я дозволив природі розпоряджатися на її розсуд і смак, лиш очищав стежку до потоку. Зосталося кілька десятків картоплин. Я почетвертував їх і засадив грядку на схилі, далі від хати.

До села ніхто не навідувався. Аж наприкінці червня прогнали в полонину отари. Пастухи гарцювали на баских конях з рушницями, але — ні смолоскипів, ні трембіт. Крамола!.. То були панські батраки. Перемовлялися по-румунському і на овець покрикували теж по-румунському, хоч це були одномовні, сумирні гуцульські овечки, реквізовані в людей.

Минуло літо. На початку осені ті ж самі пастухи верталися з полонини, і мене здивувало, що вони розмовляли між собою уривчастою, на гуцульський лад, рідною мовою. Крадучись бур'янами, я провів їх за село. Один з пастухів прочитав ще не вилинялий напис на табличці біля Кошутиного осідку і попередив товаришів:

— Ану, хлопці, обережно! Що заробили за літо — піде з Богом.

— Пустка ж.

— Не хочу платити штраф.

І перейшли на румунську мову.

Я дибав додому, ні про що не думаючи, ніби й мені загрожував штраф. І не смів вийти на дорогу, вертався хрусткими мокрими бур'янами. Стемніло. Зійшов обведений райдужним колом, схожий на зіницю, місяць. Мені здалося, що він почуває себе негаразд над цими онімілими від жаху горами.

Дістав зі скрині синову сорочечку, потримав у руках і поклав назад. Відколи я знайшов її, мене перестало мучити відчуття, що в хаті хтось є.

Заснув уже завидна. Приснилася Дружана. Я знав, що, коли заговорю, вона щезне. Я щось сказав, і вона справді пропала. "Дружко!" — закричав я. У вікно зазирало сонце. Я витер з чола піт, провів долонею по щоці — вона теж була мокра.

А якби сталося неймовірне! Я лежав, заклавши руки за голову, і чекав. Моя дружина повинна ось-ось надійти. Я вже був з нею. Бачив її. Вона була в світлиці. Думки збіглися до неї, поминувши ліс, де ми стрілися, розірвали залізні ґрати, камінні мури, розсунули гори, засіяли квітом полонину, очистили небо. Світило сонце, поспівував жайворонок, шелестіли, мов дихаючи, трави. Я почув стрімкі Дружанині кроки. Стрімкі, бо вона мене розшукувала. Недбалі — бо вона ще мене не бачила, теж була десь-інде. Раптом наші очі стрілися, ми переконалися, що нас зводить одне почуття, ніщо не розділяє. Але слова ще ніби заблукані — про щось стороннє, далеке. Вивідкові слова. Звіряють настрої. Нарешті: "Заждана моя!.." — "Зажданий мій!.."

Ні. Даремно ви це мені сокочете, несправдешні гадки. Не лізьте на прю з очевидним.

Треба було копати картоплю, та замість цього я викотив з дровітні буковий ковб, наточив на камені інструменти і спершу сокирою, потому долотом, нагрубо, висік плечі, шию, острижене підківкою волосся на потилиці. Ще не знав, хто це буде, і відклав оботу над обличчям насамкінець. Данило Крицяк майстрував свої вощані

фігурки інколи за день, часом нічого не виходило продовж місяця. Я настільки захопився, що забував поїсти. За тиждень з дерева, ще мов крізь фіранку, на мене глянуло знайоме суворе обличчя.

Ранками почалися заморозки. Я годину-півтори порався по господарству, потому майже біг до свого дерев'яного ідола. Напакувавши сливами кишені, брався за долото. Нарешті впевнився. Та особа, яку я хотів би побачити.

— Я тебе так мало знаю, — мовив я. — Краще б ти тут загинув. Я знаю, ти досолив би сигуранці до живих кісток. Тебе спіймали б і живцем закопали в землю. Чи посікли на шматочки. Чи здерли шкіру і, поливши гасом, спекли. Зате гори не забули о тебе ніколи. Над тобою знущалися б. Колись тортурували кати, а нині з-поміж десяти підбереш садиста, коли ті десять прийшли панувати на чужу землю. А коли стрінуть опір — всі десять попросять сокир. Це мені відомо по Дофтану.

Я одійшов вбік. Так, це був він.

— Тебе замучили б,—сказав я, звертаючись до нього. — Або ти власноруч пустив би собі кулю в серце, не маючи виходу, і над твоїм тілом сказали о: "Бандюга! Побоявся стати перед судом". А що нині суд? Мене, стариня, ніхто не судив. Прочитали вирок — і все. Що нині суд? Три печеніги з непроникними обличчями, на кованих підборах, підпишуть акта, а четвертий накине зашморг. Чи це людський суд? Мене везли в Дофтану з зеленоротим підлітком. Каже: "Допитував поліцай. Голос йому чогось охрип. Почервонів, одкашлюючись, гримнув кулаком і, більш нічого не питаючи, зарипів: "Десять років каторги"..." Тому голос охрип, у того шлунок не стравує з перепою, тому коханка не догодила — і сиплять: десять... п'ятнадцять... довічна! Це машина нищення. Справедливість втрачена, ніщо її не загальмує. Вона жере трупи. Якби...

Розбалакавшись, я не мав сили зупинитися.

Мені хотілося повторити все з самого початку, скандувати: "Машина смерті! Світова проблема трупів! Ривок у порожнечу!" Мені здавалося, що, коли я не викидаю з себе цих огидних термінів, наді мною зависне прокляття.

Я не вчув голосів, що наближалися до осідку. Я стояв мов укопаний. Вершники, розмовляючи, вибухали сміхом. Вони ще мене не завважили, та втікати було пізно. Один, щупленький, чорнявий, з вирячкуватими, як у кошеняти, очицями, що вперше зиркнули на світ Божий, щось квапливо розповідав другому і сміявся, коли реготав той другий. Говорили по-румунському. Очевидно, якісь начальники, та чорнявий посідав нижчу посаду, бо спідлоба стежив за напарником і то додавав кольорів, то вкорочував розповідь.

— Приїжджаю, — говорив він, — а Єдинці заклеєні оголошеннями. "Населення міста повинно вітати румунських офіцерів таким способом: усякий мусить зупинитися і стати обличчям до начальника, швидко, по-геройсько-

— Спробують палити, — збагровів Одарій, — я їм впалю...

Я розпростерся на змервленому сіні, думаючи: "Свій осідок спалив, чужий доведеться боронити".

Раптом звідкілясь з верхів долинуло жіноче голосіння. Очевидно, на нього

накладалася луна, бо здавалося безперервним, а хвилями, розпадаючись на звиски, було схоже на жалісну перемову якихось фантастичних істот.

— Хто це?

— Хутірська молодиця, — відповів Одарій.— Причинна.

Я виглянув крізь щілину в покрівлі. Та сама "неподатлива", біля якої марно звихався Данило Крицяк. Вона пройшла мимо осідку з високо піднятою головою. Мене вразила простота і ясність її обличчя. Вона була зодягнена в золотополу горбатку, з-під якої визирав чорнобровий моріжок сорочки; стан обтягнений червоною крайкою, під не-застебнутим кептариком вишита чорно-зеленим блуза, через плече — тайстра. Ніби зібралася на весілля. А з напівроздулених уст лилося безконечне квиління, ніби плакала з неї, дивовижним способом вселившись, сама душа землі. Я жахнувся, подумавши, що, можливо, отак же квилів і я, коли з потьмареною свідомістю вертався горами додому. Може, таке саме подибало й Кошуту на дорозі до неіснуючого притулку?..

Голосіння притихло і розтануло, наче під сонцем скапало воском.

— Бунтуємо? — сказав я по паузі. Одарій довго мовчав.

— Ні, — нараз вперто крутнув він головою. — Тут нема чого нидіти. Бунтуємо. Ми почнемо — ще прилучаться.

— Баби?

— Прийдуть, Оксене, — мені здалося, що він із зусиллям назвав мене по імені.

— Дивно, — сказав я. — Коли підбираються ось такі обставини, нам не щастить розминутися.

Одарій розвів руками, мовляв, може, це й не від нас залежить.

Того ж таки дня ми були в Усть-Путилі. В селі якраз розклеїли оголошення про ліквідацію воєнного стану на Буковині. Вранці ми засіли на скелі, названій Кам'яною Багачкою. Ополудні в поліцаїв полетіли кулі. Ввечері до нас приєдналося кілька місцевих хлопців. Розповіли, що начальник окружного жандармського гарнізону оцінив голову кожного бунтівника в тисячу лей.

— Дешево! — пересміхалися усть-путильці. — Треба набити собі ціну.

Гори ще народжували шибайголів!

Через місяць зібралася купка в сорок чоловік. Ми щодня встрявали в кілька перестрілок. Поліцаї гадали, що мали діло з відмобілізованим легіоном.

Дні були довгі, і нам їх не вистачало. Прибували втікачі з Галичини, відважні й витривалі парубки. Більшість виявилася фронтовиками. Одразу знайшли спільну мову з Одарієм — він теж під Бучачем закінчив стрілецьку одіссею.

Місцевих потурнаків не кривдили. Одного, правда, Одарій розстріляв. Був то усть-путильський двірник, собака і здирник. Потім мені сказали, що то Дружанин на-вірник.

Всі ми знали, що загинемо. Ми поспішали, нам не було в чому сумніватися, і не розтринькувалися на роздуми. Якось леґінь, що стояв у дозорі, привів до мене підпухлу від сліз молодицю у чорній жалобній ноші.

— Відпитує ватага, аби поскаржитися на вбивцю.

Я вийшов з намету. Стали з нею віч-на-віч. Вона зовсім не посгаріла.

— Мої сльози впадуть на твою голову,— сказала вона. Я змовчав. Раптом вона спаленіла, впізнавши; губи

смикнулися, вона на очах зів'яла, судорожно поправила вузол хустки під кептариком. Мені здалося, що вона скаже: "І мене звели убити". Та, ні слова не мовивши, пустилась до узлісся.

— Дружано! — покликав я.

Вона стала, обняла стовбур ялиці і заридала.

— Не плач,— сказав я.— Я тебе ні в чому не звинувачую.

Вона поглянула на мене такими безрадними очима, що я одвернувся. Потому, підбираючи вустами сльозинки, підняла руку, показуючи кудись на північ:

— А ходила просити за тебе. В батька було срібло, все оддала. Сказали, що ти вмер.

— То правда, заждана моя, я вмер.

Вона схлипнула, з грудей вирвався зойк, і бігцем подалась у хащі. Ми перебазувалися на інше місце.

Місцеві власті не просили допомоги в Бухаресті— вирішили знищити нас руками муштрованих бессарабських українців. Якась дивовижна сила гнала цих людей на кулі, наче і їм осточортіло життя.

Спершу ми не відстрілювалися, відступили на Пере-калабу. Наші стежки позначилися глиняними горбками могил.

— Треба їх провчити — відчепляться, — наполягали хлопці.

Ми відбилися від них, та румуни через Кирлибабу послали на нас сучавських гуцулів. Довелося розділитися на два загони: Одарій з одним прорвався до Усть-Путили, перестрілявши бессарабців, я з другим спробував перейти Черемош і наробити переполоху на польському боці, та ми не встигли пересікти кордон; нас оточили, я вийшов з кільця з двома побратимами. "

Одарій закріпився на Розсічному. Його на тиждень лишили в спокої, і той тиждень забрав від нього людей. Я розшукав його в Сторонці. Одарій зчорнів і осунувся.

— Розбіглися, — скреготнув він зубами, схопивши мене своєю єдиною страшною рукою за вилоги кептаря. — Зрада, Ксеню! Зрада, Супоро. — Губи його затремтіли, і очі заслав туман.

— Розходьтеся, — звелів я решті ватаги.

Ми з Одарієм перезимували на його хуторі. Мабуть, Горинь шукав смерті. Якось удосвіта тихо вийшов з куреня. Я думав — по воду. Минула година. Я хутко зодягся, побіг по росі Одарієвими слідами. Побачивши його на узліссі, закричав:

— Стій, куди ти?

Одарій осміхнувся недоброю посмішкою і махнув у бік Черемошу.

До Усть-Путили прийшли вночі. Переспали в зимарці на зрізі. Вранці Одарій попросив мене зачекати, сам же тільки з топірцем подався до села. Можливо, надіявся зібрати новий загін.

Та село кишіло жандармами. Вихопившись на узвишшя, Горинь став утікати між

розкидані на спаді гори осідки. Поліцаї раз по раз припадали до землі, над дулами карабінів у вранішньому повітрі закручувалися кучері порохового диму.

Одарій зашкутильгав. Я кинувся напереріз поліцаям, поклав одного, другого, третього, наздогнав Одарія, та він простогнав:

— Усе пропало, Ксеню. Втікай.

Він спокотом чогось метнувся вниз, до дороги. Я знову його наздогнав.

— Втікай, Ксеню, — кинув він перекривленим ротом.— Утікай. — Став, оглянувся. — Втікай. Дивися, скільки їх.

На схил здиралося чоловік десять. Одарій схлипнув і сперся на дерево, щоб не впасти.

— Дай мені, Ксеню, карабін, сам утікай.

Він поволі осів на землю, лицем до переслідувачів, ліг на лікоть. З виярка висунулося червоне обличчя поліцая; розгублено повів головою, не тямлячи, що ж далі робити. Я вистрілив, схопив Одарія за поперек і поволік до купки дерев на зрубі.

— Лиши мене, Ксеню, — від внутрішнього напруження на Одарієвому чолі набухла чорна жила. — Дай карабін, затримаю...

Я передав йому карабін. Кривлячись від болю, він звівся на ноги.

— Втікай!

Добігши до лісу, я став за смереку. Все було видно, мов на сцені. Одарій поранив поліцейського начальника, той закричав, до нього позбігалися інші. Тим часом Одарій вийшов на осоння, звалився додолу й поліз навкарачки. Він був у якихось десяти кроках од лісу, та раптом уткнувся маківкою в землю. Лиш через секунду пролунав постріл. Пролунав з польського берега! Одарія вбив польський прикордонник!

Над тілом збилися щільником поліцаї. Один з них вітально помахав знудженому польському прикордонникові рукою.

XIV

Я ще хотів пожити, але половина мого єства накликала смерть. Верешко порадив мені виїхати до глибинної Румунії, оскільки перейти через Дністер на Радянську Україну було неможливо. Після придушення червоного Хотинського повстання королівська Румунія тримала на кордоні заслони з посилених військових гарнізонів. Єдиний більш-менш вільний шлях вів на захід, у дощенту розорені й сплюндровані війною Татри, Трансільванські Альпи або Семиградські гори.

Уже в Косні мене не питали, хто я і звідкіля родом. Я найнявся сплавляти ліс на Золотій Бистриці. Через три роки мені виписали паспорт, характеристику і дозвіл на поселення в Буковині. На Бистрицю доходили вістки, що гуцулам більше не перечать селитися на хуторах.

Паспорт треба було зареєструвати в Путилі. Я прибув у ярмарковий день. Вся ооолонь над річкою мерехтша від квітчастих хусток. Стільки жіноцтва я ніколи не бачив.

Кресані де-не-де — і то під ними старечі, змарнілі обличчя й сумні, погаслі очі.

Вулицями бродили юрби п'яних молодиць. Якась кинулася мене обнімати. Мене

передавали з рук до рук, я увірвався до корчми і попрохав єврея зачинити на гачок двері. Єврей усміхнувся і запровадив мене до напівтемної комірки поруч із залою.

— Поважних гостей… — мовив він, зиркнувши на валізу в моїй руці, — поважних гостей я радий прийняти всім найкращим. Ви з вигляду нетутешній.

— Так, я з корінної Румунії.

— Мушу вас попередити, що в цих місцях не завадить обережність.

— Як це розуміти? — спитав я, думаючи, що він натякає на бунти.

— Сифшіс. — Єврей підняв пальця, наслухаючи. З вулиці долинав п'яний жіночий вереск. — Сифіліс, — повторив він. — Брат живе з сестрою і мамою. Дурні… Народжуються дурні, розумієте?

Я кивнув.

— Станете над річкою, а вони йдуть, йдуть… Ніби чогось шукають. Один за одним, один за одним… Коли пан жадає познайомитися з дівчиною, — улесливо осміхнувся, — то я… повна гарантія…

— Я зголоднів.,

— Чарочку вина для апетиту?

— Одну.

— Схиляюся перед культурним клієнтом. Тут нудьга, темрява… Ви вчилися в Бухаресті?

Я промовчав.

— Гімназія? Університет?

— Гімназія.

— В добрий час, пане! З приємністю. Повногруда єврейка накрила столик свіжою скатертиною, принесла вино і м'ясну печеню.

— Смачного вам.

Я подякував кивком. На її лиці мелькнула гримаса невдоволення, очевидно, хотіла побалакати.

Пообідавши, вийшов на вулицю. Тут все ще тривав шарварок. П'яні молодиці ходили, обійнявшись з румунськими солдатами, парами спиналися на течеру за цвинтарем, у щілинах між будинками розпивали горілку. Я протовпився до схожої на конюшню колиби, де містилась поліцейська управа. Черговий переглянув документи, замислився.

— Чого ви тут не бачили? — нарешті спитав.

— Як — чого?

— Сифіліс, сухоти і всіляка холера. — Він сів на лаву, перехиливши голову, тоскно дивлячись на заплямлений чорнилом столик. — Нема вам тут що робити, — криво посміхнувся. — Все, що залишилось здорового, виїжджає до Канади. І правильно. Якщо побажаєте, складу протекцію. Пишіться, раджу, як братові.

Видно, він був з місцевих.

— Ні, — озвався я.

— Поміркуйте. Завтра відправляємо партію емігрантів. Вирішите їхати — заходьте

перед обідом.

— Це не входить у мої плани.

— Ви й так мусите навідатися: начальник управи буде тільки завтра.

Під муром сидів одноногий інвалід у австрійському мундирі и пропонував перехожим лепсько зшиті чоловічі черевики. Довкола нього збиралися жінки, питали, скільки коштує, одходили. Не вгавав гармидер, ніхто не годився, та й сам інвалід не мав охоти розлучатися з крамом: просто вихваляв, і це йому справляло насолоду.

Ще один інвалід боком лежав на розі вулиць, простягнувши кукси одірваних рук, заплющивши очі і наспівуючи:

Ми гайдамаки, ми всі однакі, Ми ненавидим панське ярмо.

Молодиці клали біля його голови монети, та він ні разу не зиркнув на гірку мідяків; звівшись, поплентався вздовж поточний до лісу.

Мене знову полонила юрба п'яних жінок. Відбившись кулаками, я заскочив до корчми. Якийсь засушений, низькорослий, жалюгідний гуцулик із закислими очима розповідав, як привезли із австрійського лазарету безногого батька.

— Сестра взяла його за поперек, спустила з вагона мені на руки — а він легенький, як сірничина. Відніс на воза... Легесенький, як скіпочка...

Єврей допоміг мені пробратися через залу до комірки. За столиком сидів офіцер з молоденькою, щонайбільше п'ятнадцятирічною, дівчиною, за другим — років двадцяти красуня з розкішною короною каштанових кіс навколо голови. Єврей стиснув плечима, мовляв, нічого не вдію, сідайте до компанії з дівчиною. Я пустився до виходу, але він загородив мені шлях, мовлячи на вухо:

— Сідайте, прошу вас. Я підшукаю їй хлопця, а цю парочку випхаю, вони вже п'яненькі.

Дівчина сиділа боком до мене. Мені стрепенулося серце: ніс, чоло, вуста, підборіддя — ніби змальовані з Дру-жани. Я сидів мов ошелешений. Сврей про всяк випадок приніс пляшку вина і дві чарки. Я довго не смів підняти на дівчину очей. Невже може таке трапитися? Дівчина була наче молодшою Дружаниною сестрою. Я наповнив обидві чарки. Красуня й бровою не повела.

— Звідки ви? — спитав я нарешті.

— З хутора, — відказала дівчина, не глянувши на мене.

— З якого?

— А вам не однаково? — вона зміряла мене прицінли-вим зором. — Вам не досить, що я тут сиджу?

Губи її жалісно ворухнулися, та вона міцно стулила їх і відвернулась.

— Я місцевий, — мовив я збентежено.

Дівчина швидко глипнула на мене, зайняла попередню позу і знизала плечима.

— Я тут знаю кожний осідок.

— Пийте своє вино,— холодно промовила вона.

Я вихилив чарку, другу, налив знову. В міру того, як мене обіймав хміль, дівчина немовби веселішала. У дверях виріс єврей. Пін усміхнувся, через мить подав ще пляшку

вина і закуску.

— Будьте спокійні, — досить голосно прошепотів він.— Гарантую…

Дівчина ледь усміхнулася на його слова.

— Випийте зі мною, — вперше на Буковині звернувся я по-українському.

Красуня злякано підняла брови і кивнула на офіцера, мовляв, не обберешся біди.

— Випийте, — попросив я по-українському. Дівчина спохмурніла.

— Вас заарештують. — Вона силувано усміхнулась до офіцера, який повернувся до нас обличчям. — Замовчіть.

— Підемо? — спитав офіцер подружку.

Та радісно потрясла кісками, мов заждалася цієї пропозиції. Вона падала з ніг. Офіцер взяв її за стан і майже виніс з комірки, бурмочучи:

— СопсогёапЫ.. О сопсогёаШа!..1

— Підемо? — запитав я сусідку, наслідуючи офіцера. Вона з ваганням поглянула на мене і звелась.

— А вино?

Знову вмостилася на стільці. Я випив рештки вина і розплатився. Сп'янівши, я щось розповідав про повстання, кляв сигуранцу і бессарабців. Потому перестрибнув на те, що в Румунії цілком можливе життя. На тартаку я стрічав засуджених за політику чернівецьких і бухарестських професорів. Дівчина то посміхалась, то боязко поглипувала на двері. Я подумав, що вона мене не слухає, і вдарив об столик кулаком:

— Ти побачиш, що завтра почнеться!..

Вона долонею затулила мені рота, підсіла ближче, майже впритул, поклала на плече голову. Коси її пахли брин-душками.

— Люди поховали зброю. Завтра…

Вона розсердилась і смикнула мене за комір. Я слухняно рушив за нею.

— Дурненький! — сказала вона через годину на царині, пригортаючи. — Я щаслива. Мені тебе Бог послав. У мене народиться син. Він буде красень. У його жилах тектиме кров гуцула.

Мене щось поривало бігти світ за очі, а вона нітрохи не соромилась.

— Люби мене, — прохала вона. — Ти мусиш знати, що я більше ні з ким не піду… Я його добре виховаю… Дурненький, в горах нема чоловіків. Завтра ще партію відправлять до Канади — і хлопця зі свічкою не знайдеш. Завтра їдуть. Того в Путилі стільки жінок. Що чоловікові, який їде на чужину, забавитися з молодицею? А їй цього дуже треба…

— Втікають з рідної землі?

— Тут і на хліб не заробиш! Люби мене, коханий. Люби…

— Я піду з тобою на хутір.

Вона міцно обняла мене і прошепотіла:

— То буде тяжке, несправедливе щастя. Нас проклянуть. Там самі дівчата і жінки. Ні!.. Що з тобою? Люби мене, гуцулику. Люби…

Вона зітхнула.

Колеса рубали гірський суглинок. Я попросився на підводу до жвавого миршавенького гірнячка, якогось гуцульського вишкребка. А на передній підводі безперестанку смоктав люльку Данило Крицяк. Я не пробував з ним заговорити, він — теж.

У Підзахаричах валка зупинилася на ніч. Емігранти посунули до корчми. Внезагаї зчинилася бійка, когось загамселили до смерті. Суперечки точилися всю дорогу. Наступної ночі усе знову змішалося, рвали один одному тіло і ламали кістки.

У Вижниці перед посадкою до вагонів емігрантів повели на медичний огляд. Половину вибракували з сифілісом, півтора десятка мали сухоти — цих лишили до поправки.

Нарешті поїзд рушив. Данило Крицяк рвався у вагон, репетував:

— Ксеню! Ксеню, скажи, що я добре відплачу. Ксеню!!! Вербувальник посміхнувся.

— Я навіть не спитав, як її звати, — пробурмотів я, думаючи про дівчину, з якою стрівся в Путилі.

Вона покинула мене сонного перед досвітком.

Поїзд набирав швидкість. Ми їхали мовчки. У Вашків-цях я зійшов на перон, напився води. У Лужанах поїзд півгодини простояв. Я ходив уздовж вагонів. У мене пітніли руки. В Чернівцях наші вагони підчепили до довжелезного ешелону. Ешелон ридав. Ридав локомотив. Я вирвався з цього ридання на перон.

— Buna ziua2, — привіталася до вух нафарбована повія. — Пане! — додала вона по-українському, зміркувавши, що я гуцул.

Повз нас прогуркотів локомотив із засвіченими фарами.

— Пане, ваш поїзд рушив. Ви відстанете.

Я взяв її під руку. Це була маленька пофарбована жіночка, і мені довелося нагнутися.

— Як би то так сказати, — мовив я їй на вухо, — щоб не схоже було ні на пам'ятник, ні на сльози.

— Прошу. Але нащо говорити про сльози плачучи?

— Щоб не схоже було, — повторив я.

— Але ж ваш поїзд відходить, пане, — сказала повія, піднімаючи на мене здивовані очі.

— Він уже відійшов, — посміхнувся я.

— Знаєте що?.. Ходімо до мене. Я наймаю затишну квартирку.

— Пішов би, — відказав я. — В мене багато часу. Але, розумієш, мені ніколи.

— Я вас не розумію,— роздратовано мовила повія.

— Отож-то! Noapte buna!..3

Примітки:

До роману "Додому нема вороття"

1 Мобілізація.

2 Виборна посада.

3 Маршалок Буковини напередодні Першої світової війни, лідер консервативної партії.

4 Дитина прив'язана до своєї матері. Ми чекаємо тебе на виході (нш.). 3 Прошу вибачити (нш.).

6 О! Добрий день! Прошу. Прошу на повітря (нш.).

7 Я свідомий ваги мого завдання! {НШ.).

8 Заможний парубок.

9 Ідеологи пангерманізму.

10 Так називався розділ пангерманської монографії Шульца-Геверні-ца, присвяченої "українському питанню".

11 "День " — назва кайзерівської газети (нш.).

12 "Загальний і повний оракул", часослов.

13 Шпигун (нім.).

14 Командуючий групою військ австрійських армій.

15 Країна ведмедів (нім.).

16 Австрійський військовий генерал.

17 Жандармський генерал.

18 У Талергофі знаходилися концентраційні табори.

19 Іди-но своєю дорогою (італ.).

20 Олекса Довбуш.

21 Розмовляти лише румунською!

22 Гармонія! О гармонія!.. (Рум.).

23 Добридень (рум.).

24 Добраніч!.. (Рум.).

Цей роман вперше було оцифровано бібліотекою УкрЛіб. Будь ласка, при використанні матеріалів сайту вказуйте посилання на першоджерело http://www.ukrlib.com.ua